

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

222-2015

223-2015

224-2015

225-2015

226-2015

227-2015

228-2015

L. G.

University

operty of ...

211

222-228

222-228

L. G.
1911

451

plany 64.

|| stuy u 47 rpi

2003

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀՄԱՅՆՍԿ ԱՐԱՄԵՍՆՑԻ

Թորքի և Արամյան

ԼՐՏԵՄՆԵՐՈՒ ԵՐԿԻՐԸ

ԵՐ

Ա.ՊՏ-ԻԻԿ-ՀԱՄԻՏ

ՀԵՂԻՆՍԿ

ՕՂ. ԵՐ ԲԵՂԻՍ.

ԹԱՐԻՐԱՆԵՐ

Ը. ՊՕՁԱՅԱՆ

Թարգիս Անցեալը և Ներկան ու գոյախորհրդներ
անըր Ապագայի մասին

Գին դ. ԵՅ դրոշ

(30 սենիմ. 1.50 ֆրանք, 50 կոպեկ)

Տպագրութիւն «ԿՈՀԱԿ», Կ. Պոլիս, Փոստակի 125

1913

9(56) Ա Պ Տ - Ի Ի Լ - Հ Ա Մ Ի Տ

ԵՒ

Լ յ ա ն Ե ն Ե ռ ու Ե ղ Ի ի ը

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Ա կ ն ա ռ Կ մ ր Ա պ ս - Ի Լ - Ա զ Ի Գ Ի Բ ա զ ա ո ռ ու ք Ի ա ն վ ա Խ ն ա ն Ի ն վ ր ա յ և ո Մ ու ռ ա ս Ե . Ի գ ա ն ա կ ա ղ ու ք Ի Ե ը

Ե թ է Օ ա մ . Տ Ե ռ ու Թ Ե ա ն պ ա տ մ ու Թ Ի Ե ն ը Ե ղ Ե - ր ա կ ա ն դ Ե պ ք Ե ռ ու Կ ո ղ մ է մ Ի շ տ Բ Ե ղ մ ն ա Ե ո ը Ե ղ ա ծ է , ս ա կ ա յ ն պ է տ ք է Խ ո ս ս ո ղ վ ա ն Ի Լ Թ է ք Ի Է ա ղ Ե - տ ա Ե ո ը դ Ե պ ք Ե ը Կ ա ն ո ը Ի ր Ե ն ց ու ժ գ Ի ն ու ծ ա ն ր ա - Կ շ Ի ո Հ ա ն գ ա մ ա ն ք ո վ Հ ա Ե ա ս ա ր ա ծ Ը Լ Լ ա ն ա յ ն Ե ղ Ե - լ ու Թ Ի Ե ն ն Ե ռ ու ն ո ը ո ն ք 1875 Է ն մ Ի ն Է և 1878 տ Ե ղ Ի ու ն Ե ց ա ն Թ ու ը ք Ի ո յ մ է ջ :

Ե ը Ե ք մ Ե ծ Ե ղ Ե լ ու Թ Ի Ե ն ն Ե ը Կ Ի շ Խ Ե ն ա յ ս դ Ե պ - ք Ե ռ ու ն վ ր ա յ , Ի ր Ե Ե Հ Ե ա Ե ա ն ք ա յ ն Կ ա ը գ մ ը ս Ի ա շ ն Ե ռ ու , ո ը ո ն ց ծ ա գ ա Ե մ ը Մ ու ը ռ ա տ Բ . Ի և Ա պ տ - Ի Լ - Մ է ծ Ի տ Ի Ի շ Խ ա ն ու Թ Ե ա ն ց ո ը Ե ը Ե Է ն Կ ս Կ ս Ի . ա յ ն է Ա պ տ - Ի Լ - Ա զ Ի Գ Ի ա ն Կ ու մ ը , Մ ու ը ռ ա տ Ե . Ի գ ա Տ ը ն - Կ Ե ց ու Թ Ի Ե ն ը և Ա պ տ - Ի Լ - Հ ա մ Ի ա Բ . Ի գ ա Հ ա կ ա ղ ու - Թ Ի Ե ն ը :

Ա յ ս Ե ղ Ե լ ու Թ Ի Ե ն ն Ե ը Է ն Ի Ե ը ք ք ա ն չ Ի Ե ը Ը Կ ը պ ա - ը ու ն ա կ է Ե ղ Ե ը Ե ը Գ ու Թ Ի Ե ն մ ը , ո ը Կ ա յ ս Ե ը Ե ա կ ա ն Ը Լ -

1318

(10106-57) 9

223-2015

լալուհի համար ոչ նուազ ահաւոր է :

Առաջին երկու դէպքերուն վրայ արագ ակնարկ մը պիտի նետենք , և անոր մէջ պիտի գըտնենք Ապտ-իւլ-Համիտի համակ անձնական քաղաքականութեան բացատրութիւնը :

Ինչպէս մեր Պաշտօնական Թուրքիա անուն գործին մէջ ըսած ենք, Ապտ-իւլ-Աղիզ բացարձակ ու գերիշխան կը տիրապետէր երբ ծագեցաւ այն յեղափոխութիւնը որ իր անկման պատճառ պիտի ըլլար :

Այդ յեղափոխութիւնը յապաղած էր պետական երկու մեծ մարդերու , Ալի և Ֆուատ փաշաներու ազդեցութեամբ , որոնք փոխ առ փոխ Մեծ-Եպարքոսի և Արաաքին գործոց նախարարի պաշտօնը կը վարէին : Բայց երբ այդ երկու զիւանագէտները քաղաքական ասպարէզէն անյոյտացան իրենց կառավարական ազդեցութեան բովանդակ լրութեան մէջ , դիւրին եղաւ տեսնել այն լայնախոր անդունդը զոր Ապտ-իւլ-Աղիզ ու իր պալատականները պատրաստած էին անոնց հակընդդէմ ջանքերուն հակառակ :

Գժբախտ ճակատագրով մը, զոր պատմութիւնը կ'արձանագրէ առանց միշտ կարենալ մեկնելու , Ալի փաշան եղաւ որ իր տիրոջ անքաղաքագէտ ու փտանգաւոր արարքներուն դէմ մինչև վերջը պայքարելէ վերջ , երբ 1872ին մեռաւ , անոր կտակեց ա'յն մարդը, որուն չարաղէտ ազդեցութիւնը պատճառ պիտի ըլլար կործանելու այն դրութիւնը զոր Ալի փաշա այնքան ազդու կերպով

պաշտպանած էր Ֆուատ փաշայի հետ :

Այդ մարդը Մահմուտ-Նէտիմ փաշան էր : Արդարև անոր մեծ եպարքոսութիւնը ուրիշ բան չեղաւ բայց եթէ անընդհատ համակերպութիւն մը Ապտ-իւլ-Աղիզի պահանջումներուն և ուսուցեալանին ազդեցութեան :

Անոր պաշտօնի գլուխ անցնելէն ի վեր հազիւ երեք տարիներ անցած էին, երբ ամէն ինչ սկսաւ դէպի կործանում ընթանալ :

Սթօլացի շրջակայքը , քանի մը Հերսէքցի ապստամբներու երեւումը , 1875 տարւոյ Օգոստ. ամիսէն իսկ , պատճառ պիտի ըլլար այն տագնապին , որուն ծաւալումը ու սաստիութիւնը յաւաջ բերին թուրքեւուսական պատերազմը , պուլխարական ապստամբութեան հետ որ նախաբանն եղաւ կարգ մը ջարդերու , Պալքաններու չորս անկիւնները կրակ ու բոց սփռելով :

Մինչ Մեծ Եպարքոս Մահմուտ Նէտիմ փաշա Ապտ-իւլ-Աղիզի պահանջումներուն զիջանելով հարստութիւն կը դիզէր , մինչ Պուլկար Եկեղեցւոյ անկախութիւնը ճանչնալով , ամէն կերպով կը ձգնէր Խկնաթիէյ զօրավարին փտահարութեան արժանանալու , Հաւասացեալներու Հրահանգսարև ալ իր զօրութեան , իր գանձերուն ճոխութեան ու իր նիւթական միջոցներուն անբաւութեան վրայ կը շարունակէր տածել այն աղետաբեր պատերանքները զոր իր շուրջը գտնուող պալատականներն ալ վառ կը պահէին միշտ :

Իսկըքը միտքը իրարմէ աւելի մեծածախ շի-

նութիւններու տուած, անհաշիւ կը ծախսէր, դրամը լիարուռն կը նետէր իր քմահաճոյքը գոհացնելու համար: Իր մարմնական ուժին և իշխանական զօրութեան վրայ տարապայման վստահ, Ապտ-իւլ-Ազիզ. հակառակ իր տածած մեծամիտ վստահութեան, մեծաքայլ կ'ընթանար դէպի այն արիւնշալի ու աղէտաւոր վախճանը որ խորապէս պիտի սարսէր Օսմ. Տէրութեան հիմերը:

Արդարև, Թուրքիա երբէք ասանկ դժուարին տագնապի մը մէջ չէր գտնուած:

Կործանուածը մօտալուտ կը թուէր: Երկու ամիսէ ի վեր անանկութիւն հրատարակուած էր: Ապստամբութիւնը ձէթի բիծի մը պէս երթալով ամէն տեղ կը տարածուէր:

Եւ, մեծ փոթորիկներու յառաջընթաց նշան, խիստ տարօրինակ զրոյցներ կը շրջէին Թուրք և Ալփանդէն ընկերութեան ամէն գասակարգերուն մէջ:

Պուլկարիա կ'ընկճուէր ահաւոր պաշարօղութիւններու թուրին տակ, զոր Մեծ-Եպարքոս Մահմուտ Նետիմ փաշա անոր վրայ արձակելու սխալը գործած էր, փոխանակ կանոնաւոր զօրք զրկելու:

Սերպիա ու Գարատաղ պատերազմ հրատարակելու վրայ էին:

Իբրև աւելի ծանրակշիւ նշան մը, Եւրոպական Տէրութիւնները տեսնելով որ թուրք կառավարութիւնն այլ եւս անկարող էր բարեկարգութիւնը պահպանելու, չարաչար կը վիրաւորէին անոր հպարտութիւնը, իր քրիստոնեայ հպատակներուն

հանդէպ բռնելիք ընթացքը անընդհատ թելադրելով:

Ռուսիա մութի մէջ, մթութիւն որ սակայն յոյժ թափանցիկ էր, կը պատրաստէր այն դէպքերը որոնց վախճանը պիտի ըլլար ամէնուն ծանօթ թուրքաւուս պատերազմը:

Այս սպառնալից հորիզոնին մէջտեղը, դրամական մսխումները երթալով աւելի կը շարունակուէին, — ինչպէս աքլորամարտերը, խոյերու մրցումները, — և քաղաքական այս բոլոր փոթորիկներու մէջ. Սուլթանն ու իր պալատականները միայն կը պահէին իրենց մեծամիտ ու արհամարական հանդարտութիւնը:

Եւ սակայն, հանրային պարտքը գրեթէ տասնըմէկ տարուան մէջ երկուքուկէս միլիառ աւելցած էր և 375 միլիոն ֆրանքէն հասած էր չորս միլիառ ֆրանքէն աւելի գումարի մը:

Երևուծն պարտքն ալ մէկ միլիառ ֆրանքի մօտ էր: Փոխառութիւններուն յաջորդած էին նոր փոխառութիւններ: Եւ այս բոլոր առասպելական գումարներուն հազիւ տասնըհինգերորդ մասը գործածուած էր Օսմ. երկրին օգտին ու բարւոյն, ինչպէս կ'ըլլար նաև Համիտի իշխանութեան օրով:

Հարէմին նիւթական հաճոյքներէն ամբանացած, անկշիւ ու անսահման իշխանութեան մը կիրարկուածն իսելաթափ, Սուլթանը մնացեալը վատնած էր:

Ինչպէս Համիտի օրով Երլտըզի մէջ կ'ըլլար, այն ատեն ալ պալատականներու, դատարկա-

պորաներու , շողմարարներու , լրտեսներու ,
անուանարկ մտերիմներու ամբողջ աշխարհ մը կը
պարարտանար իրենց տիրոջ մխտումներով :

Ամէն ինչ մատնուած էր անկարգութեան և
պալատին ստրուկ արարածներուն քմահաճոյքին ,
որոնք միշտ ազդեցութեան պայքար կը մղէին
նախարարներուն և Բ. Գրան կառավարական մե-
քենային հետ :

Բայց ոսկին կը շրջաբերէր Ղալաթիոյ , Բե-
րայի և Պոլսոյ մէջ : Պալատին ու կանանոցներուն
հայթայթիչ կարգ մը վաճառականներ արագ ու
գայթակղական հարստութիւններ կը գիլէին . . . :

Անոնց համար , և շատ մը փաշաներու և պե-
յերու համար , կեանքը ճոխ ու առատ էր :

Ընդհակառակն , բանակին սպաներուն և զին-
ւորներուն թռչակները կանոնաւորապէս չէին վը-
ճարուեր , ինչպէս Համրտի օրով ալ այնպէս կ'ըլլար :
Ժողովուրդը և երկրագործները կը հեծէին տուր-
բերու ծանր բեռին տակ , որոնք անգաղար կ'աւել-
նային :

Բայց եթէ թուրք ժողովուրդին ստորին խա-
ւերուն թշուառութիւնը՝ վերին խաւերու մեծա-
միտ , խրոխտ ու լրբենի պերճանքին հետ հա-
կապատկեր մը կը կազմէր , Սուլթանին ստրուկ
արարածներուն ինչ փոյթն էր : Միթէ այդ
տարօրինակ ընկերութեան մէջ ամէն ինչ փայլուն
չէր երևեր :

Այս ջլախտային պատրանքներուն , այս բա-
գասական շուայտանքներուն մէջտեղը , խլամ ժո-

ղովուրդին առողջ մասը , — իմամները , սօֆթա-
ները կամ աստուածաբանական ուսանողները ,
պարկեշտ վաճառականները եւլն . իրենց երկար
ատենէ ի վեր զսպուած դժգոհութիւնը արտա-
յայտելու չէին վարաներ :

Այս դժգոհութեան առաջին պոռթկումը
տեղի ունեցաւ և իր արդիւնքը եղաւ Պուլկարիոյ
ջարդերուն պատասխանատու Մահմուտ Կէտիմ
փաշայի տապալումը և աքսորուիլը :

Մեծ-Եպարքոսին անկումէն քանի մը շաբաթ
ետքը , 1876 Մայիսէն սկսեալ , չարաշուք զրոյց-
ներ կը շրջէին Բերայի ու Ղալաթիոյ թաղերուն
մէջ : Մօտալուտ ջարդերու և աւարառութիւննե-
րու վրայ կը խօսուէր միշտ :

Ծանրակշիռ դէպքերու կ'սպասուէր , թէև
կարելի չէր բան մը ձշտել :

Իրերը այս վիճակի մէջ էին , երբ 1876 Մայիս
30ին , առաւօտեան ժամը 6ին (ը. Ե.) Կ. Պոլսեցիք
ընդոստ արթնցան թնդանօթաձգութեան որո-
տումներէն :

Այս անգամ խուճապը իր գագաթնակէտը
հասաւ , և կարելի չէր գուշակել թէ ինչ բան
պիտի պատահէր , երբ հանրային մունետիկներ ,
ամէն թաղերու մէջ , սկսան հանդարտեցնել ժո-
ղովուրդին զգացած վախերը , Ապտ-իւլ-Աղիդի
գահընկեցութիւնը և համակրելի ու սիրեցեալ
Մուրատ Ե.ի գահակալութիւնը աւետելով :

Յեղափոխութիւնը , որմէ ոմանք կը վախնային
և որուն ուրիշներ կը բաղձային , կատարուած
իրողութիւն մ'էր :

Խաղացուած էր առաջին արարուածը այն
եղերական ողբերգութեան, որ Ապտ-իւլ-Ազիզը
պիտի բէր տանէր:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Մուրատ Ե.ի բազադուքեան երեք ամիսները

Քահակալութիւն. — Ապտ-իւլ-Ազիզի մահը. — Մուրատ Ե.ի
հիւանդութիւնը. — Ապտ-իւլ-Համիտի արտօնները. — Քահրն-
կեցութիւն ու իր հետեւանները:

Յեղափոխութիւնը, որ Մէհմէտ Մուրատ
էֆէնտին թուրքիոյ գահուն վրայ բարձրացուցած
էր, արագապէս պատրաստուած էր Մահմուտ Նէ-
տիմ փաշայի յաջորդին՝ Մեծ-Սպարքոս Մէհմէտ
Քիւշտի փաշայի և իր պաշտօնակիցներուն կողմէ,
որոնք են՝ պատերազմական նախարար Հիւսէփին
Ափէի փաշա, դատական ու ներքին գործոց նա-
խարար Քիտհատ փաշա, ծովային նախարար ԱՏ-
մէտ Քայսերլի փաշա, և Շէյխ-իւլ-իսլամ Հասան
Խայրուլլահ էֆէնտի:

Շէյխ-իւլ-իսլամը իր փերվայով (Գուրանի և
խալամական օրէնսգիտութեան վրայ հիմնուած
վճիռ) կրօնական վաւերացումը տուած էր Ապտ-
իւլ-Ազիզի գահընկէցութեան ծրագրին:

Ըստ որում այդ փերվան կատարելապէս կիրարկե-
լի կրնայ ըլլալ այսօր նաև Ապտ-իւլ-Համիտի համար,
բառ առ բառ յառաջ կը բերենք զայն: Նախա-
բարները հետեւեալ հարցումը ուղղած էին Շէյխ-
իւլ-իսլամին.

« Երբ Հաւասացեալներուն Հրամասարը անմիտ
« ընրացի մը բռնե եւ կտաւարեղու համար պա-
« հանջուած քաղաքական հետաքրքրանքներէն զուրկ ըլ-
« լայ. երբ անձնական այնպիսի ծախքեր ընե, որոնց
« չկարեանայ հանդուրժել Տերութեան գանձը. երբ գա-
« հուն վրայ իր պահպանումը աղէտալի հետեւաններ
« պիտի ունենայ, պէ՞տ է, այո կամ ոչ, գահընկէց
« ընել զինքը: »

Շէյխ-իւլ-իսլամը կը պատասխանէ.

« Երբիսը — կրօնական օրէնքը, — այո՛ կրտէ:
Ինչպէս ամենուն ծանօթ իրողութիւն մ՞է,
Մուրատ Ե. յանկարծակիի եկաւ ոչ միայն դէպքին
արագութեան, այլ և այն բիրտ եղանակէն, որով
Սպարտակտը եկաւ առաւ զինքը իր ապարանքէն,
պատերազմական պաշտօնատուներ տանելու համար,
ուր Սուլթան պիտի հոչակուէր: »

Մինչ Մուրատ Սպարտակտի Գուրը կ'երթար,
բէտիֆ փաշա Տուրան-Պահաճէի պալատը կը մտնէր,
կ'արթնցնէր Սուլթան Ապտ-իւլ-Ազիզը, որ խորունկ
կը քնանար, վասն զի ս.առուան ժամը երկուքն էր
(Ը. Ե.), և անոր իմաց կուտար իր գահընկէցու-
թիւնը:

Երբ Ապտ-իւլ-Ազիզ իմացաւ թէ ինք ու իրեն-

ները Թօփ-Գափուի Հին պալատը պիտի շրջափակեն, կատարուածեան աննկարագրելի նոպայ մը ունեցաւ, բայց երբ տեսաւ թէ ամէն ընդդիմութիւն անսպասու էր, գլուխը խոնարհեցուց և միմեջեց .

— Թող Աստուծոյ կամքը կատարուի :

Իր մայրն ու զաւակները արթնցնելէ վերջ, թողուց որ տանին զինքը այն նաւակը որ քարափին առջև կ'սպասէր .

Նաւակ մտած տեսնն էր որ գոչեց .

— Եթէ գիտցած ըլլայի թէ ինչ տեսակ տունկ էր այդ Մուրատը, թոյնով ուղղած կ'ըլլայի զինքը :

Այս իրողութիւնը տեղի կ'ունենար 1876 Մայիս 30ին :

Մուրատ Ե.ի իշխանութիւնը ամենայնոք երեւոյթներու ներքև սկսաւ: Գահակալութիւն մը քիչ անգամ այդքան խանդավառութիւն և այդքան ապշութիւն յառաջ բերած էր :

Թուրքիոյ յառաջդիմութեան ու վերականգնումին փափաքողները չէին կրնար իրենց ուրախութիւնը դասել :

Գալով Հին Թուրքերու կուսակցութեան, Մուրատ Ե.ի ստացած եւրոպական կրթութիւնը ու արգիական սովորոյթները ազէկ աչքով չէր դիտեր, և միշտ ապշահար ու վարանոտ կ'երևէր :

Այն պոռոյաները, զոր Մուրատ Ե. ձիով ու կառքով կը կատարէր Պոլսոյ փողոցներուն մէջ գրէթէ առանց հետևորդի, ձեռքով բարեկեղով ժողովուրդը, որ համակրութեան անսովոր ցոյցերով

կեցցէ կ'աղաղակէր, ճշմարիտ ապշութիւն մը կը պատճառէին Հին գլուխ թուրքերուն :

Մէհմետ Մուրատ, որ 1840 Սեպտ. 21ին ծընած եւ իր Այտ-իւլ-Համիտ եղբորմէն երկու տարու աւելի մեծ էր, 36 տարեկան էր երբ Օսմանեան գահը բարձրացաւ :

Իր հօր՝ Սուլթան Մէճիտի՝ կողմէ խնամով դաստիարակուած, որ աւելի Եւրոպական քան թրքական կրթութիւն մը տուած էր անոր, նոր Սուլթանը իր թագաւորութեան առաջին օրերէն իսկ ողջունուած էր Բարեկարգիկ Մարաա տիազոսով, և իր Օգոստոսփառ հօր բարենորոգչական գործը ամբողջացնելու սահմանուած կը թուէր, կենսական ձեռնարկ մը, զոր հետեւեալ կերպով կը սահմանէր .

«Այդ փափաքիմ, կ'ըսէր իր մտերիմներուն, անցեալէն պահել ինչ որ օգտակար է և ժողովուրդս վերածնել, իր ընդունակութիւններուն համեմատ դնելով զայն յառաջդիմութեան այն ճամբուն վրայ, զոր միւս ազգերը արդէն կտրած անցած են այն օրէն ի վեր որ մենք աշխարհակալ ժողովուրդ մը ըլլալէ դադրեցանք: Թուրքիա իր քնացաւ, և մինչ ինք իր միջնագարեան խաւարին մէջ տակաւ առ տակաւ կը մխրձուէր, իր նուաճած ժողովուրդներուն մոլութիւններէն հեռոյնէն առ ապականուած, մոլութիւններ, որոնք կորսնցնել կուտային իրեն՝ այն սոսնական ու պարկեշտ յատկութիւնները որ իր գերակշռութիւնը ապահո-

ված էին, հէք Թուրքիաս չէր տեսներ թէ նոր փարոս մը կը կանգնէր հորիզոնին վրայ, իր կենսատու լոյսով ողողելով բոլոր այն ժողովուրդները որոնք իրեն դարձուցած էին իրենց ակնարկները: Այդ փարոսը, կը յարէր Մուրատ, այդ արեւը, յառաջդիմութիւնն է, մարդկային միտքն է, միշտ գործունեայ, միշտ հնարագէտ, միշտ ապագային սեւեռուն, դեղեցիկին, բարիին ու օգտակարին ի ինդիրս Գիտեմ թէ գործս ծանր, շատ դժուարին պիտի ըլլայ, բայց ինչ փոյթ»:

Մուրատ միշտ հակառակած էր յեղափոխական ո եւ է յանդուգն ձեռնարկի դէմ, որ կըրնար իր առջեւ բանալ արագ, այլ արիւնահեղ ուղի մը դէպի այն բարձր իշխանութիւնը, որուն կը սահմանէին զինքը իր ծնունդն ու իրաւունքները:

Երգմնազանցութենէ ու արիւնահեղութենէ կը սոսկար: Ուստի նոր Սուլթանը բացորոշ հրամաններ տուաւ, որպէս զի ուէ վնաս չհասնի իր հօրեղբօր՝ Ալտ-իւլ-Ազիզի կեանքին ու բարօրութեան: Այս վերջինը սրտայոյզ նամակ մը ուղղած էր անոր, ո՛չ թէ Թօփ-Գափուի պալատը, այլ Զրադանի պալատը հասնելէն անմիջապէս ետքը, եւ այդ նամակը, որ Մուրատ Բ-ի ազնիւ սիրտը խորապէս շարժած էր, երգնուլ տուած էր անոր թէ Սուլթան Ազիզի կեանքը նուիրական պիտի ըլլար իրեն համար, և ան ու իրենները պիտի վայելէին իրենց վիճակին ու աստիճանին պահանջած բոլոր առաւելութիւնները:

Այս պայմաններուն մէջ դիւրին է ըմբռնել թէ ո՛րչափ մեծ եղաւ ճշմարիտ յուսահատութիւնը նոր Սուլթանին, երբ իմաց տրուեցաւ իրեն՝ իր նախորդին եղերական մահը:

Այս նոր ձախողուածէն խորապէս վշտահար, իր միտքը բացստրեց այնպիսի բառերով, որ բարձրաբարբառ կը վկայեն թէ ո՞՞՞՞ իր մեղքն ունեցած էր և ո՛չ թէ անձնասպանութիւն:

Հակառակ այն բժշկական տեղեկագրին^(*) զոր տասնըօթը բժիշկներ ստորագրած էին, Մու-

(*) Սուլթան Ազիզի մահուան և յուղարկուածեան միջև հազիւ ուժ ժամ անցած էր: Բժշկական տեղեկագիրը առտուան ժամը 11ին (Բ. Ե.) ստորագրուած էր, եղերական դէպքէն երկու ժամ ետքը:

Այդ տեղեկագիրը հետեւեալ երեք կէտերը հաստատելու յաւակնութիւն ունէր:

1.— Նախորդ Սուլթանին մահը յառաջ եկած էր Սեւին երակներուն կտրտուելէն գոյացած արիւներձուծենէ: —

ՈՐ ԲԵՒՆ:

2 — Մեզի ցոյց տրուած գործիքը կրնայ կատարելապէս յառաջ բերել վերոյիշեալ վէրքերը: — **ՈՐ գործիք:**

3. — Իր վէրքերուն ուղղութիւնն ու բնութիւնը, ինչպէս նաև այն գործիքը, որուն միջոցաւ յառաջ բերուած էին անոնք, եզրակացնել կուտան մեզ թէ անձնասպանութիւն մ'է:

Սա բառերը «յառաջ բերուած էին անոնք», մի՞թէ ապշահար չեն թողուր մեզ:

Ինչ տարօրինակ տեղեկագիր. և ո՛րչափ աւելի տարօրինակ եզրակացութիւնը:

Ո՞վ հէք բժշկական գիտութիւն, աշակերտներէդ ոմանք ո՛րքան սխալներ, ո՛րքան խայտառակութիւններ կը համարձակին գործել: —

րատ Ե. չփարանեցաւ ամբաստանելու Սպարապետ
Հիւսէյին Աֆիի փաշան : Խաբելու համար յօրինու-
եաւ վէպի մը պէս մտիկ ըրաւ իր հօրեղբոր անձ-
նասպանութեան պատմութիւնը , որուն ոչ մէկ
մանրամասնութիւնը ինայեցին իրեն : Սաստիկ զայ-
րացած , ու այն դաղափարէն մտատանջ թէ Եւրո-
պա կրնար զինքը մեղսակից նկատել այդ բարբա-
րոս գործին , արտասուալից աչքերով գոչեց .

— Ի՞նչ սոսկալի դժբախտութիւն . . . Նա-
խարարներս ամծթահար ըրին զիս . . . Ես իրեն
խոստացեր էի թէ ոչ դք պիտի համարձակէր զրա-
ւել իր կեանքը . . . Այս գաղանները սպաննե-
ցին զինքը . . . Ի՞նչ սոսկում . . . Ի՞նչ գարշելի
բան . . .

Իր զգացած ցնցումը ահաւոր եղաւ :

Այս ցնցումը զօրեղապէս սաստկացուց այն
ջլախտը (նէվրոսի) որով քանի մը ամիսներէ ի
վեր արդէն կը տառապէր տարաբախտ Սուլ-
թանը :

Այս ջլախտը , որուն վրայ ժամանակ է
խօսելու , ծագում առաւ այն մենակեաց բան-
տարկութեան միջոցին որուն գատապարտած էր
զինքը Ապտ-իւլ-Աղիզ , Մահմետ Նէտիմ փաշայի
Եպարքոսութեան դէմ սօֆիստներուն ըրած համ-
բաւաւոր ցոյցէն վերջը :

Մուրատ իր զգացած ձանձրոյթներուն և իր
հօրեղբոր անիրաւ կասկածներէն յառաջ եկած բա-
րոյական տառապանքներուն դէմ հակազդելու հա-
մար , շամբանեայի ու ոգելից ըմպելիներու գոր-

ծածութեան մէջ փնտռած էր այն բուժական հա-
կագործութիւնը որուն պէտք ունէր :

Բայց , քանի մը հեղինակներու կարծիքին հա-
կառակ , մենք կը կարծենք թէ ոգելից ըմպելի-
ներու այս քիչ մը չափազանց կիրառութիւնը պա-
տահական , յոյժ երկրորդական պատճառ մը
միայն կրնայ ըլլալ իր ջղային դրութեան խան-
գարման :

Իր յոյժ արուեստագիտական (*) խառնուածքին
և իր տարապայման զգայնոտութեան մէջ պէ՛տք
է փնտռել իրական պատճառը այն ջլախտին ,
որուն ենթակայ են մեր արուեստագէտներէն ,
գրագէտներէն և երգահաններէն շատերը :

Եթէ մեր արդէն յիշած բանտարգելութեան
վրայ աւելցնենք իր գահակալութեան գիշերը
կրած բուռն սրտայուզութիւնները , իր հօ-
րեղբոր մահը իմացած ատեն զգացած սաստիկ
ցնցումը , ինչպէս նաև այն տարապայման աշխա-
տանքը , որուն ինքզինքը նուիրեց իր գահակալու-
թեան օրէն իսկ , փոխանակ ալքօլական արեւցու-
թիւններ փնտռելու , բաւական պատճառներ պի-
տի ունենանք բացատրելու համար այն գերա-
գրգռութիւնը , որ ջղային ողնայարական դրութե-
նէն ուղեղին անցաւ և յառաջ բերաւ այն քիչ շատ

(*) Մուրատ նշանաւոր դաշնակահար մ'էր , իրմէ ու-
նինք երաժշտական անտիպ գործեր , բոնք իրենց ներդաշ-
նակութեամբ , յօրինուածութեամբ ու փայլուն երփներանգու-
թեամբ , արժանի են մեր լաւագոյն վարպետներու զրչին :

ծանր , այլ վաղանցուկ մտային վիճակը , որմէ պիտի օգտուէր իր եղբայրը՝ Ապտ-իւլ-Համիտ՝ արքայական գահը կորզելու համար :

Եւրոպա , որ Ապտ-իւլ-Աղիզի գահընկեցութիւնը իմանալով անակնկալի եկած էր , նպաստաւոր կերպով ընդունեց Մուրատ Ե.ի գահակալութիւնը :

Երբ Եւրոպա կ'ըսենք , բացարձակ կերպով չենք խօսիր , վասն զի պէտք է դուրս թողուլ Ռուսիան , որ Ապտ-իւլ-Աղիզը կորսնցնելով , կը կորսնցնէր նաև այն յաղթական թուղթը զոր զօրավար Իկնաթիէվ իր ձեռքին մէջ բռնած էր .

Նոր Սուլթանը այնքան ազտամիտ և այնքան ֆրանսասէր էր որ Նիքօլա Չարին բացարձակ ու իշխանական քաղաքականութեան չէր կրնար համակերպիլ :

Ապտ-իւլ-Աղիզի եղերական մահուան վրայ ամէն ըսուածներուն ու գրուածներուն հակառակ , որոնց համար Միտհաթ փաշա , Տամատ Մահմուտ փաշա և Սուլթան Մուրատը իշխանութեան վրայ բերող Եռապետութեան բոլոր անդամները յետոյ ամբաստանուեցան և յանցաւոր հռչակուեցան , սաստոյգ կ'երևի թէ Միտհաթ փաշան եթէ կրնանք գուրս ձգել այդ ամբաստանութենէն , սակայն ո՛չ նուազ աներկբայ իրողութիւն մը կը մնայ թէ Ապտ-իւլ-Աղիզ անձնասպանուցաւ , ինչպէս ֆրանսական թերթ մը . Ժիլ Պրաս , շատ սրամիտ կերպով ծանոյց :

Իրական անձնասպանութեան կուսակից հեղինակները իրենց փաստերը կը հիմնեն պարբերութեան մը վրայ , զոր իբր թէ Ապտ-իւլ-Աղիզ արտասաներ է եղեր , երբ Սըտանի ճակատամարտը և Նաբուլէոն Գ.ի գերի բռնելը կամ մանաւանդ անձնատուր ըլլալը ծանուցեր են իրեն :

— Ինչպէս , — գոչեր է Ապտ-իւլ-Աղիզ , — Նաբուլէոն , փոխանակ անձնատուր ըլլալու , չէ՞ կրցեր իր պարտաւալի կեանքին վերջ տալ : Եթէ քովը զէնք չունէր , — յարեր է Սուլթանը — զոյգ մը մկրատ իրեն բաւական պիտի ըլլար իր երակները խցելու համար :

Բայց ս.ս խօսքը , որ 1870 Սեպտ. 3ին արտասանուեր է Ալի փաշային առջեւ , և այս վերջինն ալ կրկնէր է զայն Բ. Գուռը քոնի մը պաշտօնատարներու առջև , միթէ չի՞ նմանիր այն խօսքերուն որոնք վեհապետներու և պետական մարդերու կը վերագրուին , թէև այս վերջինները արտասանած չըլլան զանոնք :

Ստուգիւ , Ապտ-իւլ-Աղիզի քաջարի բնաւորութենէն կը յուսացուէր անձնասպանութեան փորձ մը , բայց միթէ չենք գիտեր թէ անձնասպանութիւնը իսլամական կրօնքին մէջ շատ սուելի արգելուած է քան քրիստոնէական կրօնքին մէջ :

Միւս կողմէ , այն սրտայոյզ նամակը զոր Ապտ-իւլ-Աղիզ ուղղած էր իր եղբորորդոյն , Չըրաղանի պալատը փոխադրուելուն յաջորդ օրն իսկ , նամակ՝ որուն յաջորդած էր Մուրատ Ե.ի բացորոշ ԱՊՏ-ԻԻԼ-ՀԱՄԻՏ

223-2015

խօստուժը , զոր արդէն գիտենք , միթէ ցոյց չի տար թէ նախորդ Սուլթանը համակերպած էր իր ճակատագրին :

Արդ , ճակատագիրը (գատէր) , Իսլամին համար , միթէ այն գերագոյն պատճառը չէ , որուն առջեւ անձնիւր որ գիտէ խոնարհիլ անտրտունջ :

Բայց , այս իմաստասիրական — կրօնական նկատողութիւններէն զատ , որոնց արժէքը շատ մեծ է իսլամական աշխարհը ճանչցողին համար , կան նաև կէտեր , որոնք անձնասպանութեան առասպելը կը ջնջեն :

Այս կէտերուն մէջ պիտի յիշատակենք կարծիքը այդ մարդոցմէ մէկուն , որուն ազդեցութիւնը շատ մեծ եղաւ իր տիրահազակ յաճախորդին՝ Ապտ-իւլ-Համիտի գահակալութենէն ի վեր անցած քսանըջինգ տարիներու միջոցին :

Կուզենք խօսիլ տիրող Սուլթանին (Համիտի) բարեկամ ու մասնաւոր բժիշկ Մալրօսէնի փաշայի վրայ :

Այս բարձր անձնաւորութեան համար , որուն ասպարէզը վերջանալու մօտ է , Ապտ-իւլ-Ազիզ իրօք սպաննուած էր այն պետական (*) հարուածին հեղինակ նախարարներուն հրամանով :

Օր մը երբ նաւակով Չրազանի պալատան քարափին եզերքը կը քերէինք , մեզի ցոյց տուաւ գեանայարկին վրայ գտնուած պատուհան մը զոր

(*) Մալրօսէնի փաշա մեր այս տողերը գրելէն ի վեր մեռաւ : Իր յուղարկաւորութիւնը Յնվ. Չիւն տեղի ունեցաւ փառաւոր հանդիսաւորութեամբ :

դուռի վերածած էին քանի մը բաճի հարուածներով :

— Ար տեսնէք , ըսաւ մեզի , սա մասամբ փլցուած պատուհանը . . . Ահա՛ ատկէ ներս մըտան Սուլթան Ազիզը սպաննող դաւաճանները :

Եւ մինչ մենք իրեն կը հարցնէինք թէ արդեօք այդ ոճիրը իրական էր , բառ առ բառ պատասխանեց :

— Պէտք չէ երկբայիլ ասոր . . . Չեղի պիտի չըսեմ , թէ բոլոր դատապարտուած անձերն ալ իրօք յանցաւոր են , վասն զի այդ վերջիններուն մէջ ոմանք դատաւարութենէն առաջ մեռած էին , բայց ստոյգը սա է որ անձնասպանութիւն տեղի ունեցած չէ :

Եւ նորէն դառնալով այն պատուհանին որմէ հաղիւ քսան մէդր հեռու էր մեր նաւակը , նրբամտութեամբ ինդալով յարեց .

— Աղէկ դիտեցէ՛ք այդ պատուհանը . . . պատմական է ան , և դուք միակ Եւրոպացին էք որ օր մը պիտի կարենայ ըսել .

“Տեսած եմ այն տեղը , որմէ Սուլթան Ազիզի մարդասպանները անցած են , պալատ մանկուհամար , այն սենեակին մօտ ուր Սուլթանը սպաննուեցաւ երբ կը բնանար” :

Քանի մը ամիս վերջը , երբ նոյն տեղէն նորէն կ'անցնէինք , ստուգեցինք որ յիշեալ պատուհանը նորոգուած և իր նախնական վիճակին մէջ դրուած էր :

Եթէ յիշէք որ Մուրատ Չրազանի պալատին մէկ մասը իր նախորդին ու իրեններուն յատկա-

ցուցած էր, պիտի խոստովանիք թէ բանաւոր է լրջօրէն նկատողութեան առնել Ապտ-իւլ-Համիտի մասնաւոր բժիշկին յայտարարութիւնները :

Պէտք է յարեւ թէ այն թուականին երբ այս խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ, 1888ին, նաւա-վադններուն արգիլումը էր Չրաղանի քարափին մինչև հարիւր մէթր մօտէն անցնիլ :

Կայսերական նաւակները և Մալրօսէնի փա-շայի նաւակը միայն իրաւունք ունէին Չրաղանի պալատին եզերքը քերելու :

Արդ, այդ տնօրինութիւնը Սուլթան Մուրատի պատճառաւ եղած էր :

Այս վերջինը, ինչպէս մեր Պաշտօնական Թուրքիա գործին մէջ ըսած ենք, Մալթա Գէօշը կը բնակէր, Երլտըղի պարտէզին մէջ իսկ : Բայց նորէն պիտի անդրադառնանք այս խնդրոյն, երբ Ապտ-իւլ-Համիտի իշխանութեան հասնելով, բարձ-րագոյն Ատեանի ամբաստանեալներուն վրայ խօսե-լու առիթ ունենանք :

Արդ, Մուրատ իշխանութեան վրայ էր. իր թագաւորութիւնը սկսած էր ընդհ. ներման հրփարտակով մը : Ընդհ. ներում շնորհած էր պուլ-կար և ուրիշ ապստամբներու :

Եթէ իշխանութեան վրայ էր, սակայն տա-կաւին չէր ընդունած պաշտօնական ու կրօնական նուիրագործութիւնը : Եւ յուսի մղկիթին արարո-ղութիւնը, կամ Օսմանի յաջորդներուն ճշմարիտ թագադրութիւնը (սրակապութիւնը) օրէ օր կը յետաձգուէր :

Օտար դեսպաններն ալ իրենց կողմէ կսպա-

սէին որ այդ հանդէսը տեղի ունենար, որպէս զի Սուլթանին մատուցանէին իրենց դեսպանական նոր յանձնարարագրերը :

Իսկ արտաքին կնճռոտութիւնները օրէ օր կը ծանրանային :

Տէրութեան կացութիւնը արմատական ու ազդու տնօրինութիւններ կը պահանջէր :

Սուլթան Մուրատ, իր ջլախտէն տանջուած, զինքը շրջապատող մարդոց նենգամիտ խաղերէն զրուած, զինքը իշխանութեան վրայ բերող մար-դոց դաւերէն ձանձրացած, իր հօրեղբօր ասաւոր մահուան ազդեցութեան ներքեւ միշտ ընկճուած, իր փրկութենէն և Թիւրքիոյ փրկութենէն վեր-ջապէս կը յուսահատէր : Այդ պահուն կարող, ու-շիմ և անձնուէր բժիշկի մը պէտք ունէր :

Սակայն հակառակը պատահեցաւ : Տոքթ. Քարօլէոն, իր մասնաւոր բժիշկը, երբէք իր պաշտօնին մարդը չեղաւ :

Ո՞վ գիտէ ի՞նչ պիտի պատահէր, եթէ Մու-րատ, այդ Նարօլիցի բժիշկին տեղ, իրեն անձ-նական բժիշկ ունեցած ըլլար Տօքթ. Մալրօյէնի փաշան, որ այն ատեն Ապտ-իւլ-Համիտ էֆ.ի մասնաւոր բժիշկն էր :

1876 Յունիս Եէն, այն է Ապտ-իւլ-Ազիզի մահուան յաջորդ օրէն սկսեալ, Մուրատ տեսած էր որ իր հիւանդութեան ախտանշանները օրէ օր կը ծանրանային :

Տարաբախտ Սուլթանին ջլախտը ոչ նուազ սաստկացնելու նպատակց պատերազմական նախա-

բար շիւտէյին Ալիի փաշայի աստուծոյ սպանութիւն-
 քը : Սուլթան Աղիզի կիներէն մէկուն եղբայրը՝
 Չէրքէզ Հասան՝ Միտհատ փաշայի ապարանքին
 մէջ, նախարարաց խորհուրդին գումարուած պահուն
 իսկ սպաննած էր զայն :

Այն ատեն է որ սկսաւ Մէհմէտ Քիւշտի և
 Միտհատ փաշաներուն մրցակցութիւնը :

Ատնցմէ իւրաքանչիւրը ուղեց իր ձեռքը ան-
 ցունել իշխանութիւնը : Առաջինը, Քիւշտի փաշա,
 կը փափաքէր գահուն վրայ պահել Սուլթան Մու-
 ըրատ Եր : Երկրորդը, Միտհատ փաշա, իր մեծա-
 չամբաւ ազատամտութեան հակառակ, կ'ուզէր
 գահէն տապալել զայն : Միտհատ փաշա տարաւ
 յաղթանակը :

Ապտ-իւլ-Համիտ, որուն առաջարկեց կայսրու-
 թեան ինամակալութիւնը՝ Սուլթան Մուրատի
 հիւանդութեան տեղութեան միջոցին, մերժեց
 այդ ինամակալութիւնը, պատրուակելով թէ Շէ-
 րիարի հակառակ էր :

— Քանի որ այդպէս է, գոնեց Միտհատ փա-
 շա, ն. Ահհափառութեան կենդանութեանը կը
 հաւանիք և կը համարձակիք փատիշահ ըլլալ :

— Այո՛, պատասխանեց Ապտ-իւլ-Համիտ,
 եթէ բացորոշ ստուգուի թէ իր եղբոր հիւանդու-
 թիւնը . . . անբուժելի է :

Այս խօսակցութենէն բանի մը որ վերջը (խօ-
 սակցութիւն, որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ շարունա-
 կութիւնն այն գաղտնի տեսակցութիւններուն զոր
 Միտհատ փաշա արդէն ունեցած էր Ապտ-իւլ-Հա-

միտի հետ) Աիեննայէն բերուեցաւ հուշակաւոր
 յիմարաբոյժ Տօքթ. Ախտէրստօքթը : Մնացեալը
 դիտէք :

Աիեննայի բժիշկը, որ իր պալատական
 պաշտօնակցին (Տօքթ. Քարօլէոնի) դարմանումը
 դատապարտած և խոստացած էր գրեթէ կրկու ամ-
 տուան մէջ բուժել կայսերական հիւանդը, երբ իր
 պատուէրներուն հասակերպէր, Աիեննա վերադար-
 ձաւ ինչպէս որ եկած էր, զի բնաւ թոյլ չտրուե-
 ցաւ իրեն որ մէկուն հետ հաղորդակցի :

Այն ատեն թերթերը ամենէն ապահովիչ լու-
 բերը հրատարակեցին Սուլթանին առողջութեան
 վրայ :

Սրակապութեան պաշտօնական ու կրօնական
 մօտալուտ հանդէսին վրայ նորէն խօսուեցաւ՝ մին-
 չև իսկ ճիշդ թուականն ալ որոշուեցաւ և հան-
 րային կարծիքը խաբելու համար, պատրաստու-
 թիւններ ալ սկսան կատարուիլ :

Պոլսեցիք մեծ խնդութեան մէջ էին :

Ինչ որ աւելի հաւանականութիւն կուտար
 այդ ուրախառիթ լուրերուն, սա էր թէ, Սուլ-
 թանը, Աիեննայի մասնագէտին պատուէրներուն
 անսալով, յաճախակի դուրս կ'ելլէր և կառքով,
 ձիով և նաւակով երկար պատշաներ կը կատարէր :

Իրերը այս վիճակին մէջ էին, երբ յանկարծ,
 1876 Օգոստ. 31ին կայծակի պէս որոտաց Մուրա-
 տի գահընկեցութեան և իր եղբոր՝ Ապտ-իւլ-Հա-
 միտ Բ.ի գահակալութեան լուրը :

Այս անգամ, գահճընկեցութեան ֆէրվա (1) չհրատարակուեցաւ, և օրէնքին բացայայտ պատուէրին հակառակ, որ մէկ տարի պա մանաժամ կ'որոշէր գիտնալու համար թէ Սուլթանի մը հիւանդութիւնը անկարող կ'ընէ՞ զինքը թագաւորելու, նախարարաց խորհուրդը, Միտհատ փաշայի ազգեցութեան ներքեւ - զանց ըրաւ զայն և ոտնակոխ ըրաւ այն բոլոր նկատողութիւնները որ Մուրատ Ե.ի գահուն վրայ պահպանումը կը ջատագովէին:

1876 Օգոստոս 31ի օրը իրաւամբ կրնանք նըկատել արդի Թիւրքիոյ պատմութեան ամենէն չարաշուք օրը:

ՓԼՈՒԽ Գ.

Ապտիւլ-Համիտ Բ.ի գահակալութիւնը

Գահնկեցութեան մը հետեւանքը. — Պեսական հարուածին հեղինակները. — Թագաւորութեան մը սկիզբը. — Այլ է խոստանալ, այլ է կատարել. — Թիւրքիա եւ Երուսալ : —

Ուրեմն իրականացած էր Ապտիւլ-Համիտի եւրազը: Իրականացած էր ի վնաս ամենէն ազատամիտ, մարդասէր, բարեհամբոյր և համակրելի իշխանին:

(1) Ֆէրվան յետոյ խմբագրուեցաւ ու հրատարակուեցաւ խլամ կղերին բարձրաստիճան անդամներուն ճնշման տակ: Նոյնպէս միևնոյն Շէյխ-իւլ-իսլամին կողմէ ստորագրուեցաւ:

Ապտիւլ-Մէճիտի երկրորդ որդին, որ այդ թուականին ջլախտաւոր և Գուբանի ու Շէրիաթի սկզբունքով համակ տոգորուն մուսուանդ մը կը նըկատուէր, իր եղբորմէն՝ Մուրատ Ե.էն աւելի զիւրանսաց և աւելի զիւրաւար իշխան մը կը ձեւանար:

Միտհատ փաշա, զայն իշխանութեան վրայ բերելով, այն համոզումը ունէր թէ ինք կացութեան տէր պիտի մնար և թէ Բ. Գուբը իր վաղեմի ազգեցութիւնը վերստանալով, Սուլթանին ու իր պալատին ազգեցութենէն զերծ ու անկախ պիտի վարէր Տէրութեան գործերը:

Իրեն համար, ձուգած ու փափկակազմ Ապտիւլ-Համիտը պիտի ըլլար այն պարզ գործիքը, զոր պիտի գործածէր իր կառավարական գաղափարները ամրապնդելու համար:

Սակայն մտաւուտ ապագայ մը ցոյց պիտի տար իրեն թէ այն համեստ օձը, զոր իր ծոցին մէջ տաքցուցած էր, իրօք վտանգաւոր ու վրիժառու իժ մ'էր:

.

Երբ իր մայրը մեռաւ, Ապտիւլ-Համիտ ութ տարու էր և Այսսերական կանանոցէն պառաւ նաժիշտի մը յանձնուեցաւ, որ Նաափէք-Միտալ կը կոչուէր:

Այս վերջինը քիչ տառնէն մեռաւ, և տղան

յանձնուեցաւ Ապտ-իււ-Մէճիտի Գ. կնոջ՝ Բերէս-
թօ Հանրմի հոգածութեան :

Բէրէսթօ Հանրմ, որ զաւակ չունէր, իր ան-
ձը նուիրեց դեռատի իշխանին, այնպէս որ մին-
չեւ իսկ մերժեց ամուսնանալ Ապտ-իււ-Ազիզի
հետ, երբ այս վերջինը յաջորդեց Ապտ-իււ-Մէ-
ճիտի :

Բէրէսթօ Հանրմ իր գեղեցկութեամբ հռչա-
կաւոր էր և ինքն է որ այսօր Մայր-Թագուհիի
տիտղոսը կը կրէ :

Եթէ պէտք է հաւատք ընծայել կարգ մը
անձերու, Ապտ-իււ-Համիտ ստէպ խորին սպե-
րախտութիւն մը ցոյց տուած է այդ կնոջ հան-
դէպ, որ իր հարազատ զաւկին պէս մեծցուցած
էր զինքը :

Ստոյգը սա է որ «Աարմիր Սուլթան»ը, որ
այն ատեն Տժգոյն Սուլթանն էր, ստէպ անվայել
լեզու մը գործածած է Ալաիտե Սուլթանին հան-
դէպ :

Մեր Պաշտօնական Թուրքիա գործին մէջ ար-
դէն ըսած ենք թէ ինչ եղած էր Ապտ-իււ-Համի-
տի մանկութիւնն ու երիտասարդութիւնը, հետե-
ւաբար այդ պատմական կէտերը զանց ընելով
կուզենք խօսիլ այն ժամանակին վրայ, երբ Ապտ-
իււ-Համիտ, Միտհատ և Տիւլաի փաշաները ու
Շէյխ-իււ-Իսլամը խաբելէ վերջ, իր Մուրատ եղ-
բորը յաջորդեց Օսմ. գահուն վրայ :

Միտհատ փաշայի բարեկամներէն ոմանց խօս-
քին նայելով, այս վերջինը Ապտ-իււ-Համիտի ըս-

տորագրել տուած է եղեր յայտարարութիւն մը,
որով կարմիր Սուլթանը իբր թէ կը խոստանար
իր եղբորը վերագարձնել գահը, երբ Մուրատ Ե.
իր առողջութիւնը վերստանար :

Այդ գրուածը երբէք հրատարակուած չըլ-
լալով, կ'ենթադրենք թէ ան ալ այն իրողութիւ-
ներուն կարգէն է, զոր քաղաքական կիրքը կը
հաստատէ, բայց չէ կարող սպացուցանել :

Ապտ-իււ-Համիտ Օգոստ. Յին իր մայրագրին
ընակարանէն մեկնեցաւ և Սպարապետ Բէտիֆ
փաշայի հետ գնաց Թօփ-Գափուի պալատը, ուր
արդէն հաւաքուած էին նախարարները և Պետու-
թեան աւագ աստիճանաւորները :

Միևնոյն օրը, Մուրատ Ե. և իր ընտանիքը
փոխադրուեցան Չրազանի պալատը :

Ապտ-իււ-Համիտի առաջին գործը եղաւ ձեր-
բակալել տալ իր եղբոր ծառայութեան մէջ գըտ-
նուող անձերը, որոնցմէ ոմանք բանտարկուեցան
և ոմանք արտուեցան :

Մուրատի որդին, Մալահէտին իշխանը,
զինուորական վարժարանէն հանուեցաւ և Չրազա-
նի մէջ բանտարկուելով իր հօրը վիճակից եղաւ :

Եւրոպան ու ժողովուրդը ա'լ աւելի խաբելու
համար, բժշկական յանձնաժողովի մը պաշտօն
տրուեցաւ նախորդ Սուլթանին վիճակը քննելու
և անոր բուժման հաւանականութեան վրայ անը-
պատ տեղեկագիր մը տալու համար : Սուլթանին
բժշկապետ Մաքթոյէնի փաշա երբէք չնախագահեց
այդ յանձնաժողովին, ինչ որ ալ ըսէ այդ մասին

Ապտ-իւ-Հաւիտի Ներքին կեանքի գործին հեղինակը :

Թրակապուժեան (Գրլըճ պայր) արարողութիւնը Սեպտ. 7ին տեղի ունեցաւ, այն պատրաստութեանց համաձայն, որոնք Յուլիան Մուրատի համար կատարուած էին :

Նոյն ամսոյ 10ին կիրակի օրը, Ապտ-իւ-Համիտ պաշտօնապէս սկսաւ իր իշխանութիւնը, Մեծեպարքոսին ուղղած իր հետեւեալ խօսքը Հիւսալունով.

« Բարձրաշուք վեզիրս

« Մեր սիրեցեալ եղբայրը, Յուլիան Մուրատ Ե. նախահանութեան կամքով, Պետութեան սանձը եւ Խալիֆայութիւնը թողելու պարտաւորուած ըլլալով, Օսմ. օրէնքին համաձայն, մեր Օգոստոսիան նախնեաց գահը բարձրացանք :

« Չեր ծանօթ ու փորձուած հայրենասիրութիւնը եւ պետութեան մեծամեծ շահերուն նկատմամբ Չեր ունեցած կատարեալ խելահասութիւնը գիտնալով, Մեծ-եպարքոսութեան եւ Նախարարաց Խորհրդոյ նախագահութեան պաշտօնին մէջ կը վերահաստատենք ձեզ: Նոյնպէս բոլոր նախարարները եւ պետական պաշտօնատարները անփոփոխ կը պահենք իրենց անձնիւր պաշտօնին մէջ: Բարձրեալն Աստուծոյ օգնութեան եւ աջակցութեան վրայ անսահման վստահութիւն ունինք ամէն բանի եւ ամէն պարագայի մէջ: Աւրիշ բաղձանք եւ ուրիշ մտածութիւն չունինք՝ բայց միայն ամրապնդել այն հիմերը որոնց վրայ կը հանդէսն

մեր կայսրութեան փառքն ու մեծութիւնը, եւ անխտիր մեր բոլոր հպատակներուն ապահովել ազատութեան, անդորրութեան ու արդարութեան բարիքները: Հաստատ յոյս ու համոզում ունինք թէ մեր բոլոր նախարարները եւ մեր կայսրութեան բոլոր պաշտօնատարները եւս մեր օրինակին հետեւելով պիտի նպաստեն մեր նպատակին իրագործման: Իրաւ է որ, այսօր, այլազան երեւոյթներու տակ, մեր կայսրութեան անցուցած տագնապին սկզբնապատճառները բազմաթիւ են, բայց որ կողմէ ալ նկատուին, միակ կէտի մը վրայ կ'ամփոփուին, այն է մեր տէրութեան զօրութեան հիմնական խարխիւր կազմող Շէրիի գերագոյն պատուէրներուն թերի գործադրութեան, ինչպէս նաեւ պետական գործոց մէջ ցոյց տուած կամայականութեան վրայ:

« Արդարեւ, եթէ ժամանակէ մը ի վեր մեր երկրին վարչութեան ու ելմտական կացութեան մէջ տեսնուած անկանոնութիւնները այս աստիճան յառաջ գացած են, եթէ հանրային կարծիքը մեր վարկին հանդէպ անփստահ կ'երեւի, եթէ դատարանները անհասանելի իրաւունքները երաշխաւորելու չափ չեն բարեօրեւած, եթէ տակաւին կարելի չէ եղած՝ օգտուիլ այն նիւթական միջոցներէն, զոր մեր երկիրը, ընդհ. վկայութեան համաձայն, ճարտարագործութեան, վաճառականութեան և երկրագործութեան, այն է՝ ընդհանուր բարօրութեան ու բարգաւաճման այդ արգասաւոր անդրերներուն կ'ընծայէ, վերջապէս եթէ որքան

երկրին օգուտը նոյնքան ալ անհատական ազատութեան բարիքները անխտիր մեր բոլոր հպատակներուն ապահովելու համար մինչև ցարդ ընդունուած բոլոր միջոցները, զիրենք թելագործ անկեղծ դիտաւորութեանց հակառակ, չեն կրցած արմատանալ և առաջագրուած նպատակին ծառայել յաջորդական փոփոխումներու պատճառաւ . այդ ամենքը միակ պատճառի մը պէտք է վերագրել, այսինքն թէ՛ օրէնքները կանոնաորոպէս չեն յարգուած ու գործադրուած :

« Էտեւարար այսօր անհրաժեշտապէս ձեռք առնուելիք միջոցներուն առաջինը պէտք է ԸԼԼԱՅ երկրին օրէնքներն ու կանոնները ընդհանուր վըստահութիւն ներշնչող խարխալներու վրայ ղետեղել :

« Այս նպատակին համար, անհրաժեշտ է հաստատել Ընդհ. ժողով մը, որուն գործերը ամէն վստահութիւն ներշնչեն ազգին և Ապարութեան ժողովուրդներուն բարքերուն և ընդունակութեան յարմար ու պատշաճ ԸԼԼԱՆ :

« Եյդ ժողովին պաշտօնը պիտի ԸԼԼԱՅ արդէն գոյութիւն ունեցող կամ երկրին ու ազգին իրական ու օրինաւոր պէտքերուն և Շէրիի տրամադրութեանց համաձայն հրատարակուելիք օրէնքներուն հաւատարիմ գործադրութիւնը անխտիր երաշխաւորել և տէրութեան հասոյթներուն ու ծախքերուն վրայ հակակշիռ ի գործ դնել :

« Նախարարաց Խորհուրդը պաշտօն ստացած է խորապէս ուսումնասիրել այս կարևոր խնդիրը և

իր խորհրդակցութեանց արդիւնքը Մեզի հաղորդել :

« Օրէնքներուն և կանոններուն բարւոք գործադրութեան դէմ կեցող ուրիշ արգելք մ'է այն դիւրութիւնը, որով հանրային պաշտօնները յաճախ կը յանձնուին անփորձ ձեռքերու, ինչպէս նաև այն պարագան թէ պաշտօնեաները, առանց օրինաւոր պատճառի, յաճախ փոփոխութիւններու ենթակայ են, իրողութիւն մը որ յոյժ ծանրակշիռ անպատեհութիւններ յառաջ կը բերէ թէ՛ պետութեան և թէ՛ գործոց բարւոք յանձանձումի համար : Այսուհետև ամէն հանրային պաշտօն մասնաւոր ասպարէզ մը պիտի կազմէ : Պետութեան գործերուն մէջ կարող ու ձեռնհաս անձեր գործածել, առանց օրինաւոր պատճառի պաշտօնանկութիւն կամ տեղափոխութիւն չկատարել, ամէն կարգի պաշտօնեաներու աստիճանաւոր պատասխանատուութիւնը հաստատել, ահա այս պէտք է ԸԼԼԱՅ ընդունուելիք անփոփոխ կանոնը :

« Եւրոպական ազգերուն կատարած նիւթական և բարոյական յառաջդիմութիւնները, զոր ամէնքը անխտիր կը խոստովանին, ուսման ու գիտութեանց ընդհանրացման արդիւնքն են : Երգ, ըստ որում մեր ամէն դասակարգի հպատակները — ուրախ ենք այս կէտը հաստատելով — իրենց բնածին ուշիմութեամբ ու տրամադրութեամբ, ամէն կերպով մասնաւոր ընդունակութիւն մը ունին յառաջդիմութեան համար, և ըստ որում հանրային կրթութեան ծաւալումը, մեր աչքին առջև, կենսական բքան ստիպողական խնդիր մը կը կազմէ, անյա-

պաղ խորհրդակցեցէք այդ կարեւոր արդիւնքը ապահովելու միջոցներուն վրայ, ելեւմտացոյցին մէջ հանրային կրթութեան համար սահմանուած գումարները ըստ բաւականի և կարելիութեան սահմանին մէջ աւելցնելով:

«Ասկէ դատ. պէտք է անմիջապէս ի գլուխ հանել նահանգներուն վարչային, ելմտական ու դատական վերակազմութիւնը, որպէս զի անոնք ալ իրապէս կանոնաւոր վիճակ մը ստանան Արդրոնի վերակազմութեան համար ընդունուելիք հիմերուն համաձայն:

«Անցեալ տարի չարամիտ անձերու թելադրութեամբ Պոսնայի ու Հերսէքի մէջ ծագած խռովութեանց վրայ եկաւ աւելցաւ Սերպիոյ ապստամբութիւնը: Նկատելով որ երկուստեք թափուած արիւնք միեւնոյն հայրենիքի զաւակներուն արիւնն է, իրաց այս վիճակին շարունակութեան վրայ խորապէս կը ցաւինք:

«Աւրեմն, ամէնէն ազգեցիկ միջոցները ձեռք առէք, այդ յոյժ ողբալի կացութեան վերջ տալու համար:

«Քարեկամ տէրութեանց հետ բոլոր գաշնադրերը կը հաստատենք և անոնց հաւատարիմ գործադրութիւնը անփոփոխ պահելով հանդերձ, ջանացէք տակաւ ամրապնդել այն բարեկամական յարաբերութիւնները զոր կը տածենք այդ տէրութեանց հետ:

«Ասոնք են համառօտիւ մեր բաղձանքները, ասոնք են մեր դիտաւորութիւնները:

«Ամենակարողն Աստուած հաճի յաջողութեամբ պահել մեր ջանքերը:»

Տուեալ Արարի 23 Շապտի 1293 (10 Սեպտ. 1876):

Նոր Սուլթանին ազգած անփստահութեան հակառակ, պէտք է խոստովանիլ թէ կայսերական սոյն պատգամագիրը լաւ տպաւորութիւն յառաջ բերաւ և հանրութեան մեծ մասին հաւանութեան արժանացաւ:

Անոր մէջ կը սիրէին տեսնել երկրին վերականգնումին լրջօրէն աշխատելու իրական բաղձանք մը, և վա՛յ անոր որ պիտի իշխէր ըսել թէ նոր փատիշահին թագաւորութիւնը՝ ուրիշ բան պիտի չըլլար բայց եթէ Խարքը Հիւնայունին բովանդակ խոստումներուն յարատե բռնաբարումը:

Ապտ-իւլ-Համիտ իշխանութեան գլուխը անցնելով, երեք ծրագիր յղացաւ. որոնց գործադրութեան պիտի նուիրէր իր թագաւորութեան բոլոր տարիները:

Այս ծրագիրներէն առաջինը և, իր տեսակէտով, ամենէն կարեւորը եղաւ, ամէն բաղձալի խոհեմութեամբ, իր գլխէն բոլորովին հեռացնել այն բոլոր մարդիկը, որ իր եղբայրը իշխանութեան գլուխը բերելէ վերջ, գահընկէց ըրած և զինքը Այսսերական գահուն վրայ բարձրացուցած էին:

«Այն մարդիկը, — կը խորհէր Ապտ-իւլ-Համիտ, — որ երկու թագաւոր գահընկէց ըրին, կորսնցնեն ալ կրնան գահընկէց ընել:»

ԱՊՏ-ԻՒԼ-ՀԱՄԻՏ

Երկրորդ ծրագիրը եղաւ Թուրքիան ազատել քաթիդիլիստիստներու ազդեցութենէն :

Երրորդ ծրագիրը կը կայանար Իսլամութեան բոլոր ոյժերը իր ձեռքը ամբօրհեւելով ինքզինքը անոր կրօնական գլուխը ճանչցնել տալուն մէջ :

Այս երեք նպատակներէն միայն մէկը ի գըլուխ պիտի ելնէր, այսինքն այն ծրագիրը, որ իր անձնական ապահովութեան համար բոլորովին մէջտեղէն վերցնել էր եղբոր ունեցած մարդիկը, ինչպէս նաև այն պետական անձինքը որոնց կը պարտէր իր գահակալութիւնը :

Միւս երկու ծրագիրները, որոնց մեծութիւնն ու ազդեցին ոգին անկարելի է չխոստովանիլ, կը պահանջէին այլապէս աւելի մեծ ու բարձր մտքի տէր իշխան մը, և քաջութիւնն ու խոհեմութիւնը հանձարին զուգորդել գիտցող վեհապետի մը ձեռամբ միայն կրնային ի գլուխ հանուիլ :

Ապտ-իւլ-Համիտ երբէք այդ մարդը չեղաւ : Տեսնենք հիմա, թէ ինչ էր Թուրքիոյ կացութիւնը այն պահուն, երբ Նոր Սուլթանը պետութեան սանձը ձեռք կ'անցունէր :

Պէտք է խոստովանիլ թէ այս կացութիւնը գոհացուցիչ ըլլալէ շատ հեռի էր :

Գրեթէ ամենուրեք փոթորիկները կը կուտակուէին :

Այն դէպքերը, որոնց ընթացքը Մուրատ Ե-ի թագաւորութեան երեք ամիսներու միջոցին թուրքած կը թուէր, կարծես թէ մրրիկի մը կ'սպասուէին իրենց ընթացքը փութացնելու համար :

Հերսէքի ու Պոսնայի ապստամբութիւնը, զոր Օսմ. զօրքերը չէին կրցած զսպել, Պերլինի յիշատակագրով, յառաջ բերած էր երեք Ապսերաց միջամտութիւնը : Պուլկարիա, զոր համասլաւեան մասնախումբերը կը յուզէին, ինչպէս արդէն ըսինք, ապստամբական շարժումներ ունեցած էր, որ սակայն արեան մէջ ազդուապէս խղրած էր Օսմ. կառավարութիւնը :

Գալով Աւ-Ղերան ու Սերպիոյ, Եւրոպայի մէջ պաթաքի ջարդերուն յառաջ բերած յուզումէն օգուտ քաղած և բացէ ի բաց պատերազմ հրատարակած էին ուստական ազդեցութեան տակ :

Բայց երբ Ապտ-իւլ-Համիտ գահը կը բարձրանար, Միլան թագաւորին բանակը Մորափայի ճակատամարտին մէջ յաղթուած էր Ապտ-իւլ-Քերիմ փաշայի կողմէ, Պուլկարիա աւերակ դարձած եւ Աւ-Ղեռ զսպուած էր :

Եւրոպա, թշնամական դիրք մը բռնած, սպասողական ընթացք մը ունէր : Ռուսիա նպաստաւոր ժամուն կ'սպասէր իր որսին վրայ խոյանալու համար : Միայն Անգլիա վարանոտ կ'երեւէր, հակառակ այն վճռական ոգիին զոր ամէն բանի մէջ ցոյց կուտար իր առաջին նախարարը :

Իսկ Ֆրանսա, որուն վրայ կը հսկէր Գերմանիա, մէկ բան միայն կը խնդրէր, այն է՝ իրեն համար արտաքին խնդիր մը չատեղծել : Այս նպատակով, իր փառաւոր անցեալը մոռնալով, խաղաղութիւնը ու եւ զնով պահպանելու իր բաղձանքը՝ իր արտաքին աշխարհակալութեան առանցքը կ'ընէր :

Ճշմարիտ պետական մարդ մը կրնար Թիւրքիան փրկել այս բաղամարտի վտանգներէն : Բայց այսպիսի պարագաներու մէջ ինչ կրնար ընել այն տգէտ ու խաբեբայ իշխանը , որ տարաբախդ Մուրաա Ե.ի յաջորդած էր :

Իր ըրած գործը եղաւ հիւանդ մարդուն հոգեվարքը փութացնել :

Գ.ԼՈՒԽ Գ.

Թագաւորութեան մը սկիզբը

Աղուէս մը ընդ մէջ առիւծներու, գայլերու եւ բորենիներու . — Մախիվէի նոր առակերս . — Օսմ. Սահմանադրութիւնը . — Միսնաք վաւայի անկումը . — Եւրոպա եւ Թիւրքիա . — Օսմ. խոհրդարանը . — Պատերազմի յայտարարութիւն . —

Եթէ իր իշխանութեան առաջին երկու տարիներու միջոցին Ալտ-իւլ-Համիտի բռնած ընթացքին վրայ անկողմնակալ ակնարկ մը նետենք , պարզապէս պիտի տարուինք զինքը բաղդատելու աղուէտի մը հետ , որ իր անձնական տպահոսութիւնը երաշխաւորելու համար ամէն հնարքի կը դիմէ՝ զինքը շրջապատող առիւծներու և ուրիշ վայրագ անասուններու դէմ կռուելու և յաղթելու համար :

Արդարեւ , Ալտ-իւլ-Համիտ ինքզինքը տակաւին ամենազօր զգալով և մանաւանդ վախնալով այն անձերէն որ զինքը ի դահ բարձրացուցած էին .

ի վրաս իր եղբորը , խոնարհ և հլու կը ձեւանար : Կը խոստանար կատարել ինչ որ իրմէ կը խնդրուէր , և իր խարրը Հիւնայունին հրատարակութեամբը կարծելով գոհացում տալ Եւրոպայի և իր հպատակներուն պահանջումներուն , կ'սկսէր այն ծածկամիտ ու սմանողով գործունէութիւնը որ տակաւ առ տակաւ տէր պիտի դարձընէր զինքը Բ. Գրան , ինչպէս նաև այն մարդոց որ Բ. Գրան արտաքին ու ներքին աշխարհավարութիւնը կը վարէին : Իր հոգածութիւնը լոկ իր կայսրութեան սպառնացող կնճիռները ուսումնասիրելու չէր նուիրէր , և , երբ ժամանակը գար , զուարթ սրտով պիտի մերժէր նաև Լոնտոնի Բրոյքօլը , ինչպէս պիտի մերժէր Պերլինի Յիշատակագիրը և Կ. Պոլսոյ գեսպանախորհուրդը :

Երկրին բարեքը չէր որ չարաչար կ'զբաղեցնէր իր միտքը , այլ իր անձին պաշտպանութիւնը և իր ռիսերուն ու պտելութիւններուն գոհացումը :

Ահա այսպէս պատճառ պիտի դառնար այն տակնուվրայութեան , որ Ռուսիոյ զինեալ միջամտութիւնը յառաջ պիտի բերէր և իր կայսրութեան անդամահատութեան պատճառ պիտի ըլլար :

Միտհաթ փաշայի իր վրայ պարտադրած Սահմանադրական պահանջումներուն հպատակիլ ձեացնելով հանդերձ , արտաքին աշխարհավարութեան պատասխանատուութիւնը անոր կը թողուր :

Այդ սահմանադրութիւնը , որուն վրայ այնքան շատ խօսուեցաւ , և զոր երիտասարդ Թուր-

քիոյ կուսակցութիւնը հռչակելէ չէր դադրեր, պարզապէս կը տրամադրէր՝ կայսրութեան անբաժանելիութիւնը, Սուլթանին անպատասխանատուութիւնը, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան, Օսմ. բոլոր հպատակներուն հաւասարութիւնը օրէնքի առջև, բոլոր քրիստոնեաներուն հանրային պաշտօններու մէջ ընդունելութիւնը, իրենց ընդունակութեան, արժանիքին և ձեռնհասութեան համաձայն, անհատական ազատութեան ու բնակարանի անբռնաբարելիութիւնը, յարբունիս գրաւման, տարապարհակ աշխատութեան, և ամէն տեսակ մարմնական տանջանքներու ջնջումը, ուսուցման ազատութիւնը, դատարաններուն լիակատար անկախութիւնը, ելլեմտացոյցին իրական հաւասարակշռութիւնը, նահանգներու վարչային ու թաղապետական ապակեղործնացումը, կեդրոնական կառավարութեան ազգեցութիւնն ու լիազօրութիւնը պահելով հանդերձ:

Միտհաթ փաշա, իբրև մեծ հիացող Անգլիացիներուն, և կուսակից անոնց սահմանադրութեան, Թուրքիոյ փրկութիւնը լոկ խորհրդարանական դրութեան մէջ կը տեսնէր: Իր երեսփոխանական դրութիւնը կը կայանար չորս տարուան համար և գաղանի քուէով ընտրուած խորհրդարանի մը վերայ, (50,000 արու բնակիչներու համար մէկ երեսփոխան), ինչպէս նաև Ծերակոյտի մը կազմութեան վրայ, որուն անդամները Սուլթանին կողմէ կ'անուանուէին ցկեանս:

Երեսփ. Թողոփն ու Ծերակոյտը հակակշռի է-

րաւունք ունէին կառավարութեան գործերուն վերայ, նախարարները պատասխանատու էին խորհրդարանին ու ծերակոյտին առջև, բայց օրէնքներու նախաձեռնութիւնը. լոկ կառավարութեան կը վերաբերէր:

Աերջապէս, իբրև էական կէտ և ճշմարիտ սանձ, որով կրնար Երեսփ. Թողոփին ու Ծերակոյտին գործը կասեցնել կամ բարեփոխել, Սուլթանը, Օսմ. Սահմանադրութեան 44րդ յօդուածին զօրութեամբ, անոնց բացման թուականը յետաձգելու կամ կանխելու, նստաշրջանները կարճեցնելու կամ երկարաձգելու ազատ էր:

Կորչաբով իշխանին շրջաբերականը, որով Եւրոպայի կը ծանուցանէր թէ ուսական վեց զօրաբանակներ, Թուրքիոյ քրիստոնեայ բնակիչներուն ապահովութիւնը երաշխաւորելու նպատակաւ, շարժման մէջ դրուած են՝ Պոլսոյ մէջ Եւրոպական դեսպանախորհուրդ մը գումարելու առաջարկը վերստին ձեռք առնելու մղած էր Անգլիան: Այս անգամ, գաղափարը ընդունուեցաւ:

Ճիշդ այդ պահուն է որ Երիտասարդ Թիւրքիոյ կուսակցութիւնը փորձեց Եւրոպայի միջամտութիւնը արգիլել կայսրութեան ներքին գործերուն մէջ, բարենորոգումներու նախաձեռնութիւնը ինք ստանձնելով:

1876 Դեկտ. 13ին, այդ կուսակցութեան պետը Միտհաթ փաշա, Մէհմէտ Բիւշտի փաշայի կը յաջորդէր իբրև Մեծ-Եպարքոս:

Այն օրն իսկ երբ դեսպանախորհուրդը Պոլ-

սոյ մէջ կը հըատարակուէր, Խարրը Հիւնայուն մը նոր Մեծ-Եպարքոսին յղացած Սահմանադրութիւնը կը հռչակէր :

Ասիկա չափէն աւելի թուրք եղանակ մ'էր պատասխանելու համար այն պահանջումներուն որ Պոլսոյ դեսպանախորհուրդը պիտի հռչակէր յանուն Եւրոպայի :

Այդ պահանջումները, որոնք առանց թուրք կառավարութեան մասնակցութեան խմբագրուած էին, Գեկտ. Չէին յանձնուեցան արտաքին գործոց նախարար Սաֆվէդ փաշայի :

Եւրոպացի դիւանագէտներուն պահանջումները ընդվիցուցին թուրքիացիներուն ազգային զգացումը :

Բ. Գուռը, պատասխանեց ապաստանելով Սահմանադրութեան ետին, որ Օսմ. երկիրներուն անբաժանելիութիւնը կը հռչակէր :

Գեսպանախորհուրդը, որ բացորոշ ու կտրուկ պատասխան մը պահանջած էր, Բ. Գրան կողմէ բացայայտ մերժման մը արժանացաւ : Բ. Գուռը կը յայտարարէր թէ չէր կրնար հաւանիլ Մեծ Տէրութեանց յիշատակագրին :

Թուրք կառավարութեան մերժման հակառակ, բանակցութիւնները շարունակեցին : Պոլսոյ դեսպանախորհուրդին օտար պատուիրակները Օսմ. պատուիրակներուն ծանուցին իրենց վերջնական նուազագոյն պահանջումը :

Այս իրողութիւնը տեղի կ'ունենար 1877 Յնվ. 15ին : Բ. Գուռը միևնոյն ատեն ազգարարու-

թիւն ստացաւ թէ օտար լիազօրները իսկոյն Պոլսէն պիտի մեկնէին, եթէ չուզէր հաւանիլ Եւրոպայի պահանջած բարենորոգումներուն :

Միտհաթ փաշա այն ատեն ազգային ժողով մը գումարեց, որ 181 խլամ և 60 քրիստոնեայ անդամներէ կը բաղկանար :

Այս ժողովը, Մեծ-Եպարքոսին խորհուրդներուն անսալով, մերժեց Գեսպանախորհուրդին առաջարկները :

Յունուար 20ին, Սաֆվէդ փաշա ժողովին նոյն մերժումը պաշտօնապէս ծանոյց Եւրոպական պատուիրակներուն :

Գեսպանախորհուրդը այսպէս վիժելով, վերջին խօսքը պատերազմին թողուց :

Ռուսիոյ յանկարծ բռնած հաշտարար ընթացքը և Անգլիական դեսպանատան կողմէ ընդդիմութեան համար շոայլուած թաքուն թեւադրութիւնները քաջալերած էին Թուրքիան մերժելու Գեսպանախորհուրդին առաջարկները :

Վ. Պոլսոյ Գեսպանախորհուրդին անյաջողութեան հետևանք, Ռուսիա Լոնտոնի, Պերլինի, Բարիլի, Վիեննայի և Հռոմի իր դեսպաններուն շրջաբերական ծանուցագիր մը ուղղած էր, Եւրոպայի որոշումները Թուրքիոյ վրայ պարտադրելու անհրաժեշտ հարկին վրայ պնդելով :

Սակայն Անգլիա յայտարարած ըլլալով թէ բռնադատական միջոցներու գործածութեան դէմ ինք հակառակ է, Միտհաթ փաշա Եւրոպական դիւանագիտութեան այս կարծիքի անհամաձայնու-

Թեևն ճարտարապէս օգուտ քաղեց և Սերպիոյ
հետ հաշտութիւն կնքեց իշխանապետութեան
համար պատուարքեր պայմաններով:

Միևնոյն ատեն մինչ մի կողմէ կը ջանար Գա-
րատաղի հետ ևս հաշտութիւն կնքել, միւս կողմէ
իր կառավարութեան ձեռնարկած բարենորոգում-
ներով կը պարծենար: Սակայն Միտհաթ փաշայի
իշխանութիւնն ալ իր վախճանին կը մտննար:

Ապտ-իւլ-Համիտի պալատականները այնպէս
մը ներկայացուցած էին ղինքը թէ Մուրատ Ե-ի
վրայ կը ցաւէր և առիթ մը միայն կը փնտռէր
նորէն գահը բարձրացնելու համար: Ապտ-իւլ-Հա-
միտ, որ շարժանակ վախի մէջ կ'ապրէր, այս խօս-
քերուն հաւատ ընծայելով, Մեծ-Եպարքոսութե-
նէ արձակեց զայն 1877 Մարտ 5ին և աքսորեց
աւանց դատաստանի:

Տժգոյն Սուլթանը, միշտ իբրև Մաքիավէլի
աշակեբտ, իր Մեծ-Եպարքոսը աքսորելով հան-
դերձ, 500 օսմ. ոսկիի գումար մը յանձնել տուաւ
անոր:

Տժգոյն Սուլթանին տիրական այս առաջին
գործը նախաբանը եղաւ այն բոլոր սխալներուն
ու ոճիրներուն զոր պիտի գործէր իր բացարձակ
իշխանութիւնը ու իր ողորմելի անձին ապահովու-
թիւնը երաշխաւորելու համար:

Էտհէմ փաշա յաջորդեց Միտհաթ փաշայի:
Մինչ այդ դէպքերը տեղի կ'ունենային, Օսմ. Խոր-
հրդարանը իր նիստերը սկսած էր և կը շարու-
նակէր նշանակելի անկարգութեան մէջ:

Մէկ քանի երեսփոխաններ, միւսներէն աւելի
անկախ ու ազատամիտ, կը ջանան թօթուել ազ-
գին անհոգութիւնը, լուրջ բարենորոգումներ պա-
հանջելով. բայց անոնց ձայնը կը խղրուէր պո-
չտուքներովն այնպիսի ժողովի մը, որ մեծ մասամբ
ընտրուած էր իւլէմաներու և կառավարական պաշ-
տօնեաներու ազդեցութեան տակ:

Բոլոր վիճարանութիւնները կը խափանուէին
և բոլոր օրինագիծերը կը մերժուէին սա միակ
փաստով. — Ասիկա Շէրխարի օրէնքին հակառակ է:

Էտհէմ փաշայի ճնշումին տակ, Երեսփ. Ժո-
ղովը խանգավառութեամբ բուէարկեց պատերազմի
շարունակութիւնը Գարատաղի հետ (11 Ապրիլ):

Յաջորդ օրը, Բ. Գուռը կը մերժէր հաւա-
նութիւն տալ այն Բրօդօքօլին, զոր Շուվալօֆ
կոմսը ստորագրած էր Լոնտոնի մէջ, Մարտ 31ին:

Արդիւնքը պատերազմ էր:

Մինչդեռ երկրին ճակատագիրը այսպէս վը-
տանգի մէջ էր, Ապտ-իւլ-Համիտ ինք անդիմ ծա-
ծուկ ոստիկանութիւնը, լրտեսներու վոհմակը կը
կազմակերպէր և իր թաքուն խորհուրդներուն
խաղը կը պատրաստէր, որով բացարձակ պիտի
տիրապետէր իր արարածներուն և կայսրութեան
վրայ, երկիրը աւերելով և աքսորելով այն բոլոր
խելացի մարդիկը, որոնք իր հօրեղբոր ու եղբորը
օրով երկրին ծառայած էին:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Ապտ-իւլ-Համիա Թուրքեանու պատերազմի

միջոցին ու անկէ ետքը.

Տժոյն Սուլթանը սակաւ առ սակաւ կ'ամրացնէ իր անձնական քաղաքականութիւնը . — Իշխանութեան հաստատումը երկրորդ մէջ . — Թուրքեանու պատերազմը . — Սան-Սթեփանոյի ու Պերլինի դաւանագիրքերը . — Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիաի ծրագիրները . — Ալի-Սուալիի փորձը ի նպաստ Մուրաշի . —

Տօլմա ՊաՏճէի պալատին խորէն , ուր դեռ կը շարունակէր իր բնակութիւնը , Ապտ-իւլ-Համիա թագաւորն ուրախութեամբ մը կը հետեւէր Երեսփ. Ժողովին աղմկալի վիճաբանութիւններուն :

Այդ Ժողովը , արդիւնք սահմանադրութեան մը , որուն հաւատարիմ մնալու երդում ըրած էր Ապտ-իւլ-Համիա և զոր սակայն կ'արհամարհէր և միտքը դրած էր առաջին առթիւ իր օձիքը ազատել անոր ձեռքէն , այդ Ժողովը , կ'ըսենք , իրեն համար ճշմարիտ մղձաւանջ մը կը կազմէր :

Սակայն պարագաները պիտի չուշանային հայթայթելու իր խորհուրդը իրականացնելու առիթը :

Նախարարները , որոնք իրենց պաշտօնավարութեան համարը Սուլթանին միայն տալու վարժուած էին , երեսփոխաններէն ոմանց պահանջումներուն հետ շարունակ կռուի մէջ էին :

Այս նոր տէրերը Օսմ. վեհապետներէն աւելի նեղիչ կը հանդիսանային :

Մէկ քանի երեսփոխաններու հարցապնդում-

ներէն և անկէ յառաջ եկած բուն ընդհարումներէն յոգնած , երկար վիճաբանութիւններու առթիւ կորսուած թանկագին ժամանակէն և Երեսփ. Ժողովին գործադրել ուզած հակաշուէն ձանձրացած , նախարարները , որոնց գլուխը կը գտնուէր Էտհէմ փաշա , Սուլթանին առաջարկեցին Երեսփ. Ժողովին նիստերը դադարեցնել :

Ապտ-իւլ-Համիա , իր սովորական խարդախ երկդիմութեամբ գործելով , նախ Մաքիափէլեան հնարամտութեամբ չուզեց զիջանիլ իր նախարարներուն բաղձանքին : Այս վերջինները քանի մը օր վերջը կրկնած ըլլալով իրենց առաջարկը , Ապտ-իւլ-Համիա թելադրեց անոնց , որպէս զի արտասովոր մեծ Ժողով մը գումարեն : Այդ Ժողովը պալատին մէջ իսկ գումարուեցաւ Երեսփ. Ժողովին աշխատութիւնները դադարեցնելու և ի հարկին պաշարման վիճակ հրատարակելու իրաւունք տրուաւ Սուլթանին :

Քրիստոնէից պատահական ասպետամրութիւնը արգիլելու նպատակաւ չէր , — ինչպէս կարծեցին այդ արտասովոր խորհուրդին անդամները , — որ մեր խորամանկ ազուէսը պաշարման վիճակ հրատարակելու իրաւունքը ստանալու աշխատած էր :

Այդպէս գործելով , մասնաւորապէս նպատակ ունէր զինուել այն ընդդիմութեան դէմ , որ յառաջ պիտի գար Սահմանադրութեան բռնաբարումէն , ինչպէս նաև այն խստութիւններէն , որոնց վրայ լռիկ կ'որոճար :

Բ. Դուռը , գրեթէ սահմանադրական վեհա-

պետ մը բացարձակ իշխանութեան տէր ինքնակալ մը դարձնելով, անձնասպան կըլլար և կը պատճառատէր այն բռնակալութեան ճամբան, որուն մէջ իր նոր տէրը շատ հեռուները պիտի երթար :

Սահմանադրութեան բռնաբարման յաջորդեցին ազատական գլխաւոր երեսօտխաններուն դատապարտութիւնն ու տարագրութիւնը :

Ահա այսպէս Ապտ-իւլ-Համիտ կացութեան բացարձակ տէրն եղաւ :

Մինչ դեռ այս ներքին դէպքերը տեղի կ'ունենային, մինչդեռ նոր Սուլթանը իր հօրը պալատին մէջ ինքզինքը անապահովութեան մէջ զլաւով, իր բնակութիւնը Երլտըզի բարձրաւանդակին վրայ կը փոխադրէր, ուրկէ կրնար իշխել ամբողջ Պոլսոյ վրայ, Ռուսները Գանուբ գետէն կ'անցնէին Հիրշօլայի ու Կալացի կողմէն և ստորին Գանուբի ու Տօպրուճայի բովանդակ գծին կը տիրէին :

Թուրքիա, Լօնտոնի Բրօքսօզը մերժելով, ձեռնոցը Ռուսիոյ երեսին նետած էր, և այս վերջինը առանց վարանելու գետնէն վերցուցած էր զայն :

Չարին այն յայտարարութեան, որով Ապրիլ 24ին պատերազմ կը հրատարակէր Օսմ. կայսրութեան դէմ, Բ. Դուռը պատասխանած էր յոյժ արժանավայել ծանուցագրով մը, որուն մէջ կոչում կ'ընէր Եւրոպայի միջնորդութեան, Բաթրիզի դաշնագրին ծրգ յօդուածին զօրութեամբ, կռոււմ որ Լօրտ Տէրպիի առիթ ընծայեց Անգլ. Խորհրդը :

դարանին բեմէն յայտարարելու թէ «Գաշնագիրները ժամանակին և իրաց պահանջման հետ իրենց զօրութիւնը կը կորսնցնեն» :

Գիտենք թէ ի՞նչ եղաւ այդ պատերազմը որ Թուրքիոյ բոլոր զօրավարներուն համբաւը նսեմացուց, երկրին համար աննախընթաց աղէտ մը եղաւ, և կառավարական ձախողուածը ի լրումն հասցուց :

Եւ սակայն անկողմնակալ պատմութիւնը պիտի խոստովանի թէ բախտը քանիցս ժպտեցաւ օսմ. զօրավարներուն, բայց անոնք ի՞նչ կրնային ընել այն հակասական հրամաններուն դէմ, որ Երլտըզի միահեծան բռնակալին ու անոր պալատականներուն կողմէ կ'արձակուէին :

Մինչ Ռուսիա հսկայաբայլ յառաջ կը խաղար Պոլսոյ վրայ, Սան-Սթէֆանոյի մէջ միայն կանգ առնելու համար, Սերպիա որ Գեկտ. 13էն ի վեր պատերազմը վերսկսած էր, Նիշի կը տիրէր, ձեռքը Սօֆիայի ուսական ձեռքերուն կը կարկառէ և Հաֆըզ փաշայի բանակը կը պաշարէ : Գարատաղցին ինչ ևս իրենց յաջողութեանց ընթացքը շարունակած էին և Նիքսիշի, Սբուցի, Մէսօնի և Անթիվարիի դիտելէ վերջ, Շ. քոտրայի կ'սպանային :

Ախտին, Ռուսմանական բանակին կողմէ պաշարուած, յետին անձկութեան մէջ ինկած էր : Այս պայմաններուն մէջ կուրը բացարձակապէս անկարելի դարձած էր :

Թուրքիա իր տժգոյն Սուլթանին անկարողու-

Թեան ու խարերայութեան երեսէն յետին Թըշ-
ուառութեան ու ամօթի մասնուած, հաշտութիւն
խնդրեց :

Անոր նախնական պայմանները Սեպտ. 5ին
ստորագրուեցան քօղուքի մէջ: Մարտ 3ին Իկ-
նաթիէյ զօրավարը Բ. Գրան վրայ կը պարտադրէր
հետեւեալ դաշնագիրը :

Այս դաշնագրով, որ պատմութեան մէջ Սահմ-
նութեանոյի անունը կը կրէ, Օսմ. կայսրութիւնը
իր անդամահատութիւնը կը տեսնէր յօգուտ իր
նախկին հպատակներուն, — Սերայիա, իր անկախու-
թիւնը վերստանալով, իր երկիրը կ'ընդարձակէր
Նիշի սանձագը գրաւելով, Ռուսմանիա ևս անկախ
հռչակուելով, կը բռնադատուէր Տօպրուձան ըն-
դունելու Պեսարայիոյ տեղ, զոր Ռուսիոյ կը թո-
ղուր: Ասիոյ կողմէ, Ռուսիա կ'իւրացնէր Կարս,
Արասհան, Պաթում և Պայազիտ բաղաքները:
Գարատաղ իր երկիրը կ'ետապատկէր և Սբիցայի
ու Անթիպարիի նաւահանգիստները կ'ստանար:
Ղերջապէս Պուլկարիա Գանուբէն մինչև Եգէական
ծով ընդարձակուելով, հարկատու իշխանապետու-
թեան մը կը վերածուէր: Թուրքիա Եւրօպայի մէջ
կը պահէր միայն Ա. Պուլիս, Սելանիկ, Կէլիպօլու,
Եպիրոս, Թեսալիա, Ալպանիա և Պոսնիա: Այս
ճշմարիտ անդամահատումէն զատ, 1,200,000,000
ֆր.ի պատերազմական տուգանք պիտի վճարէր:

Անգլիա, որ նաւատորմ մը զրկած էր Մար-
մարա և իր պատերազմասէր միտումներով մեծ
աղմուկ յարուցած, այս դաշնագրին լուրին վրայ
ընդոստ յուզուեցաւ:

Պիքօնֆիլտի դահլիճը ի զէն կոչեց զործօն
բանակին պահեստիները և իր Պոլսոյ դեսպանը
(Սըր Ե. Լայարտ) յառաջ մղեց, Չաթալձայի առ-
ջև բանակող Օսմ. և Ռուս. զօրքերուն միջև ընդ-
հարում մը յառաջ բերելու համար: Բայց Կրէ-
տէի ու Թեսալիոյ ապստամբութիւնն և Յունաս-
տանի հետ պատերազմի սպառնալիքը Թուրքիան
կը պարտաւորէին չանսալու իր դիւրաբորբօք
խորհրդականին տուած խրատներուն:

Մինչ Անգլիա մէկ կողմէ Ռուսիոյ, Աւստրիոյ
և Գերմանիոյ հետ ծանուցագրեր կը փոխանակէր,
միև կողմէ Թուրքիոյ հետ կ'ստորագրէր պաշտ-
պանողական ղենակցութիւն մը և տէր կը դառնար
Կիպրոս կղզին:

Ռուսիա կը հաւանէր Պերլինի վեհաժողովին:
Թուրքիա, որ Անգլիոյ հետ կնքած դաշնա-
գրէն այնքան չէր նպաստաւորուած, ինչպէս կը
տեսնուէի ի ստորև գրուած ծանօթութենէն, Պեր-
լինի վեհաժողովին մէջ լիազօր պատուիրակ ունե-
ցաւ Քէհմէտ Ալի փաշան, Գարաթէոտորի փաշան
և Սատուլլահ պէյը:

Աւստի այդ դաշնագրին բնագիրը
եթէ երբէք Ռուսիա Արտահանը, Պամուը, Կասըր կամ
այդ բերդաքաղաքներէն մին իւրացնէ, և եթէ ունէ ժամա-
նակի մէջ Ռուսաց կողմէ փորձ մը ըլլայ խաղաղութեան դաշ-
նագրով որոշուած օսմ. երկիրներէն ունէ մաս մը իւրացնելու,
Անգլիա կը խոստանայ Ն. Կ. Վեհափառութեան Սուլթանին
միանալու, խնդրոյ նիւթ եղած երկիրը զինու զօրութեամբ
պաշտպանելու համար:

«Ասոր փոխարէն, Վեհ. Սուլթանը Անգլիոյ կը խոստա-
4

Ռուսիոյ լիազոր պատուիրակներն էին Կոր-
ջաքօֆ իշխանը, Շուվալօֆ կոմսը և պառօն Օպ-
րիալ : Իսկ միւս տէրութիւնները, այն է Ֆրանս-
սա, Գերմանիա, Աւստրիա և Իտալիա նոյնպէս
երեքական լիազոր զրկած էին :

Ապտ-իւլ-Համիտ Մէհմետ Ալի փաշան իբրև
լիազոր զրկելով, երեակսյած էր թէ այս վերջինը
սիրալիը ընդունելութիւն պիտի գտնէր Պիզմաքը
իշխանէն : Սակայն հակառակը պատահեցաւ :

Եթէ Մարեշալը ծագումով գերմանացի էր,
սակայն համեստ գերձակի մը զաւակը ըլլալով ան-
տոհմիկ էր : Այդ պարագան պատճառ եղաւ ա-
նոր վարկաբեկութեան, հեռի պահեց զայն Գեր-
ման ազնուականութենէն և պատճառ եղաւ կոշտ
բռնութեան որով Պիզմաքը իշխանը Ահհաթոզովին
առաջին նիստին մէջ իսկ լռութեան դատապարտեց
Թուրք Մարեշալը :

Այս իրողութիւնը, որ առաջին տեսութեամբ
նայ հարկ եղած բարենորոգումները գործադրել (որոնք ապա
երկու տէրութեանց կողմէ պիտի որոշուին), երկրին բարեօք
վարչութեան և Բ. Դրան բրիտանայ ու այլ հպատակներուն
պաշտպանութեան համար, և որպէս զի Անգլիա կարող ըլլայ
իր յանձնառութիւնը գործադրելու համար անհրաժեշտ եղած
միջոցները ապահովելու, վեհ. Սուլթանը կ'ընդունի որ Անգ-
լիական կառավարութիւնը զրաւ է և իր վարչութեան ներքե
առնէ Կիպրոս կղզին : (Յունիս 4) : Յուլիս 1 Յուակիր յա-
ւելուած մը կը պայմանագրէ որ, Ռուսիա եթէ երբէք Թուր-
քիոյ վերադարձնէր Կարսը և վերջին պատերազմի միջոցին
Հայաստանի մէջ իր զրաւած միւս երկիրները, Անգլիա ալ
Կիպրոս կղզին պիտի պարպէր և 1878 Յունիս 4 Յուակիր
պայմանագիրը գործադրելի ըլլալէ պիտի դադրի :

անկարևոր կ'երևի, սակայն ցոյց կուտայ թէ քա-
ղաքական կորովամտութենէ զուրկ էր ամոյն Սուլ-
թանը, որ շատ չանցած կարմիր պիտի դառնար :
Եթէ Ապտ-իւլ-Համիտ Գերմանիոյ արքունիքին մէջ
տիրող բարեպաշտօն միսթիքականութեան իրազեկ
եղած ըլլար, ուրացող մը հան զրկելէ պիտի ըզ-
գուշանար, մինչև իսկ եթէ այդ ուրացողը զին-
ուարական մեծագոյն տազանդներէն մին եղած ըլ-
լար : Պերլինի Ահհաթոզովին խորհրդակցութեանց
արդիւնքը եղաւ Սան-Սթեֆանոյի դաշնագրին բա-
րեփոխումը, որ թէև մեր ընթերցողներէն շատե-
րուն ծանօթ է, սակայն աւելորդ չենք համարեր
ամփոփել հոս այդ փոփոխութիւնը :

Սերպիա, ազատագրուելով, Նիշի գաւառը
իւրացուց : Գարատաղ իր անկախութիւնը ձանչ-
ցուց Բ. Դրան և Անթիվարիի նաւահանգիստին
հետ պահեց երրորդ մասը այն երկրին, զոր Սան-
Սթեֆանոյի դաշնագիրը իրեն սահմանած էր :
Պուլկարիա երկու մասի բաժնուեցաւ . հիւսիսա-
յին մասը կը կազմէր իշխանապետութիւնը . իսկ
հարաւային մասը Օսմ. ինքնօրէն նահանգ մը կը
կազմէր Արևելեան Բուսուլի անունով : Ռուսմանիա
իր անձի ու դրամի զոհողութիւններուն փոխարէն
ուրիշ բան ձեռք չբերաւ բայց միայն իր անկա-
խութիւնը և Պեսարապիոյ պէս բարեբեր ու ա-
ռողջ նահանգ մը փոխանակեց Տօպրուճայի մահա-
շունչ ձահիճներուն հետ :

Ռուսիա ետ կ'առնէր Պեսարապիան զոր Բա-
րիզի դաշնագիրը իր ձեռքէն առած էր, և կը

պահէր կարսը, Արտահանը և Պաթումը, որ աղատ նաւահանդիստ պիտի հռչակուէր : Գալով պատերազմական տուգանքին, որոշուեցաւ որ Օսմ. կառավարութեան նախորդ պահանջատէրները առաջնութիւն ունենան պատերազմական տուգանքին վրայ : Աերջապէս, Աւստրիա և Պարսկաստան ևս իրենց բաժինը ստացան : Առաջինը ստացաւ Սըր-ցան, ինչպէս նաև Պոսնան ու Հէրսէքը անորոշ ժամանակի մը համար գրաւելու պաշտօն ստացաւ : Երկրորդը պարզապէս իր երկրին միացուց խօթուրի գաւառը :

Այս բռնադատեալ զիջողութիւններէն զատ, Սուլթանին կառավարութիւնը կը խօստանար, առանց կրօնի խտրութեան, ընդունիլ իր բոլոր հըպատակներուն վկայութիւնը՝ դատարաններու առջև, կրէտէի մէջ խղճմտութեամբ գործադրել 1868ի կազմական կանոնագիրը և նմանօրինակ կանոնագրութիւններ ներմուծել Եւրոպական Թիւրքիոյ ա՛յն մասերուն մէջ, որոնց համար մասնաւոր կազմակերպութիւն մը չէր նախատեսուած, այլևս առանց յապաղման, վարչային բարեօրոմներ և բարենորոգումներ ներմուծել Հայաստանի Նահանգներուն մէջ, տեղական պէտքերուն համաձայն, քիւրտերուն ու Չէքէզներուն դէմ անոնց ապահովարիւնք երաշխաւորել և այս մտօք ձեռք առնուած միջոցներուն վրայ պարբերաբար տեղեկութիւն տալ մեծ տէրութեանց, որոնք պիտի հսկէին անոնց գործադրութեան վրայ : (Յօդ. 61) : Իրականապէս այս դաշնագիրը տուածին բաժանումն

էր Թիւրքիոյ :

Այս բաժանումով, դաշնագիր մեծ տէրութիւններէն իւրաքանչիւրը, բացի Քրանսայէն ու Իտալիայէն, իր փառասիրութեան և մեծութեան համեմատ բաժին մը շորթեց : Յունաստան ևս, վեհաժողովին բաղձանքներուն վրայ հիմնուելով, որոնց ախոյեանը եղած է Քրանսական լիազօր Մ. Ատինկոօն, Լարիսան ու Եանեսան կը պահանջէր՝

Աերջապէս, Յունիս կի պայմանագրով, Ասիական Թուրքիա Մեծն-Բրիտանիոյ ինսամակալութեան ներքև կը մտնէր :

Ապա-իւլ-Համիտ, ներուած ու բռնադատուած, Պերլինի վեհաժողովին սարսափելի որոշումները մտադիւր ընդունիլ ձեւացուց : Միշտ պատուախնդիր, միշտ իր անձին համար դողահար, այս համբաւաւոր դաշնագրին ստորագրութենէն յետոյ միայն իրապէս շունչ առաւ :

Եթէ իր հայրերուն կայսրութիւնը այսպէս կանդամահատուէր, միթէ ինք բացարձակ և միահեծան տէրը չէր մնար երկրի մը, որ իր կրած ճախողաւածներուն հակառակ տակաւին մեծ և հզօր միջոցներ կ'ընծայէր իրեն : Մնաց որ քաջ գիտէր թէ իր յանձնառութիւնները կարելի եղածին չափ քիչ պիտի կատարէր և Եւրոպա ալ, արևելեան հանկարաւոր խնդիրը միանգամ ընդ միշտ լուծելու մտքով, իր կատարած ջանքերէն պարտասած, Համիտի ասնձը թոյլ կը թողուր :

Տժգոյն Սուլթանը իր կայսրութեան աւերակներէն իրեն համար կը ձեւացնէր թագաւորութիւն

մը որուն կ'ուղէր միակ միահեծան տէրը , հասոյթներուն միակ մատակարարը ըլլալ :

Մինչդեռ մեր արդէն պատմած դէպքերը տեղի կունենային , այն պահուն երբ սուս բանակը իր յառաջապահները Այ-Սթէֆանոյի մօտ ղետեղած էր և Սուլթանը , իր Երլտըղի պալատին մէջ դողահար հաշտութիւն կը հայցէր , անդին եղելութիւն մը կը պատրաստէր , որ տարօրինակ կերպով պիտի ազդէր Ապտ-իւլ-Համիտի վախճոտ ու կասկածոտ բնութեան վրայ : Այս եղելութիւնը Ալի-Սուլթանի փորձն է ի նպաստ Սուլթան Մուրատ Ե.ի , որ այն ատեն Չրաղանի պալատին յարկաբաժիններէն մէկուն մէջ գրեթէ բանտարկուած էր :

Յարաբախտ իշխանին անունը՝ Այսրութեան բոլոր դժգոհներուն միաբանութեան կէտը դարձած էր : Ար ծանուցուէր թէ առողջացած էր , և բացէ ի բաց կը խօսուէր զայն նորէն իր գահուն վրայ բարձրանցելու հարկին վրայ : Ասկէ յառաջ կուգային Ապտ-իւլ-Համիտի կրօն տեսական սարսափները , որ խստիւ հսկողութիւն կատարել կուտար իր եղբորը վրայ , այն զանազան պալատներուն մէջ , որ յաջորդաբար անոր բնակութեան կը յատկացուէին :

1878 Մայիսին , նախորդ Սուլթանը Չրաղանի պալատը կը բնակէր : Այս պալատը , ինչպէս դիտէր , կը կանգնի Առաքորի երկայնքը , բլուրի մը ստորտար , որուն կատարին վրայ կը բարձրանայ Երլտըղ-Քէօշկը , Ապտ-իւլ-Համիտ Բ.ի սիրական

բնակավայրը : Չրաղանի պալատը Երլտըղ-Քէօշկին պարտէզին հետ կապուած է կամուրջներով , որոնք ձգուած են այն ճամբուն վրայ ուրկէ կանցնի Պէշիքթաշ ու Օրթագեղ գացող թրամուէյի գիծը : Բլուրին այն մասը որ այդ ճամբուն կը յանգի , շատ ցից զառիթափ մը ունի և կը տարածուի բովանդակ Չրաղանի երկայնքը : Քարերու գլորումներուն առաջը առնելու համար , նեցուկ-պատ մը շինուած էր : Այդ պատը ժամանակէ մը ի վեր փլած էր և նորոգութիւնները դեռ չէին աւարտած : Բաղմաթիւ գաղթականներ կը գործածուէին այդ պատին վերաշինութեան համար :

Մայիս 20ին , առտուն ժամը տասնըմէկին , յիսունի չափ գաղթականներ Չրաղանի դուռներէն մէկուն առջև կը ներկայանային և կը պահանջէին ներս մտնել : Երբ Պահակ զինուորը պատասխանեց թէ արգելուած էր ներս մտնել , գաղթականները յարձակեցան անոր վրայ և դաշունահար ըրին :

Իսկոյն դուռը կոտրեցին և խուժեցին ներքին բակը այն շէքին ուր Մուրատ բանտարկուած էր : Այդ դրան վրայ հսկող երկու պաշտօնատարներ փորձեցին զիմադրել և ըիփօլվէրի հարուածներով սպաննուեցան :

Յարձակողներու խումբը մէկ վայրկեանի մէջ ստուարացաւ մեծ համեմատութիւններով : Գրեթէ այս բոլոր մարդիկը գաղթականի (մուհաճիթ) տարազ կը կրէին :

Ճամբուն վրայ գրեթէ հարիւր հոգի կեցած

էին, նոյնչափ ալ ներքին բակին մէջ, և վաթսուն հոգիի չափ ալ ներս խուժած էին յարկաբաժինէն որուն մուտքը ազատ մնացած էր հսկող պաշտօնեաներուն սպանութեան շնորհիւ : Այս դաւադիրները Կ. Պոլսոյ մէջ հանրածանօթ բախտախնդրի մը կողմէ կ'առաջնորդուէին : Այս բախտախնդիրը իր հայրենիքէն՝ Պուխարայի խորերէն եկած էր Պոլիս, տասնը չորս տարի առաջ :

Ալի-Սուլայի էֆէնտի եռանդուն ու յախուռն Սօֆթա մ'էր, և իր վառ իմացականութեան և բնական պերճախօսութեան հետ անհաւատալի քննահաւանութիւն մը ունէր : Ուստի 1875ին պարտաւորուած էր Պոլսէն հեռանալ, խոյս տալու համար ամենազօր Ալի փաշայի վրէժխնդրութենէն, զոր խստիւ քննադատած էր իր Մոխայիր անուն թերթին մէջ :

1876ին վերագառնալով, Միտհաթ փաշայի պաշտպանութեան շնորհիւ, դաստիարակ դրուած էր Ապտ-իւլ-Համիտի զաւակներուն, բայց իր կոշտ բնավորութեան պատճառաւ ձամբուած ըլլալով, իսկոյն դժգոհներուն մէջ մտաւ և Սուլթան Մուրատը նորէն իր գահը բարձրացնել ուզողներուն գլուխը անցաւ :

Պոլսոյ յիսուն հազար գաղթականներուն մէջ, դժուարին չեղաւ իրեն գանձել երկու հարիւր յիսուն տարաբախտներ, որոնք համոզուած էին թէ, եթէ Ապտ-իւլ-Համիտը տապալէին, իրենց ու հայրենիքին կրած չարիքներուն վերջ մը պիտի տային :

Պուխարացի Սօֆթան, ձեռքը ընկողներ մը բռնած և իր մարդիկը խանդավառ խօսքերով գրգռելով, ուղղակի Մուրատ Ե.ի յարկաբաժինը քաշեց : Նախորդ Սուլթանը ապստամբներուն առջև խոյացաւ և հարցուց թէ ի՞նչ կ'ուզէին իրմէ :

— Դուն մեր օրինաւոր վեհապետն ես, պատասխանեց Ալի-Սուլայի, բեզ Սուլթան կը հռչակենք Ապտ-իւլ-Համիտի տեղ, որուն գահընկեցութիւնը կը պահանջէ ժողովուրդը : Եկուք ինքզինքդ ցոյց տուր հաւատարիմ հպատակներուդ :

Մուրատ դիտել տուաւ թէ ժամանակը շատ գէշ ընտրուած էր, և մերժեց այն գահը որ աւելի յանդգնութեամբ քան ստուգութեամբ կ'առաջարկուէր իրեն : Ալի-Սուլայի այն ատեն բառ առ բառ ըսաւ իրեն. «Եթէ չես ուզեր յօժար կամքով Սուլթան ըլլալ, բռնի պիտի ըլլաս » : Ասոր վրայ Մուրատ պատասխանեց թէ իր վրայ առաջին ձեռք երկնցնողին գանկը պիտի ջանջախէ : Միևնոյն ատեն քաշեց հանեց ընկողներ մը, զոր իր հագուստներուն տակ պահած էր :

Տուամը կը սաստկանար :

Սակայն Երլտըզէն հասնող վաշտ մը գօրքը ապստամբներուն կողմէ ընկողների հարուածներով ընդունուած էր պալատին ներքին բակին մէջ և կորովի կերպով կը զիմադրէր : Առսիտրի մէջ, Չըրազանի մօտ խարսխած զրահաւորները զինեալ մակոյկներ զրկած էին որոնք կը պաշարէին պալատը : Ամեն կողմէ հասնող նոր զինուորներ ցամաքի կողմէ շղթայ մը կը կազմէին, և բազմա-

Թիւ ձերբակալութիւններ կ'ընէին : Պալատին կի-
ները , սարսափահար եղած , նրբանցքներուն և
պատշգամներուն վրայ կը վազվուտէին այնպիսի
բարձրագոյ աղաղակներ արձակելով , որ հրացա-
նաձգութեան ժխորը կը խափանէին : Ալի-Սուլի
ներսը կը թախանձէր Մուրատի մօտ :

Նոյն պահուն , Ապտ-իւլ-Համիտի կողմէ Մու-
րատի վրայ հսկելու պաշտօն ունեցող ներքինին
ազդուապէս հրաման կ'ընէ զինուորներուն որ ա-
պստամբները պատուհաններէն դուրս նետեն : Ալի-
Սուլի իր ատրձանակը կը պարպէ գորքերուն
վրայ և խեղոյն փորէն կ'ընդունի սուինի առաջին
հարուած և ապա երկրորդ մը , որ իր գործը կը
լմնցնէ : Յայտ մը իր յարկաբաժինը կը վերագար-
ձնէ Մուրատը և հոն կը բանտարկէ :

Այն ատեն սկսաւ սպառամբներուն դէմ հա-
լածանքը : Պալատէն ներս մտնողներէն ոչ մէկը
ողջ մնաց : Իսկ անոնք որ բակին մէջ կը գըր-
նուէին , ոմանք սպանուեցան , ոմանք վիրաւոր-
ուեցան և ոմանք ձերբակալուեցան : Գալով այն
գաղթականներուն , որոնք աւելի խոհեմ ըլլալով ,
— պալատէն դուրս ծափուն վրայ կեցած էին ,
կրցան փախչիլ : Այս կռիւին մէջ սեթսուն հոգի
սպաննուած էին , որոնցմէ փոթսունը հինգը գաղ-
թական և տասնը հինգը զինուոր : Երեկոյին , դիակ-
ներով լիցուն չորս մեծ մակոյկներ Վոսփորէն վեր
ելան : Երբ դիակները քնուեցան , տեսնուեցաւ
որ շատերը զինուոր էին , որոնք գաղթականի հա-
գուստով ծպտած էին :

Մուրատ ու իր մայրը նոյն օրն իսկ փոխադ-
րուեցան Ապտ-իւլ-Համիտի բնակարանը : Անոնց
բնակութեան յաակացուեցաւ Մալթա-բէօշքանու-
նով ծանօթ գրեակը , երլարզի շրջափակին մէջ :

Առաջին պահուն , մեծ խուճապ մը տիրեց
Յթամպուլի մէջ : Թողովուրդը , որ Այ-Սթէֆանո-
յի մէջ ուսական բանակին ձեռք առած սպանա-
կան միջոցներէն յոյժ զիւրազրպիւ դարձած էր ,
նախ և առաջ կարծեց թէ թշնամին քաղաք կը
մտնէր : Վաճառատուններն ու Քեծ-շուկային
դուռները վայրկենապէս գոցուեցան : Ախներ ու
տղաքներ՝ սարսափահար փախչողներէն կոխտուե-
ցան , բայց այս խուճապը իսկոյն փարատեցաւ , երբ
ճշմարտութիւնը երևան ելաւ :

Պոլսեցիք իրենց զբաղումները վերսկսան յու-
սալով թէ տեղի ունեցած զէպքերուն արդիւնքը
պիտի ըլլար ի վերջոյ գահընկեցութիւնը Ապտ-
իւլ-Համիտի , որ ինչպէս այսօր , այն ատենն ալ
անժողովրդական դարձած էր :

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ապտ-իւլ-Համիտ եւ իր պետական մարդիկը

Տիրող բանաձեր. — Կառառակերութիւնը, ոսկի եւ դարձեալ ոսկի. — Լաւ խորհուրդ մը. — Մարէալ Հիւսէյին-Սալնի փաւա, Միսիաք փաւա, Ռէսիմ փաւա, Մալ-րոյնի փաւա եւ Մէհմէտ Ռիւսի փաւա :

Մինչ թուրքիոյ Համար այսքան ծանրակշիռ գէպքեր իրարու կը յաջորդէին, Սուլթանը, իբրև ճշմարիտ Սադրուհու մը, կսկսէր մի առ մի ուտել ու լափել ամենէն նշանաւոր զօրավարներն ու պետական մարդիկը, որ կրնային օգտակարապէս ծառայել տէրութեան ու երկրին :

Իր գահակալութեան առաջին օրէն խկ, սա մարիափէլեան հռչակաւոր բանաձեւը իրեն նշանաբան ընտրած էր. Բաժանեա, զի տիրեցես :

Այս բանաձեւը գործադրելու Համար է որ կազմակերպեց իր ահաւոր ծածուկ ոստիկանութիւնը, որ գերազանցապէս յրտեսներու երկիրը գարձուց իր կայսրութիւնը : Իր նպատակին աւելի ապահովապէս հասնելու համար, Ապտ-իւլ-Համիտ իւրովի ըսաւ թէ իրեն չէր բաւեր աստիճաններ, տիտղոսներ, պատուանշաններ և պատիւներ ունենալ թէ՛ թուրքիոյ և թէ՛ Եւրոպայի մէջ ունեցած իր ծածուկ գործակալները վարձատրելու, մամուլին արգելելու համար որ զինքը իր ճշմարիտ երեւոյթին տակ չպատկերացնէ, թէ՛ մին և թէ՛ միւսը իր կողմը շահելու և իր պալատականները պարտաւոր

րելու համար որ իր անձին վրայ հսկեն, ինչպէս ագահը կը հսկէ իր գանձին վրայ. ոսկիի պէտք ունէր, շատ ոսկիի :

Ըստ որում այս մտադը իբրև խարխիս պիտի ծառայէր իր ապահանարար ու կաշտուիչ կառավարութեան, Կարմիր Սուլթանը սկսաւ գրաւել տարաբախտ Մուրատ Ե.ի բոլոր ստացուածքը, ինչպէս կալուած, կարասի, դրամ, գոհարեղէն, արծաթեղէն և այլն, զոր իւրացուց ի Ֆէաս իր եղբորը պահանջատէրներուն :

Ապտ-իւլ-Համիտ, իբրև գերազանց հաշուագէտ մը, շատ քաջ դիտէր գումարում, հանում, բազմապատկութիւն, սակայն միշտ մերժեց հանում մը ընել, երբ այս թուաբանական գործողութիւնն ի Ֆէաս իրեն ըլլար : Այնպէս իր ձեռքը պահել իր եղբորը գոյքը, բայց երբեք չէր ուզեր ձանձնալ անոր պարտքը :

Մուրատ Ե.ի պարտատէրներուն մեծ մասը Ֆրանսացի են, թիւով իբր երեսուն հոգի, որոնք Բարիդի Օսմ. գեսպան Միւնիթր պէյի սիրական բացատրութեան համաձայն, մինչև « վերջին դատաստանին » օրը պիտի սպասեն իրենց պահանջքը գանձելու : Բայց Ապտ-իւլ-Համիտ իր ձանկաւոր ձեռքը եղբորը հարստութեան վրայ գնելով չշատացաւ, իրեն պէտք եղածը սա էր որ իր բոլոր հպատակներուն ինչքն ու ստացուածքը ուղարկէ պէս անօրինէ : Հետեւապէս պետութեան բոլոր հասոյթները իր անձնական գանձուն ծառայել տուաւ : Բ. Գրան ուրիշ բան չթողուց, բայց եթէ

անհրաժեշտ գումարը, նախարարութեան զանազան պաշտօնատարներուն, ցամաքային ու ծովային զինուորներուն հազիւ տարեկան մէկ երկու ամսական վճարելու չափ, թէեւ կանոնաւորապէս կը վճարուէին նախարարներուն ու անոնց գլխաւոր արարածներուն ամսաթոշակները :

Պախչի Սուլթանը կարծեց թէ ամէն բան հոգացած կ'ըլլար, մեծամեծները կաշառելով :

Ինչ պալատականներուն չըսաւ.

— Հարստացէք աշխատութեամբ, վաճառակաւութեամբ, ճարտարարուեստով :

Ասիկա շատ պարզ ու շատ ալ պատուաւոր բան մը պիտի ըլլար :

Յորդորեց զանոնք որ նախ իր անձին ծառայեն կատարեալ անձնուիրութեամբ. յետոյ ազատօրէն կողոպտեն, բայց միշտ գայթակղութիւններէ զգուշանալով, Եւրոպայի ուշադրութիւնը չգրաւելու համար :

— Հարստացէք, ըսաւ անոնց, պախչի շնորհով, որոնք իմ անձիս մօտ ձեր ունեցած կացութեան արդիւնքը պիտի ըլլան. Ինչ որ կ'ուզէք՝ ըրէք... կողոպտեցէք, խաբեցէք, գողցէք, բայց պէտք է որ այս բոլոր բաները ծածուկ ընէք, որպէս զի չպարտաւորուիմ միջամտել ձեր գործերուն եւ վերջ տալ անոնց :

Ապտ-իւլ-Համիտի ըսած բուն խօսքերը չենք կրնար հաստատել, բայց ինչ որ ստուգապէս կը ճշտենք, սա է թէ իր արարածներուն շնորհած առատաձեռնութիւններուն ոգին այս էր :

— Երբ իր անձին ծառայող մարդոցմէ մին գող, խարբախ կամ աւագակ յորջորջէք, մի կարծէք որ մեր շնորհատալ Տիրոջ մտքին մէջ շնորհազուրկ կ'ըլլաք, կ'ըսէր մեզի վերջերս Ապս. պահակազօրաց զօրավարներէն մին. Ամէն բան կրնանք ըսել անոնց ու մինչեւ իսկ մեր վրայ, բայց ինչ որ ներելի չէ, սա է թէ չէք կրնար քննադատել մեր վեհապետին գործերը, մինչեւ իսկ թեթեւապէս «Իր պալատականները գող, աւագակ յորջորջեցէք, եւ ինչ որ կ'ուզէք ըսէք, Սուլթանը պիտի խնդայ եւ պիտի հաւանի ձեզի, բայց, Աստուած մի՛ արասցէ, իր անձին մի դպէք, եթէ ողջ առողջ ձեր տունը վերադառնալ կ'ուզէք» : Այս խորհրդածութիւնները բառ առ բառ ընդօրինակած ենք :

Բարեմիտ զօրավարը, որ այն ատեն Ապտ-իւլ-Համիտի անձնապահ զօրքերուն հրամանատար Բեռլի փաշայի աջ բաղուկն էր, բնաւ միտքէն չէր անցուներ թէ մեր խօսակցութենէն գրեթէ 15 ա. միս վերջը, պիտի ձերբակալուէր ու մեղսակից պիտի նկատուէր այն մտացածին դաւադրութեան, որ քանի մ'օր վերջը ձերբակալել պիտի տար Օսմ. կայսրութեան ամէնէն քաջ ու ամէնէն ընտիր զօրավարներէն մէկը, որ է Մարեշալ Ֆուսա Փաշա :

Տե՛ղոյն Սուլթանը, զինքը ի գահ բարձրացնող պետական մարդոցմէն իր օձիքը ազատելու ծրագրին անդուլ անդադար հետամուտ, բուն գոհունակութեամբ մը տեսած էր երեք մեծ մարդերու անյայտացումը քաղաքական տեսարանէն :

Անոնք իրենց կորովով, կարողութեամբ եւ լուսամիտ հայրենասիրութեամբ կրնային մեծ ու նպաստաւոր դեր մը կատարել այն դէպքերուն մէջ, որոնք 1877 եւ 1878 տարիները աղէտաւոր կերպով նշանաւոր պիտի հանդիսացնէին Օսմ. կայսրութեան համար: Կ'ուզենք խօսիլ Հիւսէյին Ալի, Միտհաթ եւ Բէտիֆ փաշաներուն վրայ:

Այս մարդոցմէ առաջինը, ինչպէս որ ըսինք, Չէրքէզ Հասանի կողմէ սպանուեցաւ, (մարդասպանին քայրը Ապտ-իւլ-Ազիզի կիներէն մին էր), մեծ արժանիքի տէր, կորովի ու քաջարի զինուորական մ'էր: Իր ազդեցութիւնը մեծ էր Օսմ. բանակին վրայ, վասն զի բանակը անոր վրայ կը տեսնէր քաջահմուտ եւ փորձառու պետ սը, այն երեք յատկութիւններով օժտուած, որոնք կը կադմեն ճշմարիտ պատերազմական մարդը, այն է ճիշդ գնահատում, պազարիւնութիւն եւ արիութիւն:

Ստոյգ է որ այս զինուորականը գլխաւոր դերը կատարեց այն դաւադրութեան մէջ, որ Ապտ-իւլ-Ազիզի անկման ու մահուան պատճառ եղաւ: Ազիզի դէմ իր տածած ատելութիւնը կ'սկսէր Մահմուտ Նէտիմ փաշայի Մեծ-Եպարքոսութեան թուականէն: Հիւսէյին Ալի փաշա այն ատեն Պատերազմական նախարար էր, եւ գիտէր թէ մահու չափ ատելի էր նոր Մեծ-Եպարքոսին: Այս վերջինը արդարեւ փութաց պաշտօնանկ ընել աւել զայն եւ պսորի հրաման մ'ալ ձեռք բերաւ, որ անկէ կը բառնար ոչ միայն Միւշիրի աստիճանը, այլեւ Գուզկունձուզի մէջ ունեցած միակ ապա-

րանքը: Երբ պսորի հրամանը ելաւ, նախորդ սպարապետը կոկորդի հիւանդութենէ կը տառապէր եւ վերաբուժական մուծակով (սոնսա) կերակուր ուտելու դատապարտուած էր: Իր բժիշկները մեծ դժուարութիւն կրեցին մեկնուել քանի մը օր յետաձգել տալու համար: Ա. քսորավայրը մեկնած պահուն, այնպիսի բառերով խօսեցաւ, որոնք անհաշտ հաստատակամութիւն մը ցոյց կուտային, եթէ երբեք նորէն իշխանութեան գլուխը անցնէր, քան մը որ քանի մը ամիս վերջը տեղի ունեցաւ:

Նախորդ Պատերազմական նախարարը, իր պատուանշաններն ու աստիճանը վերստանալով, նախ Մեծ-Եպարքոս, ապա Այոլունի կուսակալ անուանուեցաւ Մահմուտ Նէտիմ փաշայի նոր եպարքոսութեան միջոցին:

Ճիշդ այդ թուականին եղաւ որ, Միտհաթ փաշայի հետ համաձայնութեամբ, (որ ան ատեն Պաղատատ կը գտնուէր) Ապտ-իւլ-Ազիզը գահընկէց ընելու խորհուրդը յղացաւ, առաջըր աննելու համար Տէրութեան վարկին համար յոյժ աղետալի նկատուած անօրէնութեան մը, զոր Մեծ-Եպարքոսը ընելու վրայ էր, այն է Օսմ. արժէթուղթերու յառաջիկայ կտրօնը չվճարել:

Այս որոշման արդիւնքը, ինչպէս ապա տեսնուեցաւ, Թուրքիոյ վարկին սնանկութիւնը եղաւ, որուն պատճառը Մահմուտ Նէտիմ փաշան էր, մինչ Հիւսէյին-Ալի փաշա նորէն Պատերազմական նախարար եղաւ:

Շառլը Մէսէր, որ քաջածանօթ էր այս մտ-
րեշալին, իր իպահական աշխարհէն յիշատակներ
գործին մէջ, սապէս կը խօսի անոր վրայ: Փաշան
այցելութիւն տուեր է անոր Փարիզի մէջ, ուր ար-
ձակուրդով գացած էր Ա. իշիի ջերմուկները երթա-
լու համար, եւ երբ Մէսէր ծրագրուած դաւա-
դրութեան ղէմ առարկութիւններ ըրեր է, պա-
տասխաններ է. — “Ի՞նչ է զինուորի մը կեանքը:
Երեսուն տարիէ ի վեր կեանքս Թուրքիոյ ձակա-
տամարտի դաշտերուն վրայ անցուցած եմ: Թո՛ղ
պատերազմ մը ծագի, Խաղախի մը ձեռքին գնդա-
կին խաղալիք եմ: Այս անգամ խաղը կ’արժէ:
Խնդիրը վերջ տալու վրայ է զրութեան մը որ
մեզ ներքիններու եւ օտարներու ձեռքը կը մտո-
նէ: Եւ հեղինակը կը յարէ. “Այս բաները ըսաւ
առանց ձոռամարտութեան, առանց խանդավա-
ռութեան, բայց ամէն անգամ որ Սուլթանին ա-
նունը կ’արտասանէր, իր դէմքին վրայ կը դիտէի
այն ահաւոր արտայայտութիւնը զոր անոր վրայ
կարգացեր էի արդէն, երբ աքտորավայրը կը
մեկնէր:”

Հիւսէյին Ալիի փաշայի մահուամբ, Ապտ-
իւլ-Համիտ այսպիսի կորովի մարդու մը ձեռքէն
իր օձիքը ազատելու հոգէն ազատեցաւ: Բայց եթէ
այս եղերական մահը նոր Սուլթանին իղձերէն մէկ
մասը լրացուց, սակայն ոչ նուազ զգալի կորուստ
մը եղաւ Թուրքիոյ համար: Արդարեւ ամէն ինչ
կարծել կուտայ թէ պատերազմը Ռուսիոյ ի նպաստ
պիտի չվերջանար, եթէ Հիւսէյին Ալիի փաշա վա-

րած ըլլար Թուրք բանակին հրամանատարութիւնը:
Օսմ. կայսրութիւնը այդ զինուորականին կը պար-
տի իր բանակին զինուորական կազմակերպութիւնը,
ա՛ն է որ բանակը չորս կարգի բաժնեց, Նիզամիյէ
(գործօն բանակ), Ինրիյար (գործօն բանակ, բայց
արձակուրդի մէջ), Բէկափ (պահեստի բանակ) եւ
Միւսրանափրզ (երկրապահ բանակ), ընդամէնը 20
տարուան զինուորական ծառայութիւն:

Միտհաթ փաշա, զոր արդի երիտասարդ
Թուրքիան իր դիւցազը ըրաւ, առաջնակարգ կազ-
մակերպիչ մ’էր, բայց, իբրեւ զիւանագետ, իր
նախորդներուն՝ Ալի եւ Ֆուատ փաշաներուն կա-
րողութիւնը չուէր: Հիւսէյին Ալիի փաշա համե-
մատական վստահութիւն մը միայն ունէր անոր
վրայ, եւ մանաւանդ շամբանեայի եւ ոգելից ըմ-
պելիներու համար անոր ունեցած մոլութենէն
սաստիկ կը սոսկար: Միտհաթ փաշա Անգլ. Սահ-
մանադրութեան մեծ կուսակից էր եւ իր համա-
կրօնքը աւելի զօրաւոր էր Անգլիական ազգին քան
Ֆրանսական ազգին համար:

Արսլի, իր ուղածին քաջ տեղեակ, թերեւս
քիչ մը մեծամիտ, ունէր այն բոլոր յատկութիւն-
ներն ու թերութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են ի
կատարածելու համար այնպիսի գործեր որ կրնան
ամբողջ երկիր մը կերպարանափոխ ընել:

Ֆուատ փաշայի նման, որ Գուրանը ձեռքը
բռնած մեռաւ, Միտհաթ ևս Խալամութեան կը
դաւանէր բառին ճշմարիտ իմաստով: Հաւատաց-
եալ մ’էր, բայց լայնամիտ ու ներողամիտ հաւա-

տացեալ մը. առանց ամենափոքր հետք մը ունենալու այն ծագրելի մոլեռանդութենէն, զոր յաճախ կը մեղադրենք Մուհամմէտի աշակերտներուն վրայ:

Միտհաթ փաշա, Գանուբի, Արքիպեղազոսի և Պաղտատի Կուսակալ եղած ատեն, իբրև կազմակերպիչ իր տաղանդին ու կորովին փորձերը տուած էր արդէն: Ամէն տեղ հոգ տարած էր հաղորդակցութիւններն ու վաճառականութիւնը դիւրացնելու, լայն ու գեղեցիկ ճամբաներ շինել տալով, ինչպէս նաև աւազակութիւնը ազդուապէս զսպելով եւ վարչական ամէն ձիւղերուն եւ մանաւանդ հարկահաւաքութեան մէջ կարգ ու կանոն մտցնելով:

Աերջապէս, ուշագրաւ ու կարեւոր նկատողութիւն մը, օտար տէրութեանց յարգանքը կը վայելէր: Իր առաջին Մեծ-Եպարքոսութիւնը յոյժ նպաստաւոր ընդունելութիւն գտաւ ժողովուրդէն, որ մեծ վստահութիւն կը տածէր անոր վրայ եւ շատ բան կը յուսար անոր գիտութենէն ու կորովէն: Ապտ-իւլ-Ազիզի եւ Մուրատ Ե.ի գահընկէցութեան ատեն, անոր կատարած մեծ դերը տեսանք արդէն:

Ապտ-իւլ-Համիտի գահակալութեան արթիւ կատարած դերն, ա՛լ աւելի մեծ եղաւ, վասն զի այս անգամ իր պաշտօնակիցներէն ոմանց կարծիքին դէմ պայքարելու հարկադրուած էր, որոնք սակայն իրմէ աւելի յստակատես, Համիտի հեղ ու ամենեղուկ կերպարանքէն կը կասկածէին, եւ Շէրիի պատուէրներուն համաձայն, կ'ուղէին դոնէ մէկ

տարի սպասել, Սուլթան Մուրատի վերջնական գահընկէցութիւնը վճռելու համար:

Միահեծան իշխանութեան ու հրամատարութեան պէտքը, որ իր նկարագրին հիմը կը կազմէր, անշուշտ նպաստեց իր սխալանքին:

Մուրատի ուշիմութիւնն ու գիտութիւնը, իր աղատական գաղափարները, Ֆրանսայի նպաստաւոր իր զգացումները, Անգլիոյ նկատմամբ տածած կասկածը զինք կը ներկայացնէին այնպիսի վեհապետ մը զոր իր նախարարները յարգելու պարտաւոր էին:

Մուրատ կ'ուզէր իր ձեռքով կառավարել, իր երկրին ու ժողովուրդին շնորհելով հանդերձ այն ազատութիւններն ու իրաւունքները, զոր իր նախորդները խոստացած էին:

Ազատական վարդապետութիւնները գործնականապէս իրականացնել կ'ուզէր: Մէկ խօսքով, եթէ Մուրատ ուրախութեամբ կը հաւանէր Միտհաթ փաշային հոչակել ուզած բարենորոգումներուն, սահմանադրական միապետի մը անպատասխանատու և ծոյլ դերով բաւականանալ չէր ուզեր:

Այս ամէնը շատ քիչ կը յարմարէր Միտհաթ փաշայի իշխանական սգիին: Շատ լաւ կ'ըմբռնէր թէ Մուրատի հետ երկրին բացարձակ տէրը ինք պիտի չըլլար:

Հալուամաշ ու համեստ կերպարանքն անոր, որ ապա կարմիր Սուլթանը պիտի ըլլար, անոր անխնամ կրթութիւնը, հագուածքին ու տանը համեստութիւնը, անձնուիրութեան ջերմագին հաւատարմներն ու խոստումները, այն, տեսակ մը թո-

վիչ զօրութիւնը, որով աչքերը կը փողփողէին երբ հաճելի ըլլալ կուզէր, և երբ մանաւանդ իր խօսակցին վտահալութիւնը գրաւելու մէջ շահ ունէր, Միտհաթ փաշայի այնպէս հաւատացուցին թէ, եթէ այդ փափկակազմ ու հիւանդոտ իշխանը արքայական գահը բարձրացնէր, կառավարութիւնն ու գերագոյն իշխանութիւնը լոկ իր անձին համար պիտի պահէր:

Միտհաթ փաշա, ինչպէս ապա տեսնուեցաւ, շատ շանցած պիտի ճանչնար իր սխալը և չարաչար պիտի քուէր:

Օձեր թոփոզներուն ըրածին պէս, պարզապէս իր ծոցին մէջ իժ մը տաքցուցած էր, միամտաբար կարծելով թէ համեստ ու հէզ օձի մը կեանք պիտի տար:

Բայց չկանխենք գէպքերը:

Միտհաթ փաշա, իր ճշմարիտ հայրենասիրութեամբ, Թուրքիոյ ու օտար երկիրներու գործերուն վրայ ունեցած հմտութեամբ, իր նախորդ պաշտօնակցին՝ Հիւսէյին Ափի փաշայի պէս կարող և պարտաւոր էր շատ մեծ դեր մը կատարել այն գէպքերու ընթացքին մէջ, որոնք Գանուբի եղերքներէն մինչեւ հինաւուրց Բիւզանդիոնի պարիսպներուն տակը բերին Ռուսերը:

Դժբախտաբար, 1876 Գեկտ. 13էն մինչեւ յաջորդ տարուան Մարտ 5ը միայն կրցաւ պահել իր իշխանութիւնը:

Այն վայրկեաններէն մէկուն միջոցին, երբ շամբանիան մարդուս լեզուն կը թուլցնէ, ճիշտ

այն վայրկեանի միջոցին որմէ այնքան կը զարհուրէր Հիւսէյին Ափի փաշա, Միտհաթ փաշա իր սխալը խոստովանելով, իր ափսոսանքներուն հետ յայտնած էր նաև Մուրատ Ե.ը նորէն իշխանութեան գլուխը բերելու կամքը:

Այս կամքը, որ Ապտ-իւլ-Համիտի տեղեկագրուած էր այն համբաւաւոր լրտեսներէն մէկուն կողմէ, որոնք արգէն սկսեր էին ամէն տեղ սպըրդիլ, վտահալ ըլլալով թէ իրենց տիրոջ շնորհներուն պիտի արժանանային, փութացուց Մեծ-Եպարքոսին անկումը, եւ տարաբախտ Թուրքիան գրկեց այն ծառայութիւններէն զոր Եպարքոսէն սպասելու իրաւունք ունէր:

Յետոյ պիտի տեսնենք թէ վրէժխնդիր կարմիր Սուլթանը ինչպէս Կ. Պոլիս բերել տուաւ Միտհաթ փաշան, նախ դատել տալու և ապա արտորելով սպաննել տալու համար:

Իէտիֆ փաշա, որ պաշտօն ստանձնած էր Ապտ-իւլ-Ազիզի իմաց տալու իր գահընկեցութիւնը, Պատերազմական նախարարի պաշտօնը կը վարէր Թուրքիաուս կնճռոտութեանց սկիզբը, մինչ Էտհեմ փաշա, Միտհաթ փաշայի յաջորդելով, Մեծ-Եպարքոս էր: Նոր Սպարապետը, բառին բովանդակ իմաստով իբրեւ մոլեռանդ իսլամ, կարհամարհէր Եւրոպացիները, բայց քաջասիրտ ու ազգեցիկ էր:

Պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս վերջը, սուրբ հրատարակել տուած էր, եւ ճշմարիտ յանդգնութեան հարուածով մը, Պոլսեցիներէն բարձած էր այն հին առանձնաշնորհումները,

որով անոնք զինւորական ծառայութենէ ազատ էին:

Չէնք կրելու կարող և ողջանդամ բոլոր ժողովուրդը զինւորագրման ենթարկուեցաւ: Քանի մը օրուան մէջ, Սպարապետը յաջողեցաւ լեցնել վաշտերուն պարայները:

Իր գործունէութիւնը խիստ մեծ էր, և իրաւամբ կրնար պարծել թէ ամբողջ Օսմ. կայսրութիւնը իր հակառակորդին դէմ կռուելու կարող վիճակի մէջ դրած էր:

Օսմ. կայսրութեան մայրաքաղաքին հին աւանձնաշնորհումներուն տուած հարուածը շատ անժողովրդական դարձուց Քէտիֆ փաշան, և երբ Ռուսերը Ստորին Գանուբի եւ Տօպրուճայի բովանդակ գծին տէր դառնալէ վերջ, կուրքօ զօրավարը կը զրկէին թուրքերը Պալքաններէն վանելու, և Պոլսոյ մէջ տիրող խուճապը ատելութեան փոխուեցաւ Սպարապետին եւ Մէրտարը-Էրրէմ Ապտ-իւլ-Քէրիմ փաշայի դէմ, զոր իբրև անկարող կ'ամբաստանէին:

Առիթը այնչափ նպաստաւոր էր որ Ապտ-իւլ-Համիտ ուզեց անկէ օգտուիլ, իր գլխէն հեռացնելու համար մին՝ այն մարդերէն որոնք իր գահակալութեան օգնած էին:

Քէտիֆ եւ Ապտ-իւլ-Քէրիմ փաշաները պաշտօնանկ եղան եւ Պատերազմական Ատեանի մը առջեւ զրկուեցան, սակայն ոչ որ համարձակեցաւ դատել զանոնք: Այս երկու անձնաւորութիւնները աքսորուեցան թուրքիոյ հեռաւոր կողմերը:

Ապտ-իւլ-Համիտի գահակալութեան ատեն իշխանութեան գլուխը գանուղ անձերէն միայն

մէկը պիտի վերապրէր եւ իր հեղինակութեան օրքան զօր աւելնալը պիտի տեսնէր մինչև այն օրը, երբ ինք ալ բոլորովին ծերացած՝ իր կարգին արգելքի տակ պիտի առնուէր, այն նենգամիտ պատուակով թէ Երլտըղի գաղտնի պատմութիւնը կը գրէր:

Կ'ուզենք խօսիլ Ապտ-իւլ-Համիտի մասնաւոր բժիշկ, Տօքթ. Մալթոյէնի փաշայի վրայ: Բայց այդ նշանաւոր մարդուն ասպարէզին վրայ խօսելէ առաջ, որուն ազգեցութիւնը շատ մեծ եղաւ վերջին քսան տարիէ աւելի ժամանակամիջոցին մէջ, քանի մը խօսք պիտի ըսենք Մեծ-Եպարքոս Մէհ-մէտ Տիւշտի փաշայի վրայ:

Երբ այն եռապետութիւնը, որուն լաւագոյն գլուխներէն մին եղած էր ինք, Ապտ-իւլ-Ազիզը գահէն վար տապալեց, յօգուտ Մուրատի եւ այս վերջինն ալ յօգուտ Ապտ-իւլ-Համիտի, շատ չանցած տեսաւ որ Միտհաթ եկաւ բռնեց իրենց տեղը:

Տիւշտի փաշա, որ իր բովանդակ կորովով ընդդիմացած էր Մուրատ Ե.ի գահընկէցութեան, շատ չանցած հասկցած էր նոր Սուլթանին սեւաթուր հոգին:

“Երեք ամսուան մէջ հազիւ ծանչցայ Ապտ-իւլ-Ազիզը, կ'ըսէր Տիւշտի փաշա, օր մը իր բարեկամ՝ Աքիֆ փաշային, սակայն հազիւ երեք ժամուան պէտք ունեցայ Ապտ-իւլ-Համիտը դատելու համար:”

Եւ երբ, Համիտի հետ ունեցած առաջին տեսակցութենէն ետքը, առիթ ունեցաւ իր կազմած

կարծիքը յայտնելու, չվարանեցաւ հռչակաւոր Մասնուտ ճէլալէտտին պէյի ըսելու, որ այն ատեն Բ. Գըան մեծ արարողագրեան էր. — «Մեր նոր տէրը ոչ միայն ամէն երեւակայելի թերութիւններն ունի, այլեւ ամէն բանէն աւելի յանձնապատասխութիւն: Տարապայման տգէտ է և կը կարծէ թէ ամէն բան գիտէ: Իր բոլոր ըսածները ո եւ է արժէք չունին»: Եւ վիշտէն ու տխրութենէն սաստիկ դգաճուած, յարեց. «խաղը իրտիք» (ինչ մեծ սխալ գործեցինք):

Այս պայմաններուն մէջ, որ իրեն անձանթ չէին, դիւրին է ըմբռնել թէ Ապտ-իւլ-Համիտ որչափ պտելութիւն կը տածէր այն մարդուն դէմ, որ համարձակած էր այս կերպով դատել զինքը:

Աւստի, երբ այդ Մեծ-Եղաբարձը պաշտօնէն ինկաւ, Ապտ-իւլ-Համիտ չկրցաւ ինքզինքը զսպել և ամէնէն լրբենի ուրախութիւնն յատնեց:

Այսպէս, իր գահակալութենէն հաղիւ մէկ տարի վերջը, ոչ որ պաշտօնի վրայ մնացեր էր այն անձերէն որոնք վեհապետութիւնը իրեն տուած էին, ի վնաս իր Մուրատ եղբորը: Կարծես թէ պարագաներն ու դէպքերը կը միանային, անոր խորհուրդներուն ու ատելութիւններուն գոհացում տալու համար: Արդարեւ այնպէս կը թուէր թէ չար ոգի մը կը պաշտպանէր նոր Փատիլահը, ի վնաս Թուրքիոյ: Վիւշտի փաշայի հիւանդ վիճակը արգելք եղաւ, որ ինք ալ Միտհամ փաշայի դէմ բացուած դատին աւթիւ դատաստանի քաշուի: Իր բնիկ երկրին՝ Պերկամայի մէջ պռանձնացած, մե-

ուաւ այն հիւանդութենէն որով կը տառապէր երկար ատենէ ի վեր:

Ապտ-իւլ-Համիտի մասնաւոր բժիշկը այն միակ անձն է, ըսինք, որ իր ազդեցութեան տակաւ աւելնալը տեսաւ մինչեւ այն օրը երբ իր տարիքին մէջ չափազանց յառաջացած, ինք ալ իր կարգին արգելքի տակ առնուեցաւ: Տօքթ. Մալ-րոյէնի փաշա կը սերէր Մալրոյէնիներու նշանաւոր ընտանիքէն, որուն՝ Թուրքիա կը պարտի բազմաթիւ ծառայութիւններ, 1817ին ծնած էր Թարապիոյ մէջ, իր նախնական ուսումը առաւ Ենի-գիւղի մէջ եւ ապա Ախննա գնաց իր բժշկական ուսումը աւարտելու: Երբ Պոլիս դարձաւ, ամուսնացաւ Օր. Մաւի Քալիաթի հետ, որ նոյնպէս նշանաւոր ու պատուաւոր ընտանիքէ մը կը սերէր: Իր մեղրալուսնի ճամբորդութիւնը կատարած էր Բարիդ, ուր առիթ ունեցաւ Ֆրանսացի նշանաւոր ուսուցիչներու քով յաճախելու և անոնց դասախօսութիւններուն հետեւելու: Երբ Պոլիս վերադարձաւ վերջնականապէս հաստատուելու համար, Այս. Պալատի բժիշկներուն մէջ ընդունուեցաւ: Իր նոր պաշտօնակիցներուն մէջ, շաբաթը մէկ գիշեր միայն պալատը կը մնար: Այդ գիշերապահութեան միջոցին էր, որ օր մը Ապտ-իւլ-Համիտ էֆէնտի կանչել տուաւ զայն, դարմանելու համար հիւանդութիւն մը, որմէ ժամանակէ մը ի վեր կը տառապէր, եւ անոր խնամքներէն գոհ մնալով, իր մասնաւոր բժիշկը ըրաւ, իր անձնական բժիշկին տեղ, որ անձնասպան

եղած էր: Այդ վայրկեանէն սկսեալ, Մալ-
 րոյէնի փաշա ա՛լ չբաժնուեցաւ իր կայսերական
 յաճախորդէն և խառնուեցաւ գրեթէ այն բոլոր
 կարեւոր դէպքերուն որ Ապտ-իւլ-Համիտի գահա-
 կալութենէն առաջ թէ ետքը պատահեցան: Ան-
 ժխտելի է թէ Մալրոյէնի փաշայի կատարած դե-
 րը ոչ միայն մեծ եղաւ, այլև թուրքիոյ ճշմա-
 րիտ շահերուն յոյժ նպաստաւոր: Յորչափ ազդե-
 ցիկ եղաւ իր ախրոջ քով, որուն չվարանեցաւ եր-
 բեմն դէմ դնելու, այս վերջինը իր բացարձակ իշ-
 խանութեան մէջ չկրցաւ շատ առաջ երթալ: Երբ,
 իյնալով այն թակարդներուն մէջ զոր իրեն դէմ
 լարած էր թշուառական կին մը, Սուլթանին անձ-
 նական բժշկապետը տեսաւ որ իր թղթակցու-
 թիւնն ու գաղտնի նօթագրութիւնները գրաւելու
 պաշտօն ունեցող լրտեսներ իր տունը կը կոխէին,
 նօթագրութիւններ, զոր իբր թէ իր կայսերական
 յաճախորդին գործերուն ու շարժումներուն վրայ
 կը գրէր, երբ իր հակառակորդները, որոնց մեծ
 մասը իրեն կը պարտէին իրենց բարձր դիրքը,
 ըստ բաւականի ջնջեցին այն ազդեցութիւնը, զոր
 Մալրոյէնի փաշա ի գործ կը դնէր իր վեհապե-
 տին ու բարեկամին վրայ, ահա այն ատեն տես-
 նուեցաւ որ Ապտ-իւլ-Համիտ, այնուհետեւ միայն
 իր ներքին յատուկ մղումներուն անձնատուր, Տըժ-
 գոյն Սուլթան մը ըլլալէ դադրելով, դարձաւ
 կարմիր Սուլթան մը: Կ. Պոլսոյ ջարդերը եւ այն
 ահաւարութիւնը, որ այնուհետեւ օր քան զօր ա-
 ւելի շեշտուեցաւ, արդարեւ կը զուգարկիպէին

համբաւաւոր բժշկին շնորհազրկութեան և կաս-
 կածի ենթարկուելուն:

Արդի Մեծ-Եպարքոս Սայիտ փաշա Մալրոյէ-
 նի փաշայի կը պարտի իր ազատութիւնը ա՛յն աք-
 սորէն, որուն դատապարտել տուած էր զինքը
 Երլտըզի քամարիլլան: Նոյնը կրեանք ըսել նաև
 ուրիշ շատ մը անձնաւորութիւններու համար,
 վասն զի Մալրոյէնի փաշա միշտ խողազութեան
 ու հաշտութեան միջնորդ մը եղաւ իր ահար-
 կու պետին և անոր բաղմամբ ծառաներուն
 միջև:

Երլտըզը պատող ապականութեան մէջ, այդ
 գայթակղական բովանդակ ընշուեցութեանց ծո-
 ցին մէջ, չորս աղքատներ միայն գտած եմ. Գուստ
 փաշան, զոր Օսմ. բանակին Միւրան (Քրանսացի
 համբաւաւոր զօրավար մը) յորջորջած եմ, Սուլ-
 թանին կաթնեղբայրը, իր կենդանի պատկերը,
 Իսմէթ պէյը, Բլէվիայի պաշտպան Օսման փաշան
 եւ Տօքթ. Մալրոյէնի փաշան: Ասոնք միայն մա-
 քուր մնացած են այդ զօշաքարութեան, կաշառա-
 կերութեան, ապականութեան բայցոյցին մէջ:

ԳԼՈՒԽ Է.

**Ապտ-իւլ-Համիտ Կայսերագուն Իշխան,
Վեհապետ . . . և մեհեանոյ հապաֆէ:**

Իշխանին ու Վեհապետին ցկարագիրները. — Յիմարա-
բոյժի մը կարծիքը — Կախարդ իշխան մը. —
Ապսխարան Էսին ծերունի Շէյխը եւ իր յա-
կուքիւնները. — Տիրապետութեան մը գաղա-
փարները. — Յանդգնութիւն եւ ընկրկում. —
Եւրոպայի սկարտիքիւնն ու աւարտան ընթացքը:

Բայց ժամանակը եկած է որ կարմիր Սուլթանը
իր ճշմարիտ երեւոյթին ներքեւ պատկերացնենք,
իր կայսերագուն իշխանի եւ Վեհապետի կրկնակ
Հանգամանքով:

Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտի երրորդ որդին է
Ապտ-իւլ-Համիտ Բ., որ ծնած է 1842 Սեպտ. 23ին,
և Հիմա վաթսուն տարեկան է (1902ին): Իր ըն-
տանիքին Յէրդ վեհապետն է և Կ. Պոլսոյ առու-
մէն ի վեր 28րդը:

1876 Օգոստոս 31ին — 1293 Շապան 12 —
Օսմանի գահը բարձրանալով, իր եղբոր՝ Մուրատ
Յ.ի յաջորդեց, ինչպէս այս վերջինը յաջորդած էր
իր հօրեղբոր՝ տիրայիշատակ Սուլթան Ապտ-իւլ-
Ազիզի: Ուրեմն իր թագաւորութեան քսանըվեցե-
րորդ տարւոյն մէջ է: Ահա գրէթէ 13 տարի ա-
ռաջ, մեր Պաշտօնական Թուրքիա գործին մէջ
ինչպէս նկարագրած ենք այս Սուլթանը՝ որ երկրին
Համար պատուհաս մը եղաւ:

Ապտ-իւլ-Համիտ Փիզիքապէս ոչ իր հօրը, ո՛չ

ալ իր հօրեղբորը կը նմանի: Նուազ մեծդի, նուազ
գեղահասակ, թերեւս նաեւ նուազ փափկակազմ.
տեսքով ջղային ու հիւանդոտ, սա բնորոշ տար-
բերութեամբ թէ Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ աւ-
շային-ջղային խառնուածք մը ունէր, մինչ իր եր-
րորդ որդին մաղձային ջղային(*) խառնուածք մը
ունի, և աւելի յուզայա-արաբական տիպարը կը
ներկայացնէ քան բուն թուրք տիպարը:

Ապտ-իւլ-Համիտ խեղագար մ'է, մեր ժամա-
նակի այն բնութիւններէն մին է, զոր Տիտրոս կը
գուշակէր երբ սա տողերը կը գրէր.

« Կը կարծեմ թէ այդ մարդիկը, որոնք մեծ
մասամբ տիտրոս ու մեկամաղձոտ խառնուածք մը
ունին, իրենց կազմական մեքենային մէկ պարբե-
րական խանգարման միայն կը պարտին այն ար-
տաստփոր և գրեթէ աստուածային կորովամտութիւ-
նը որ կը գիտուի իրենց վրայ և որ կ'առաջնորդէ
զիրենք մերթ այնքան յիմար և մերթ այնքան
վսեմ գաղափարներու: Ահ, հանձարն ու յիմա-
րութիւնը սրբան մտաէն կը շօշափէն զիրար . . .
Անոնք զոր երկինք բարի կամ չար կնքած է, աւելի
կամ պակաս ենթակայ են այս ակտանիշերուն:
Անոնք աւելի կամ պակաս ստեպ, աւելի կամ պա-
կաս բուն կերպով կը կրեն այդ ակտանիշերը,
բանտարկենք թէ շղթայակապ ընենք զիրենք կամ
արձաններ կ'անգնենք իրենց: »

(*) Բոլոր երկչոտ ու կասկածոտ բունակալներուն խառ-
նուածքը գերազանցօրէն այսպէս է:

Եւ արդարեւ Ապտ-իւլ-Համիտի տուէք Քաթի՛Տ Սուլթան Մէհմէտի, Կարոլոս Ե-ի Բրոմուէլի, Մեծն Պետրոսի, Ռիշլիէօի, Նարոլէոնի քաջասրտութիւնը, և այն ատեն իր թագաւորութիւնը, իր ներշնչումներուն և ներքին յանկարծարէս ու ճիշտ տեսութիւններուն շնորհիւ, Օսմ. Ապսրութեան ամենէն նշանաւոր թագաւորութիւններէն մին պիտի դառնայ, թերեւս արիւնալի . . . բայց ստուգիւ մեծ :

Բայց այնպէս չէ : Իր յարատեւ ջլախտին և ընդհատ յիմարութեան միացող սեւամաղձոտ տարրը, -- ինչ ինչ հեղինակներու յիշատակած առաջին աստիճանի շրջանաւոր յիմարութիւնն է այս, որոնց տեսութեան վրայ վիճելու միտք չունինք, -- չափէն աւելի կը տիրապետէ իր ինքնախառնութեան վրայ. առանց շարժառիթի զգացուած անձկութիւնները, երեւակայական վախերը, կազմական սարսափները, ուղեղային ուժասպառութիւնները զոր իր շուրջը գտնուող ամենէն աղբեցիկ պալատականները խնամով կարծարծեն, չափէն աւելի կը փնասեն իր վեհանձնութեան բնազդներուն և քաջասրտութեան կամէութիւններուն : Ասկէ ծագում կանէ իր գործերուն անկապակցութիւնը, ինչպէս նաև յաճախակի փոփոխութիւնը այն անձերուն, որոնք պալատին մէջ իրենց ունեցած ազդեցիկ դիրքով պէտք չէր որ այնքան ստէպ աքտորուէին ու ապա ետ կանչուէին :

Եթէ Սուլթանը իր լուրջ յատկութիւններուն և խորթափանց միտքին միացներ իր հօրեղբօր՝ Ապտ-իւլ-Ազիզի՝ քաջասրտութիւնը -- ուրիշ ջլախ-

տաւոր թագակիր մը, որուն արիւնալի վախճանը պատմեցինք արդէն -- այն մարդոց դասակարգէն պիտի ըլլար, որոնք, Տիտղոսի բացատրութեան համեմատ, " երկինքէն իբրև բարի կնքուած են ":

Գժբազդաբար այնպէս չէ :

Այս կայսերական դէմքը լաւագոյն դատելու, անոր հոգեկան յատկութիւններուն աղէկ թափանցելու համար, մէկ խօսքով, անոր բարոյական կողմը լաւ ճանչնալու համար, նախ ուսումնասիրենք իր Փիղիբականը Վախ սկսինք արտաքինէն, որ մտաւոր էակին բանալին պիտի տայ մեզի :

Այս ուսումնասիրութիւնը ապա պիտի յայտնէ մեզի իր գործերուն մեծ մասին պատճառը, և իր յարածուի անհատականութիւնը լաւագոյն կերպով բմբունելու պիտի նպաստէ :

Հաստկով միջակ, աւելի նիւն, կարծ քան բարձր, ազնուագգի Թուրքին յատկանիշը կազմող գիրուկ ու թօշ ձևերէն զուրկ, Ապտ-իւլ-Համիտ կը ներկայացնէ հայ-արաբական խառնուածքին բոլոր անդամագիտական և բնախօսական յատկանիշերը. իրապէս այնպիսի տիպար մ'է որ շատ կը մօտենայ արեւելեան Գնչուներու տիպարին :

Իր ընդհանուր գնացքը կը յատկանշէ մեղամաղձոտ տխուր արտայայտութեան մը հետ խառն խոնջ արժանապատուութիւն մը որ հրապոյրէ զուրկ չէ, բայց երեսը մութ կերպով պրիսմակի մը մէջէն տեսնելու մշտապատրաստ տխուր հոգիներու մասնաւոր նշանը, կնիքն է :

Բայց քիչ ջրուտ , նրբակազմ , թխամոյն , կոր (նիհար) ու եռանդոտ , Սուլթանը իրօք կը ներկայացնէ այն մաղձային-ջղաւին խառնուածքը , զոր արդէն մատնանիշ ըրինք :

Իր խնամուած , թխամոյն , թանձր ու բաւական կարճ մօրուքը , որուն մէջ աղպղպեղ թեւեր ալ ինկած են , քիչ մը սրածայր յարգարուած է :

Ճակատը , որչափ որ կարելի է ֆէսին տակէն դատել , քիչ մը լայն է , բաւական ուղիղ , յօնքերուն վրայ քիչ մը կորնթարդ քունքերուն վրայ փոսացած և լայնքէն ու երկայնքէն խորշումած : Ուղղահայեաց կերպով քիթին մինչև արմատը մխուղ խորշումները , որոնք միաքին խորունկ ու խոկուն աշխատանքը ցոյց կուտան , բաւական որոշ շեշտուած են :

Աչքն է սևորակ գորշագոյն , մանաւանդ խոշոր , քաջորոշ , մտածկոտ , քիչ մը քողածածուկ , խորթափանց , քիչ մը կաթոգին , շարժուն ու տագնապոտ , իր կոպիճին մէջ խորամուխ է , թէպէտ ծիածանը բաւական արտակարկառ : Թաւ ու երկայն թարթիչներով կոպերը , մանաւանդ ստորինը , աւելի կամ պակաս սեցած են միշտ : Խորհողի մը , մտախոհ կասկածոտի մը աչքն է այս :

Երկայն , բարակ , կոր , ոսկրուտ , լայնունդ քիթը նոյնչափ թրքական քիթն է որչափ հայկականը : — Չախ կողմէն թեթեւ ծուռթիւն մը գոյութիւն ունի արմատին կողմը : — Բերանը մեծ է , ակունները ցանցաւ են , աւելի դեղնած քան ձերմակ , ստորին շրթունքը աւելի հաստ , աւելի

թանձր , աւելի պարարտ է քան վերին շրթունքը , մէջտեղը քիչ մը ձեկարտած , բայց ազդեցիկ և ակներև հեշտասիրութեան ու համեմատական պարզմտութեան խառնուրդ մը կը ներկայացնէ :

Մաղերը , որոնք քունքերուն կողմէն կերելն , քիթին ու մօրուքին մէջտեղը սև , կարճ և գրեթէ կարճակտուր են :

Գանկը սրածայր է . կատարը բաձր է . ուղեղի ետեւի կողմը շատ ցցուած է : Ականջները երկայն , վախ ու բարակ , տակի կողմը փակած , իսկ վերի կողմէն դուրս ցցուած են , անարիւն է և գրեթէ թափանցիկ : Սեւ յօնքերը թաւ են . ձախ յօնքը աւելի բարձր և աւելի կոր , աղեղնաձև է :

Գէմքին գոյնը քիչ մը կարմիր , մրագոյն , յոգնած և գունատ կերևի : Գէմքին ամբողջութիւնը ձուածն է , բայց շատ կարկառուն : Բարակ , չոր ձևքերը անհանդարտ ու ջղագրգիւ են : Աչարգագոյն ու փայլուն եղունգները կարճ , թրքական ձևով , այն է կը կարուած են : Ոտքերը , որոնք բաւական կորածն են , նրբաւարտ ու վայելուչ են : Մէկ խօսքով , Ապտ-իւլ-ճամիտ , որուն մաղերուն մէջ արդէն ձերմակ ինկած է , իր տարիքէն շատ մեծ կերեւայ : Կունակի բաւական ակներև կորութիւն մը որ կը հարկադրէ զինքը քիչ մը ծուռ կենալու , իր հիւանդկախ ու սարիքոտ երեւոյթը ալ աւելի ի վեր կը հանէ :

Իր ձայնը թրթուուն , համակրելի և հնչուն է : Իր հպատակներուն չափ բարձր չի խօսիր : Արխօքը որոշ , հեղինակաւոր է , խիստ չէ՛ երբ ինք-

նապատահ է, բայց քիչ մը շփոթ կը դառնայ, երբ վհատի: Օտարներուն առջև քիչ կը ժպտի, բայց իր կերպարանքը դիւրաւ կարտայայտէ ակներև բարեացակամութիւն մը: Ապտ-իւլ-Համիտ մեծ յատկութիւն մը ունի վեհապետի մը համար: Գիտէ մտիկ ընել:

Տեսութեան յիշողութիւնը ընտիր է, աչքի յօրինուածութեան շնորհիւ. ընդհակառակն, առուններու յիշողութիւնը պակաս է:

Հիմակ որ կը ճանչնանք Օսմ-կայսրութեան այս միահեծան տիրոջ նկարը, ուսումնասիրենք զայն բարոյական տեսակէտով: Պարզէն դէպի բազարեալը երթանք . . .

Եթէ մեր վաղեմի բարեկամը՝ Տէպարօլ՝ տակաւին ողջ ըլլար, և եթէ արդի տիրող Փատիշահին հոգեբանական նկարագրութիւնը գրէր. նախ պիտի յայտարարէր թէ Ն. Ա. Վեհափառութիւնը — աստղային ստորագրութիւններու իր տեսութեան համաձայն — Լուսնի, Երեւակի, Արուսեակի և Լուսնթագի ազդեցութեան ներքև գրուած է:

Արդարեւ, Ապտ-իւլ Մեծիտի այս երրորդ որդին հզօր ճակատագրականութեան մը ջերմ հաւատացող մ'է: Այս զգացումը, այս կրօնական ու մոլեռանդ հաւատքը գերակշիռ է իր կեանքին մէջ, կամ աւելի ճիշտը ըսելու համար, ոյդ կեանքին իւրաքանչիւր կենդանի արտայայտութեան մէջ:

Այս չորս մոլորակները, միշտ այդ պատուական ու նշանաւոր Տէպօրալի գրութեան համաձայն,

իրենց ներկայացուցած յատկութիւններն ու թերութիւնները կուտան անոր: Այս յատկութիւններն են .

Տարապայման խոհեմութիւն մը. աշխատանքի սէրը, տեսակ մը յստակատեսութիւն, յատկանշական կորովամտութիւն, իրաց վիճակը արագապէս ըմբռնելու կորովաբիր կարողութիւն մը, վեհանձն գործեր ընելու յոյժ՝ դիւրագգած պէտք մը, գեղեցկին ու միսին սէրը, պերճանքի ու հանգրստաւէտութեան սէրը՝ իր բոլոր երանգներով, այն մտահոգութիւնը թէ ի՞նչ կըսուի իրեն. համար, պատերազմի դէմ ատելութիւնը, իր շուրջը գըտնուած ամէն բանի մէջ բարութեան ու պերճանքի արուեստակութիւնը. մինչդեռ ինք շատ պարզասէր է թէ՛ արդուզարդի և թէ՛ անձնական պէտքերու կողմէ, եզական առատաձեռնութիւն մը տիրանալու և հրամայելու բուն պէտքի մը հետ կցորդուած, արդարին և ճշմարտին հետադատութիւնը՝ ամէն գործերու և արարքներու մէջ, քաֆուրն գիտութեանց և հասարակ ու գուհիկ գիտութեանց համար մեծ ընդունակութիւն մը:

Իր թերութիւնները որոնք յատկութիւններու ստուերներն և մթին ցուքերն են միշտ, հետեւեալներն են:

Իր մտածութիւններուն, տարապայման փոփոխականութիւնը, մեղամաղձոտներու, ջղագարներու ակրութիւնը, զոր Անգլիացիք իրաւամբ կը կոչեն շուսնոս, խոհեմութեան չափազանցութիւնը, այսինքն յետին ծարր անպատահութիւն, անտրամա-

բան ու վայրագ վախը, անյողգողդ կորովի ու առնականութեան պահպանը, առատաձեռնութեան հետ յաւէտ պայքարող ազահոլութիւն մը, մտային ու ֆիզիքական վրդովումները, որոնք յառաջ կուգան ջղային դրութեան խանգարումներէն, և այն բոլոր հանգամանքները որոնք ջղագարներու յատուկ են :

Այն օրէն ի վեր որ այս նկարը գծած ենք, ժամանակը տարօրինակ կերպով կաղապարած է Կարմիր Սուլթանին դէմքն ու գիմագիծերը : Այս կաղապարումը շատ աննպաստ է իրեն : Քսան տարուան թագաւորութենէ ետքը, այսօր տարօրինակ տիպար մ'է, որ աւելի կը յիշեցնէ գազան մը, քան այն իշխանը որուն նկարագիրը քիչ մը առաջ կարգացինք, թէև իր գահակալութենէն տասներեք տարի ետքը գրուած ըլլայ :

Հետեւեալ նկարագրութիւնը, զոր փոխ կառնենք Սթօք տան կողմէ հրատարակուած «Ալտ-իւլ Համիտի ներքին կեանքը», գործէն, կատարեալ գաղափար մը կուտայ «այդ արիւննուշտ Սուլթանին անձը, կ'ըսէ հեղինակը, ժամանակին հետ մեծ փոփոխութիւններ կրած է և մարդ, այսօր, դըժուարաւ ճանչնայ անոր վրայ Համիտ իշխանը, որուն պատկերը կը հրատարակենք, ինչպէս որ հանուած է իր գահակալութեան ատենը :

Ծնօտները երկարած են, այս դէմքին տալով գազանային վայրագութիւն մը զոր ի սկզբան չունէր. խնձորակները, որ ատենօք գոյութիւն չունէին, այսօր դուրս կը ցցուին այն փոսացած այտե-

րուն վրայ զոր աւելի քան քսան տարիէ ի վեր կը ծածկէ կարծ մօրուք մը, որ հիմա ալեխառն պիտի ըլլար, եթէ ինքն իսկ չներկէր զայն խահուէի, հինայի ու գխտորի խառնուրդով մը որուն զեղագիրը իրեն տուած է շէյխ մը : Իր թեթեւապէս կորնթարտ ճակատը, իր ճաղատութենէն կը ծածկէ այն ահագին ֆէսին տակ, զոր նորաձեւութիւն զարձուց Թուրքիոյ մէջ, և որուն ձևը, դանգուածը ու գոյնը ա՛լ աւելի հիւանդոտ կ'երեցնեն իր վարած դէմքին գունատութիւնը : Խոշոր քիթը ալ աւելի դուրս ցցուած է : Թաւ պեխ մը, նոյնպէս ներկուած, զոր իր նուրբ ու վախ ձեռքը ստէպ կը շոյէ մեքենական շարժումով մը, հիմա գրեթէ բոլորովին կը ծածկէ իր վերին նուրբ ու կոր շըրթունքը. ստորին շրթունքը աւելի հաստցած և իր հեշտասէր արտայայտութիւնը շեշտած է : Անգրթութեան համանշանակ այն ծալքը որ այս հետաքրքրաշարժ բերնին նկարագիրը կ'ամբողջացնէ, աւելի խորունկ ու աւելի տեսանելի է :

Տափակ բունքերը, որոնց վրայ իրարմէ չափազանց անջատ ակնապիծները կարծես փոքր թաղուած են, արդէն պարզուած են և կքած կուպերուն ու ծանրացած յօնքերուն տակ կիսովին պահուած աչքերը կարծես մութ սորերու մէջ կը պատսպարեն անոնց ակնարկներուն յարաշարժ բոցը :

Աչքերը իր դէմքին պէս խոռովիչ բան մը ունին : Իրաւ է որ ստէպ մտատանջ տխրութիւն մը և կեղծաւորութիւն կը ցուցնեն, բայց մերթ ընդ

մերթ ալ սեւոուն , անպայծառ , անակնարկ , քօզածածուկ կը թուին և կարծես անթափանցելի մելամաղձութեան մը մէջ խորասուզուած են . բայց ահա յանկարծ ուրուային յարաշարժութիւն մը կստանան , եթէ բարկութիւնը կամ վախը իր արագ փայլակը արձակէ անոնց թուիս գորշագոյն ծիածանին մէջ , այն պտեն , խենդերու աչքերուն պէս դժնդակ ու տագնապոտ տպաւորութիւն մը կ'առթեն անոնց՝ որոնց վրայ կը սեւուին անքթիթ : Մէկ խօսքով , Սուլթանին բովանդակ կերպարանքը կը հաստատէ իր այլազան նկարագիրները . մինչև իսկ կեղծաւոր քաղցրութեան մը նկարագիրը զոր մերթ ընդ մերթ կստանայ իր դէմքը :

Հաստիով միջակ , քիչ մը ոսկրաթեք , նիհար ու վտիտ , ինչ որ յուսահատութիւն կը պատճառէ իրեն , կարծես թէ վրան շունչ մը միայն ունի և լոկ ջիղերով կ'ապրի : Այսպիսի կազմուածք մը անշուշտ պիտի ազդէր իր մտայնութեան վրայ :

Ապտ-իւլ-Համիտ իրապէս ջղագար մը , մենամուլ մ'է , և իր ֆիզիքական վիճակը միայն կըրնայ բացատրել իր նկարագրին հակասութիւնները : Թուրք մը որ երկար ատեն անոր մօտ ապրած է , ըսած է . «տակաւին չեմ հասկցած թէ ուշիմ է թէ ապուշ , քաջասիրտ է թէ վատասիրտ , խելացի է թէ յիմար» :

Իր հոգեբանութիւնը առեղծուած մ'է , առեղծուած մը սակայն , զոր ուսումնասիրութեամբ միայն կրնանք լուծել :

Մտային ախտաբուժութեան մէջ դասական դարձած այս տարօրինակ տիպարին ուսումնասիրութիւնը աւարտելու համար , յառաջ կը բերենք վերջերս Վ. Պոլսէն վերագարձող մասնագէտ բժիշկի մը դատաստանը : Այդ յիմարաբոյժը իր խօսքը Մէլլիքի Տնօրէն ԱՏմէա Ռիզա պէյի ուղղելով կ'ըսէր . —

«Եթէ քեզ քննադատեցին , պատճառը սա է որ հասարակութիւնը խենդ կը ճանչնայ միայն զանոնք որ յիմարանցի մը մէջ շղթայակապ բանտարկուած կամ առանձին խուց մը նետուած են : Հասարակութիւնը չի ճանչնար նաև այն պլանդակ ու այլազան զառանցանքները , որք այդ բանտարկուած յիմարներուն վրայ ի յայտ կուգան :

«Չեր վեհապետին հիւանդութիւնը , մտային ախտաբուժութեան մէջ , իսկապէս յիմարոյիսնե (Ֆոյի յիսիտ) կամ տրամաբանող մտագարութիւն (մակի ոկոսանդ) անունով ծանօթ է : Այդ ախտով վարակուած յիմարը կրնայ խօսակցիլ իբր թէ առողջ բանականութեան մը տէր ըլլար . բայց իր բոլոր գաղափարները , իր բոլոր գնահատութիւնները ի բնէ սխալ դատողութեան մը դրոշմը կը կրեն : Այդ հիւանդին իմացականութիւնը իր կիրքերուն հասկցած կերպով կը պաշտօնավարէ , և իր նկարագրին պէտքերուն կը յարմարի . շատ ուշագրաւ կը հանդիսանայ երբ իր անձնասէր շահուն համար կը գործէ , բայց ուրիշ ամէն պարագայի մէջ ապահովութենէ ու տեւականութենէ զուրկ է : Թէևև աստիճան մը իմացականութեամբ

.

օժտուած , սակայն այլանդակ և երբեմն ալ բուռն ու ոճրապարտ գործեր ընելու կը մղուի ի ներքուստ : Տրամաբանող մտադարը նկարագրի ոյժ չունի . այլասերած և չարագործ էակ մ'է, ախոնդանոտ ու յիմար գաղափարներու ենթակայ , ամէն խանդաղատանքի անզգայ , վեհանձն զգացումներու առջեւ քարասիրտ . դժուարահամբոյր , խտապահասնջ , աններող , նախանձոտ , ստախօս , կասկածոտ , չարակամ , ծաղրասէր , վատ , վախկոտ , սընայաչտ է : Բռնակալութիւնը , աներեսութիւնը , խաբէութիւնը , դաւը և կեղծաւորութիւնը իր ընտանի ու բնական թերութիւններն են : Իր քմահաճոյքները միայն կը հասկնայ և ոչ մէկ ընդհանուր կանոնի կը համակերպի : Ինքզինքը գերազանց ու ձեռնհաս մարդ մը կը կարծէ : Երբ ընկերային բարձր դիրք մը գրաւէ , իր գերագոյն երջանկութիւնը կը կաղմէ հրամայել և միահեծան կառավարել : Ազտ-իւլ-Համիտ վերին աստիճանաւ մարմնացումն է այս բոլոր նկարագիրներուն ուրեմն կրնանք զինքը նկատել տրամաբանող մտադարութեան ամենէն կատարեալ տիպարը : Բայց ամէնքը այս չէ . Սուլթանին մեծ հիւանդութիւնը հարախումի զառանցանքն է :

Այս սեւեռուն գաղափարին շուրջն է որ կը խմբուին միւս երկրորդական մտադարութիւնները , ինչպէս է կրօնական մենամոլութիւնը : Կրօնամոլութիւնը իր վրայ ի յայտ կուգայ միստիքական խանդավառութեան մը կամ խանգարման մը ձևին տակ Ասան զի, ինչպէս հաւաստեցին ինձի , Սուլթանը

Իսլամութեան բարոյական կանոններուն ո՛չ մէկը կը գործադրէ : Քսանըհինգ տարիէ ի վեր , իր ժողովուրդէն ու ազգականներէն անջատ ու մեկուսացած , բայց տասնըհինգ հազար զինուորներէ շըրջապատուած , իր զղեակ-բերդին մէջ վարած կեանքը ինքնին կը բաւէ իր մտային խանգարումներուն վրայ ձիշտ գաղափար մը տալու : Հալածուածի ցընորանքը վաղանցիկ վիճակ մը չէ իր վրայ , այլ քրօնիք հանգամանք մը ունի , իր բոլոր մտածութիւնները միակ և միևնոյն մտածութեան վրայ կը կեդրոնանան , այս է իր անձին պաշտպանութիւնը : Ար գանգատի թէ իր դէմ կատաղի մարդիկ կան և թէ անդադար ամենէն սոսկալի զրպարտութիւնները կը տարածեն իր մասին : Արագբաց յօգուածները և աննշան իրողութիւնները իրեն դէմ ուղղուած ցոյցեր կը նկատէ , ամէն տեղ թագուն զօրութիւններ , գաղանի ընկերութիւններ կը տեսնէ , իր մտահոգութիւնները վայրկեան մը չեն թողուր իր օձիքը . յաճախ յարկաբաժին կը փոխէ . կերեւակայէ թէ իր կերակուրները ու ըմպելիները կը թունաւորեն . մէկ խօսքով , ամէն տեղ թըշնամիներ կը տեսնէ , և ասոր համար է որ միշտ վեցհարուածեանով մը զինուած է : Տարօրինակ բան , երբէք մէկը չամբաստաներ առանց ապացոյցներ յառաջ բերելու՝ իր ըսածները հաստատելու համար , բայց իր ապացոյցները բնականաբար նոյնչափ տղայական են որչափ իր ամբաստանութիւնները :

“Ահա ձեր Ղեհայետին մտային վիճակը այս

է. ձեր գեղեցիկ երկրին համար դժբաղդաբար այս կարգի հիւանդները այն ատեն միայն բուրբողին կը խնդրենան, երբ իրենց տարիքը յառաջացած է:»

Այսչափը բաւական է, այնպէս չէ՞, արտօնելու համար գահնկեցութեան փերիլայի մը խմբագրութիւնը, նման այն փերիլային, որ հանրային կարծիքին և դեսպաններուն ճնշման տակ արուեստաւ, Մուրատ Ե. ը տապալուող դաւադրութենէն քանի մը շաբաթ ետքը:

Բոլոր ջղագարներուն պէս, Ապտ-իւլ-Համիտ ալ թագուն գիտութիւններէն և կախարգութենէ շատ համ կ'առնէր: Իրազեկ անձեր կը հաստատեն թէ դիւական կախարգութեան քանի մը փորձեր կատարեց, մինչ երիտասարդ իշխան էր և արդէն կը ցանկար իր եղբորը սոքքը սահեցնել:

Այս կախարգական փորձերուն համար բուն յանդիմանութիւններ ընդունած էր իր հօրմէն: Մնաց որ այս վերջինը շատ խտիւ կը դատէր զայն և յաճախ չէր քաշուեր անոր վրայ ունեցած անվրստահութիւնը յայտնելու:

Այսպէս, Ապտ-իւլ-Մէճիտ որ մը նշանաւոր Հատու մը՝ Միհրան պէյ Տիւզի հետ խօսակցած ատեն, Ապտ-իւլ-Համիտը մատնանիշ ընելով ըստ անոր:

«Միւս զաւակներուս նկատմամբ սիրտս հանդարտ է. Մուրատէն խիստ գոհ եմ. . . բայց ասիկա ուղղելու յոյս չունիմ, վասն զի բնաւ չունի աղէկ բան մը իր վրայ. . . :»

Սիրելի չէր իր գեուատի եղբայրներուն որոնք:

իրմէ նախամեծար կը համարէին Մուրատը: Համիտ, գունատ ու հիւանդոտ, շատ անգամ մեկուսի կեանք մը կը վարէր, իր կասկածոտ ու վրէժխնդիր կիւրքերը հոգւոյն մէջ կեդրոնացնելով:

Բաղմամթիւ աստղագետներ և գուշակներ անոր համար գուշակած էին արքայական գահն ու երկարատեւ թագաւորութիւն մը, և այդ մարդաբեութիւնները քիչ չէին նպաստած անոր նորածին փառասիրութիւնը արծարծելու:

Այդ թուականին գոյութիւն ունէր Ապտիւր-րահման Նէսին անուն շէյխ մը, որուն համբաւը շատ մեծ էր: Այդ շէյխը, որ արդէն շատ ծեր էր, Նէճիպ փաշայի կողմէ յանձնարարուած էր Համիտի: Նէճիպ անոր ըսած էր թէ ինչպէս այդ վճուկը իրեն գուշակած էր թէ ներման արժանանալով իր աքտորավայրէն ետ պիտի դառնար:

Արդ, երբ որ մը իշխան Համիտ Գուրանի հատուածներ կը մեկնաբանէր ծերունի շէյխին հետ, այս վերջինը գոչեց,

— ՌՎ իշխան, եթէ Աստուած կամի, քիչ ատենէն Սուլթան պիտի ըլլար:

Եւ երբ իշխանը դիտել կուտար թէ Ապտ-իւլ-Ազիզ իր կորիճ տարիքին մէջ էր և գահաժառանգ Մուրատ իշխանն ալ քաջաուղղ, ծերունի կախարգը սաստիկ պնդեց յայտարարելով թէ ներքին զօրութեան մը կ'անսար և թէ իր ըսածին վրայ աներկբայ էր:

Երբ, երկու տարի չանցած, ծերունի վճուկին գուշակած դէպքերը իրականացան, Ապտ-իւլ-

Համիտ Պօլիս բերել տուաւ զայն իր անձին մօտ , մեծարանքներ ըրաւ և իր բովանդակ վստահութիւնը շնորհաց անոր :

Ապտիւրրահման-Նէսին սուրբի համբաւ մը թողուց . այդ համբաւին համար դժբախտաբար , պարտինք յայտարարել թէ այս շէյխն է որ Հիւճազի կառավարիչ Օսման-Նուրի փաշայի տարաւ Միտհատ ու Տամատ Մահմուտ փաշաները մեռցնել տալու գաղտնի հրամանը :

Նոյնպէս այս շէյխը եղաւ որ իր պաշտօնակիցներէն ոմանց հետ պաշտօն ստանձնեց Արաբիա երթալու և համիտլամական խաչակրութիւն մը քարոզելու :

Երևոյցի նախկին աստղագէտը , որուն վրայ խօսած ենք մեր Պաշտօնակաւ Թուրքիա և Պաղայ Ստորին խօսերը գործերուն մէջ , քանիցս հաւատաց մեզի թէ երբ Մուրատ Ե . ի գահակալութեամբ , իշխան Համիտ գահաժառանգ եղաւ , չէր վարանած չարագիւթութիւններ (պիւլիս) ի գործ դնել իր եղբոր վրայ , ինչպէս կատարինէ տը Մէտիլիսի և Հենրիկոս Գ . ի օրով նորաձեռութիւն էր :

Ոչ միայն իրողութիւնը մեզի հաւաստեց , այլ և յարաբերութեան մէջ դրաւ մեզ այն Պաղսեցի հարցուկին հետ որ Մուրատ Ե . ը ներկայացնող մեղրամմէ պուպրիկը շինած էր , զոր իր եղբայրը պիտի ասղնտէր այս տեսակ կախարդական գործողութիւններու յատուկ ծիսարանին համեմատ :

Ապտ-խու-Համիտի եկրքիս կեանքը գործին հե-

ղինակը մինչեւ իսկ աւելի հեռուն կ'երթայ . կը հաստատէ թէ Համիտ ճիւղակուշեան անուն հայ դերձակի մը շինել տուաւ վերարկու մը , զոր խորհրդաւոր չարագիւթութիւններ իր աչքին առջեւ օժտեցին չարագրեցիկ յատուկութիւններով : Այս գործողութիւնէն վերջ , Համիտ Նեսուսի այս պատմութեանը (աղիտաբեր պարգեւ) նուիրեց իր անդրանիկ եղբոր :

Համիտ , երբ քիչ ժամանակ վերջը Մուլթան հռչակուեցաւ , շարունակեց գործադրել գիւական կախարդութեան ծիսարանը :

Ընդհանրապէս իրագեկ անձերու հաւաստիքներուն հակառակ , կը կարծենք թէ ի՛ր խելքը միտքը անգաղար անձնապահութեան և իր վրայ ծանրացող աշխատութեան տալով , հրաժարեցաւ չարագիւթութեան պաշտող մը ըլլալէ , շարունակելով հանդերձ ընդունիլ ու պատուել այն մարդիկը որոնք այս կարգի կախարդական գործերու մէջ մեծ համբաւ կը վայելէին :

Ստոյգը սա է որ քան և վեց տարուան բացարձակ ու միահեծան իշխանութիւն մը տարօրինակ կերպով սյլայլեց և վատթարացուց այն մէկ քանի յատուկութիւնները զորս ունէր ի բնէ , և մեծապէս աւելցուց իր կիրքերը , անոնց վրայ աւելցնելով նաև հալածումի մտացնորութիւն մը :

Հալածումի ստացնորութիւնը արդարեւ այն բանալին է , որ դիտողին կարելի կընէ ըմբռնել Համիտեան գործերուն տարօրինակութիւնը :

Այդ գառանցանքն է պատճառը , որ այս մը-

Թագաժ Սուլթանին տարօրինակ ու այլանդակ երեւոյթ մը կ'ընծայէ, մերթ ընդ մերթ բարեացակամ և վայրագ, հայրախնամ և արիւնարբու, խստաբարոյ և շուայտ, ագահ և առատաձեռն, վախկոտ և անգուժ, արիւն թափող և թափել տուող, ոչ թէ պատերազմի դաշտերուն սիրոյն համար, այլ երեւակայական մարդասպաններու ձեռքէն ինքզինքը պահպանելու համար :

Ապտ-իւլ-Համիտ, իր պալատականներուն և անոնց շահախնդիր ստախօսութիւններուն հակառակ, գիտէ թէ ինք աւելի երկիւղալի է քան սիրելի : Ահա ասկէ ծագում կ'առնէ իր սարսափը, երբ տարին մէկ անգամ հարկ կ'ըլլայ Երլուզի իր պերճափառ ամրոցէն մեկնել և Սարայ-Պրունի հին պալատը երթալ :

Հակառակ այն ահարկու ոստիկանութեան, զոր ամենուրեք կը պահէ ինչպէս իր երկրին, նոյնպէս և եւրոպական պետութիւններու և արքունիքներուն մէջ, հակառակ իր ակտաւոր յայտնատեսութիւններուն և կորովաբիբ դատողութեան, Կարմիր Սուլթանը շատ անգամ իր արտաքին քաղաքականութեան մէջ սխալ ճամբայ բռնեց : Օր մը ամբողջովին Անգլիոյ կը յարէր, և ուրիշ օր մը Ռուսիոյ կամ Գերմանիոյ, քանի մը տարիէ ի վեր գրեթէ այս է իր ընթացքը : — Մէկ խօսքով Ապտ-իւլ-Համիտ բաւական անձարակութեամբ ձեռնածուութիւն կը կատարէ Եւրոպայի փառասիրութեանց և նախանձութեանց հանդէպ :

Այս նկատմամբ նրբամիտ քաղաքագէտի համ-

բաւ մը վերագրեցին իրեն, որուն սակայն բնաւ արժանի չէր, վասնզի իր երկիրը Եւրոպայի խնամակալութենէն ազատագրելու համար ըրած յանդուգն ձեռնարկները միշտ աննպաստ դարձան իրեն : Ամէն անգամ որ ուզեց դէպի յառաջ քայլ մը առնել, ակներե նահանջի մը փոխուեցաւ և իր կայսրութեան համար փոքրօրօթիւն մը եղաւ : Իր ժողովուրդին ի նպաստ ըրած բոլոր փորձերը թըրուառութեան եւ ստրկութեաննոր յաւելուածով մը վերջացան :

Երբ ուզէ Հայերուն դրամական ճարտարագործական ու առեւտրական աղբահուլութենէն ինքզինքը ազատել, հանրածանօթ ահաւոր ջարդը կը թելադրէ իր երկիրը աղքատութեան կը մատնէ, այդ ժողովուրդին տրուած թեթեւ ազատութիւնը ջլատելով : Երբ ուզէ ինքզինքը ճանչցնել իբրեւ ամենագոր պետը Խալամութեան, արաբ ցեղերը դժգոհ ձգելու և անոնց մէջ ապստամբութեան սերմեր ցանելու միայն կը յաջողի :

Խալամութեան այդ ոյժը, զոր կ'ուզէ գործածել որոշ ժամանակի մէջ, իր ձեռքէն խոյս կուտայ և կ'երթայ կը ցրուի յօգուտ Արաբիոյ և Սուտանի փառասէրներուն :

Եւրոպայի դէմ իր փորձերն ալ չեն յաջողիր : Օտար նամակատուններու, Ս. Տեղերու, օտար պահանջատէրներու, Քաբիդիւլասիօններու խընդիրները, որոնցմէ ամէն վայրկեան ու ամէն միջոցներով կ'աշխատի ազատել իր օձիքը, միշտ անլոյծ կը մնան եւ կը ձախողին . իր յանդգնու-

Թիւնները միշտ ամօթալի ընկրկումներու նախաբանը կ'ըլլան :

Այս տխրահոգ Սուլթանը ոչ միայն իր մեծ ծրագիրներէն մին չի կրնար իրականացնել , այլև կ'ըսուի թէ երբէք Սուլթան մը անոր չափ պիտի չգտնուի Եւրոպական բազմաթիւ դեսպանատուններէ բղխող թելագորութիւններու և փառասէր խմբակցութիւններու ազդեցութեան տակ :

Պատճառը սա է որ առիւծի մը ճիրանը պէտք է , ոչ թէ խեղճուկ աղուէսի մը թաթը , այդ մեծ ծրագիրները իրենց բոլոր մանրամասնութեանց մէջ իրակագործելու , Թուրքիան զինքը և շրջապատող յօշոտիչ գայլերէն ազատելու համար , որոնք անոր անկման միայն կ'սպասեն՝ վրան խուժելու և անոր կողոպուտը իրենց մէջ բաժնելու համար :

Արդ , ինչպէս արդէն ըսինք , կենդանական աշխարհին մէջ Ապտ-իւլ-Համիտ աղուէս մը իսկ չէր կրնար ըլլալ , այլ ճղճիմ և գձուձ շնագայլ մը :

Եւ ահա այն մարդը զոր եղբայր կը յորջորջէ Վիլհէլմ Բ. , ահա այն մարդը , որուն իշխաններ , ծովակալներ , զօրավարներ և մեծամեծներ զրկեցին Եւրոպական տէրութիւնները , անոր գահակալութեան քսանեւհինգերորդ տարեդարձին առթիւ իրենց շնորհաւորութիւնները մատուցանելու :

Եւրոպա , արդի ժամանակներու « ամենամեծ մարդասպաններէն » մէկուն թագաւորութիւնը շնորհաւորելով , միթէ ինքն ալ ամենամեծ արհամար-

հանքի մը արժանի չի՞ հանդիսանար , ոչ թէ իր ազդերով , այլ մանաւանդ իր կառավարութիւններով :

Մեր ընթերցողներու խղճին կը թողունք պատասխանելու հոգը :

ԳԼՈՒԽ Ը.

Կարմիր Մարտեր և Կիները

Կարն ահնարկ մը իսլամութեան վրայ.— Մապէյնը կամ Կայս. կանանցը.— Իր կազմաւորութիւնը.— Իր անաւելութիւններն ու քերութիւնները.— Առաջին , երկրորդ ու երրորդ դասակարգի կիները.— Վալիսէ-Սուլթանը (Մայր-Թագունի) եւ ընդհ. մասխարարունիւն.— Ապս-իւլ-Համիսի տրիպի.— Կիները ինչպէս կը մեկնէ կայսերական անկողինը.— Ի՞նչ կ'ըլլան ճիւղ լուսիները.— Կասակերգութիւն. տրամ եւ ողբերգութիւն.— Եզրակացութիւն:

Ինչպէս որ մեր նախընթաց հատորներէն մէկուն մէջ ըսած ենք , Կայս. Հարէմին (Օսմ. Գանձուն այս կրծող ու սպառող վէրքին) կազմակերպութիւնը լաւ ըմբռնելու համար , պէտք է որ քաջ թափանցենք այն գաղափարին որ իսլամութիւնը վարած է մինչև այսօր գաղափարներու այդ կարգին մէջ :

Սուլթանը կամ խալիֆան սովորական մահկանացու մը չէ , որ ենթարկուած ըլլայ այնպիսի առանձնաշնորհումներու և իրաւունքներու , որոնք աւելի կամ պակաս ընդարձակ պարտականութիւն-

ներու ալ ծնունդ կուտան. յաչս իսլամական օրէնքին, միւս էակներէն դուրս արտակարգ էակն է: Իր հոգեւոր ու մարմնական ամենակարող զօրութեամբ Մուհամմէտի ներկայացուցիչն է երկրի վրայ, այս վերջինին ստուերը, ինչպէս Մուհամմէտ Աստուծոյ ստուերն ու փոխանորդն էր. — Զըլուլլահ:

Աբհայեաութեան այս գաղափարային ու միադիբական ըմբռնումին, իսլամները ընծայած են այնպիսի գերբնական զօրութիւն մը, այնպիսի լայնատեսութիւն մը որ մարդկային օրէնքներէն և մարդկութեան հասարակ պայմաններէն վեր դասած են Սուլթանը:

Մեծ-Փատիշահը չի կրնար ենթարկուիլ այն օրէնքներուն որոնք հասարակ մահկանացուներու համար հաստատուած են: Սուլթանը վեր է անոնցմէ, ինչպէս Աստուծոյ մեծ գաղափարը վեր է մեր բոլոր ընկերային ու գիտական ըմբռնումներէն:

Իր հպատակներուն կեանքին, անոնց հարբութեան և գրաւած հողերուն բացարձակ ու միահեծան տէրը ըլլալով, հասարակ սովորութիւնները, մինչև իսկ ամենէն նուիրական սովորութիւնները չեն կրնար կիրարկուիլ անոր բարձր անձնաւորութեան համար:

Այդ սկզբունքով է որ ամուսնութիւնը, ինչպէս որ մենք կ'ըմբռնենք կամ ինչպէս որ իսլամները կ'ըմբռնեցայն, Օսմ. կայսրութեան միահեծան տիրոջ համար գործադրելի չէ: Այս սկզբունքը յոյժ յստակապէս սահմանուած է սա աւակով. — Փատիշահս կասազ կօզ տլր (այսինքն

բան մը արգիլուած չէ Սուլթանին): Հետեաբար ըսել թէ այդ միահեծան վեհապետը այսքան օրինաւոր կին և այնքան հարձ ունի, ինչիրը շատ պղտիկցնել և ճշմարտութեան հետ բնաւ առնչութիւն չունեցող դասակարգութեան մը մէջ մտորել է: Բայց, ըստ որում պէտք է որ այս աշխարհիս մէջ իրերը պիտակ մը ունենան և յիշողութեան մէջ մնալու կերպով մը դասաւորուած ըլլան, Թուրքիոյ միահեծան տէրերուն կանանցին կազմութիւնը խոշոր տաներով պիտի ուրուագենք:

Կայսերական Հարէմը, ամէն ատեն, ուրոյն հաստատութիւն մը կզած է, ընկերային մարմնէվ բոլորովին անջատ, որուն կամարի բանալին կը թիւն ըլլալ սակայն, բանալի մը որ դարմանալի կերպոյ յարմարցուած է իսլամութեան կրօնային սկզբունքներուն:

Աստ որում Հուրիները չեն կրնար հրեղէն երկինքէն վար իջնել Հաւատացեալներու Պետին արամագրութեան ներքև դուրելու համար, և ըստ որում այս վերջինն ալ, իր կարգին, չի կրնար իր ամենագոր կարողութիւնը խոնարհեցնել, իր ժողովուրդին կինները մինչև իր մակարդակը բարձրացնելու համար, միջին կզրի մը դիմուած է, և Օսմանի սերունդը մշտնջենաւորելու համար, վեհապետին Հարէմը շէնցուցած են դուրսէն եկած գերուհիներով, որոնք նոյնքան ազերս չունին ազգին հետ որքան երկինքի հետ:

Այս հնարքին շնորհիւ, Աբհայետը, ամէնէն անջատուած ու մեկուսացած, իր պաշտօնին բարձ-

րութեան վրայ կը մնայ, իր շուրջը գտնուողներուն հետ կազմելով մասնաւոր աշխարհ մը, ուրոյն ընկերութիւն մը, արտաքին ազդեցութենէ զերծ ինքն իր սեփական կեանքով ապրելով :

Այս կազմակերպութիւնն է որ Մապէյն կը կոչուի, կամ Սուլթանին մասնաւոր տունը :

Իգական տարրը, որուն վրայ կուզենք խօսիլ հոս, իր գլուխը ունի Վալիտէ-Սուլթանը, կամ Սուլթանին մայրը : Երբ Վալիտէ-Սուլթանը գոյութիւն չունենայ, ստնտու մայրն է որ անոր տեղը կը բռնէ: Վալիտէ-Սուլթանը շատ մեծ ազդեցութիւն մը կը վայելէ, ոչ միայն Հարէմին բոլոր կիներուն վրայ, այլ նաև իր հարազատ զաւկին վրայ : Արդարև Թուրքերը շատ կը յարգեն իրենց մայրը: Այս յարգանքը, այս ճշմարիտ սէրը կուղղուի նաև ստնտու-մօրը: Ասիկա այնպիսի իրաւունք մ'է որ երբէք չի ջնջուի: Աւստի կաթնտու-մայրերը (սիտ-անա), իրենց զաւակներուն ու աղջիկներուն պէս, աստիճան ու պատիւ ունին իրենց զիեցուցած տղաքներուն կամ աղջիկներուն ընտանիքի մէջ: Օամ. Ահհամաուլթեան մը ստրնտուն Թայա-Գատրն անունը կը կրէ, կամ ինչպէս արդէն ըսինք, Վալիտէ-Սուլթան անունը երբ այս վերջինը մեռած ըլլայ :

Աւրեմն Սուլթանին մայրը Հարէմին նուիրապետութեան մէջ ամէնէն բարձր դիրքը կը գրաւէ: Գերագոյն պետն է, գերազանցօրէն Սուլթանուհին, որ կենաց եւ մահու իրաւունք ունի իր հրամանին տակ գտնուող բոլոր կիներուն վրայ:

Իրմէ անմիջապէս վերջը կուգան Խաղեստար-Ուստան կամ Գանձուն արարողապետուհին, Պաշ-Գատրնը կամ Սուլթանին աւաջին կինը, երկրորդ, երրորդ եւ չորրորդ Գատրնները, Պա-Իգպարը կամ Ն. Ահհամաուլթեան աւաջին սիրականը, յետոյ կուգան երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, եւն . . . Իգպաները, Ահոգանները կամ օրիորդները . . . եւ հոս կը խոստովանինք թէ շատ դժուարին է բառով մը թարգմանել այդ օրիորդներուն տիտղոսը - ամէն պարագայի մէջ ահա ճիշդ իրողութիւնը. Ահոգանները այն ստրկուհիներն են զոր Սուլթանը ակնարկով մը կամ բառով մը միւսներէն զանազանած է: Աւրեմն անոնք կայսերական անկողինին հետամուտներ կամ թեկնածուներ են. երբեմն ալ հետամուտէն աւելի բան մը, վասն զի տիրոջ ակնարկը բաւական եղած է զանոնք հոն մտցնելու: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս Ահոգան բառին միակ հնարաւոր թարգմանութիւնը սա է. Սուլթանին աչքին տակ գտնուած հուրիներ. յետոյ կուգան Գատրն-էֆէնտիները, այսինքն կայսերական իշխաններուն կամ իշխանուհիներուն մայրերը, վերջապէս Սուլթանուհիները կամ չամուսնացած արքայազուն իշխանուհիները:

Այս կիներէն իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր տունը ունի, որ Տայիրէ կը կոչուի:

Աւասիկ այս Տայիրէներէն մէկուն կազմակերպութիւնը. օրինակի համար, յառաջ բերենք Աւաջիկ-Գատրնին Տայիրէն.

1. Առաջին գանձապետուհի մը .
2. Առաջին քարտուղարուհի մը .
3. Առաջին կնքապահուհի մը .
4. Առաջին հանդերձապետուհի մը .
5. Առաջին ջուր շեցնող մը .
6. Առաջին օշարակ բաշխող մը .
7. Առաջին խաչվեճի-պաշի մը .
8. Առաջին մատակարարուհի մը .

Կարձ խօսքով, Գալֆա կոչուած երկոտանեակ մը կիներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը վեցէն մինչեւ տասը աշակերտուհի ունի . անոնք իրենց տիրուհւոյն տիտղոսը կը կրեն : Այսինքն, առաջին կնքապահուհի տիտղոսը կրող Գալֆան ունի վեց Հարսըգ, առաջին քարտուղարուհի Գալֆան ունի նոյնքով, առաջին կնքապահուհի Գալֆան ունի նոյնքով, այնպէս որ Առաջին Գատընին յարկաբաժինին մէջ եօթանասունէն աւելի կիներ կան :

Միւս յարկաբաժիններն ալ (տոյիրէ), թէեւ նուազ կարեւոր, սակայն միեւնոյն ձեւով կազմաւորուած են, եւ անձերու աւելի սահմանափակ թիւով միայն կը տարբերին : Արդ, եթէ քան տոյիրէ հաշուենք, իւրաքանչիւրը նուազագոյն հաշուով քառասուն կիներէ բաղկացած, արդէն ութհարիւր կիներու պատկառելի թիւին կը հասնինք, գրեթէ ամէնքն ալ դեռատի եւ սիրուն, որոնք վայրկեանէ վայրկեան կրնան նուիրապետական աստիճաններէն վեր ելլել, միահեծան տիրող քմահաճոյքին համեմատ :

Ինչ պիտի ըսենք այս յարկաբաժիններուն մէջ տիրող յիմար շուայլուծեան եւ պերճասիրութեան վրայ : Նախանձը եւ նախանձոտութիւնը այն տարրերն են որ յարկաբաժնի մը իւրաքանչիւր տիրուհին կը մղեն յիմար ու անմիտ ծախքերու : Իւրաքանչիւր յարկաբաժին, մեր արդէն նշանակած անձերէն զատ, բազմաթիւ սպասաւորներ, ներքինիներ, ձիադարմաններ (սէխ), զանազան ստրուկ աղջիկներ ունի, որոնց մէջ կը գտնուին երաժշտուհիները, պարուհիները, ինչպէս նաեւ այն սպիտակամորթ եւ սեւամորթ կիները, որոնք առանին գործերով (խոհանոց, բաղնիք, մաքրութիւն, եւայլն .) զբաղելու պաշտօն ունին, զիւրաւ կրնանք գաղափար մը կազմել թէ այս մասնաւոր յարկաբաժիններուն պահպանութիւնը սրջափ սուղի կը նստի Այստ. անձնական գանձուն եւ պետական գանձուն : Անյատակ անգունդ մըն է այս, որ մինչեւ այսօր Տէրութեան եկամուտներուն ամենամեծ մասը կուլ տուած է :

Հարէմը հտտարակութիւն մը չէ, ինչպէս կ'ենթադրուի : Արոշ պղտիկ պետութիւններու իրմբակցութիւն մ'է . իրենց ուրոյն վարչութիւնը ունին եւ Վալիտէ-Յուլթանին բարձր ու ամենազոր անօրէնութեան ներքեւ զաշնակցութիւն մը կը կազմեն : Հարէմի այս մեծ Տիրուհիին համար ամբողջ արարողական կարգ մը կայ, որ կ'որոշէ թէ ինչպէս կենալու է անոր առջեւ, ինչպէս հագուած ըլլալու է եւ ինչպէս խօսելու է : Ամէն բան նախատեսուած է անոր մէջ եւ խիստ կանոններով որոշուած :

Երբ Մայր-Թագուհին խնդրագիր մատուցուելի, վայելչութիւնը կը պահանջէ անոր գլուխը դնել ամէնէն պատուաբեր և ամէնէն ակնածական տիտղոսը: Օրինակի համար սա տիտղոսը, Թաւ-իւղ-Մեքարարս կամ քողարկուած գլուխներու Թագը, ինչ որ կը նշանակէ թէ անոր անձին վրայ կը մեծարուել քողարկուած ու պարկեշտ կիներուն մէջ իբրեւ առաջինը, հակառակ բրիտանաց կիներուն որոնք անպարկեշտ կը նկատուին, քանի որ իրենց երեսը չեն քողարկած:

Վալիտէ-Սուլթանին օգոստոսիառ անձին յատուկ մեծարանքները լաւագոյնս ապահովելու համար, օսմ. արարողական ծխարանը որոշած է թէ ոչ ոք կրնայ անոր ներկայանալ առանց կանխաւ հրաման խնդրելու կամ ունկնդրութիւն մը շնորհուելու: Ներելի չէ անոր առջեւ նստիլ. պէտք է ոտքի վրայ կենալ, ձեռքերը կուրծքին վրայ խաչաձեւած, գլուխը աւելի կամ պակաս խոնարհած, եւ սպասել որ բարեհաճի հարցում ուղղել ձեզի կամ արտօնել որ խօսիք:

Երբ քանչիւր պատասխանի պէտք է ընկերանայ խոնարհութիւն մը և սա նուիրական բառերը. «Այո՛, մեր Տիրուհին», կամ «Այ, մեր Տիրուհին»: Ամէն ոք պարտաւոր է անոր առջեւ ներկայանալ մի միայն կնքա՛րիով կամ արարողական տարագով, որ կը համապատասխանէ եւրոպական արքունիքներու սովորական արդուզարդին:

Յարգանքի ու մեծարանքի այս ցոյցերը նոյնքան պարտաւորիչ են ներսը որքան դուրսը: Երբ վալիտէ - Սուլթանը ճշմարտապէս իշխանական հետեւորդներու ընկերակցութեամբ դուրս ելլէ, բոլոր պահականոցները զինուորական պատիւներ կրնծայեն անոր, և շատ անգամ կը յառաջանայ խոնարհած իսլամներու կրկնակ շարքի մը մէջէն, որոնք Փատիշահին մօրմէն կը խնդրեն որ, բարեհաճի իրենց համար միջնորդել իր կայսր - զաւկին մօտ:

Մեծամեծներն ու հարուստներն ևս, հատարակ մահկանացուներու պէս, յարգանք կը տածեն անոր հանդէպ, և երբ պատգամագիր մը ընդունին անկէ, ա՛մնախորին յարգանքով կ'առնեն մինչեւ իրենց ճակատը կը բարձրացնեն, կարեմեծար կը խոնարհին և բանայէ առաջ կը համբուրեն զայն:

Վալիտէ - Սուլթանի՛ն է որ կ'ուղղուին խնդրանքներն ու աղերսագիրը, ո՛ր կողմէ ալ որ դան: Եթէ Սուլթանին կլիներէն մին ու է բանի մը աղձայ, պէտք է որ իր խնդրանքը մայր - Թագուհիին ուղղէ:

Կանանոցին կարգապահութեան ու մատակարարութեան իբրեւ միահեծան տիրուհին, խնդրուած շնորհները և արտօնութիւնները ինք միայն շնորհելու կամ մերժելու իրաւունքը ունի: Թեև «Խաղնատար - Ուստա՛ն Մայր - Թագուհիէն վար է, սակայն ոչ նուազ ամենազօր իշխանութիւն ունի Գատրններու, Սուլթանուհիներու և պալատին բոլոր բնակիչներուն վրայ: Ինչպէս զիւ-

րին է մտածել, ամէնէն շահարեր ու օգտաւէտ պաշտօնը իրապէս կանանոցին մատակարարութեան պաշտօնն է: Այդ պաշտօնը վարողին կ'ընձևոէ այն բովանդակ իշխանութիւնը, զոր Մայր - Թագուհին չուզեր կամ չի հաճիր գործադրել: Երբ Մայր Թագուհին մեռած է, այսինքն կըր ոչ Սուլթանի մայր կայ ոչ ալ մայր-ստնսու, «Խաղնատար - Ուստան» է կանանոցին առաջին աստիճանաւորը: Այդ պարագային, կը վայելէ Մայր - Սուլթանուհիին բովանդակ իշխանութիւնն ու առանձնաշնորհումները: Այդ մեծ ազդեցութիւնը լոկ պալատին մէջ չի սահմանափակուիր, այլ դուրսն ալ կ'ազդէ: Ասկէ ծնունդ կ'առնեն թէ՛ «Խաղնատար - Ուստան» ին և թէ՛ անոր մատակարարին կամ մտերմին առասպելական հարստութիւնները:

Ահա այսպէս, կանանոցի վերին տեսչութեան մէջ, Սուլթան Ապտ - իւլ - Մէճիտի մօրը յաջորդող «Խաղնատար - Ուստան» հանրային դրամներու վաճառումին մէջ այնպիսի մասնակցութիւն մը ունեցաւ որ իր առաջին Պալթածին, միայն իր բաժնին համար, ութ միլիոն ֆրանքի զուտ շահ մը ապահովեց:

Այս մեծ անձնաւորութեան վայելած առանձնաշնորհումներուն մէջ, որոնք նախանձ կը շարժեն, պէտք է առաջին կարգը դասել այն իրաւունքը զոր ունի Սուլթանին քով կենալու. երբ այս վերջինը կանանոցը կը մտնէ, ինչպէս նաև Սուլթանին ննջարանը առաջնորդելու այն երջանիկ սիրուհին որ անկողնակից ըլլալու բաղդը պիտի

ուեննայ: Եւրոպացիի մը համար ասկէ աւելի տարօրինակ արարողութիւն չի կրնար ըլլալ: Այն կ'ինը որ այդ իրիկունը Հաւատացեալներու Պետին ծանր դըրաղումները մոռցնել տալու ծայրագոյն երջանկութիւնը պիտի վայելէ, Խաղնատար - Ուստային կողմէ ներս կը մտցուի, իր ամենէն փայլուն արդուդարդերով և իր ամէնէն հեշտագրող ժպիտով զարդարուն: Սմուսնական առադաստը կը մտցընէ այն ատեն միայն երբ տէրը արդէն հոն է, այն ատեն կը խոնարհի անոր առջև և թեւերը կուրծքին վրայ խաչածեւած կը մնայ, սպասելով Ն. Վեհափառութեան բարեհաճ կամքին: Երբ «Խաղնատար - Ուստան» իր պաշտօնին վերաբերեալ ամէն պարտականութիւն կատարած է, լրջօրէն կը քաշուի, ափուծն (*) ու վիթը դէմ առ դէմ ձգելով:

Գուրանի սա խօսքին համաձայն, որ այդ մարդուն հանդէպ կ'նոջ ստորնութեան աստիճանը լաւագոյն ցոյց տալու համար կը հաստատէ թէ կեոզ աբխալսիւնը իր ամուսնին ոսկերուն գաւապարիկ ներքեւ է, — հաւաստում մը զոր ինչ ինչ սատուածաբաններ կը գործածեն ոչ-ամուսնացեալ կ'ինները զրախտի երկնային ուրախութիւններէն զրկելու համար, — գիշերուան սիրականը ոտքի կողմէն

(*) Սուլթանները իրենց մօրմէն ու կ'իններէն կը կոչուին «ափուծ» (ապլանր): Կայսերական իշխաններն ալ կը կոչուին «ափուծի կ'րիւն» (ապլանրդր):

պարտաւոր է մտնել վեհապետական անկողինը և թիէ տյնպէս ինչպէս որ կը գործադրուի հասարակ պարագաներուն մէջ: Անկողին մտնելէ առաջ, նախ կը համբուրէ վերմակը խորին մեծարանքներով և ապա անոր մէկ ծայրը վեր առնելով, վերմակին ներքեւ կը սողոսկի մինչեւ որ իր օգոստափառ տիրոջ քով հասնի: Երբ իր տեղը հասնի, ամէն հնարաւոր մըջոցներով կը ջանայ իր կայսերական ամուսնին հաճելի ըլլալ: Երբ որ յաջողութիւն որ դիւրին բան չէ միշտ, — ջահերը կը մարէ և դիշերուան քօղը կը պատէ արքայական ամուրձ իր անտեսանելի ու անասելի խորհուրդներուն մէջ:

Ըստ որում այդ գիշերէն կրնայ ծագիլ Սուլթանի մը մայրը բլլալու փառքը, ղիւրահասկնալի է թէ առաջին անգամ իր տիրոջ շնորհները վայելելու կոչուած կնոջ համար. շատ պզտիկ բան մը չէ այդ: Այդ կինը, եթէ պարզ գերուհի մը, այսինքն՝ Կեօզհէ մ'իսկ բլլայ, անմիջապէս Իզպալի կամ սիրականի հանգամանքը կ'ստանայ և կրնայ իրեն Գատըն կամ Վալիտէ-Սուլթան դուրս դալ այն անկողնէն, որուն վեհապետական հեշտութիւններուն պահ մը մասնակցելու բախդն ունեցած է:

Իրերը միշտ այսպէ՞ս տեղի կունենան: Սուլթանը երբեմն չի՞ խտորիր այս արարողական ծիսարանէն: Կրնանք այդպէս ենթադրել, բայց բան մը չապացուցաներ զայն, վասն զի կայսերական կանանոցին բոլոր կենսական շարժումները կար-

գադրուած ու կանոնադրուած են շատ խիստ օրէնքներով, որոնցմէ Սուլթանն իսկ չի համարձակիր ինքզինքը զերծ նկատել միշտ:

Երբ Սուլթանուհի մը կամ Իզպալ մը ամուսնանայ, իր ամուսնոյն հանդէպ միեւնոյն առանձնաշնորհութիւնները կը վայելէ: Այն ատեն Սուլթանուհին կամ Իզպալն է որ Սուլթանին տեղը կը զրաւէ և էրիկը պարտաւոր է համակերպիլ իր կայսերազուն կնոջ պահանջումներուն, առանց վայրկեան մը մոռնալու թէ այն ամէն կլին բո Օամ. վեհախառութեան հետ կենակցելու պատիւ ունեցած է, մինչեւ իսկ մէկ ժամ, Փատիշահին անձին յատուկ առանձնաշնորհութիւններով օժտուած նուիրական կին մ'է: Այս առանձնաշնորհութիւններուն ազդեցութիւնը բնականաբար աւելի զգալի կ'ըլլայ, երբ խնդիրը կայս. տան աղջկան մը վերայ է:

Պարզ սարկուհի մը իր աննշան ու անծանօթ դիրքէն ինչպէս կրնայ անցնիլ Կէօզաէի աստիճանը, իրողութիւնը սովորաբար տեղի կ'ունենայ հետեւեալ կերպով.

Երբ Սուլթանը իր կլիներէն մէկուն կամ իր մօրը այցելութիւն տալու քմայքը ունենայ, այցելութիւնն ընդունելիք կնոջ արարեան այս ուրախառիթ լուրը առնելուն պէս իրար կ'անցնի և կը պատրաստուի արժանավայել ընդունելութիւն մը ընելու Ն. վեհախառութեան: Բոլոր կլիները իրենց մազերը կը յարդարեն, իրենց դէմքերը կը սքնգուրեն, ամէնէն զեղեցիկ հագուստներով կը զար-

գարուին և երկու կարգի վրայ շարուած, տենդոս ու անձկալիր անհամբերութեամբ մը կ'սպասեն իրենց տիրոջ ժամանումին:

Երբ Սուլթանը իրեն յատկացած սիվանին կամ թիկնաթուփին վրայ բազմի, սովորական արարողութեան համեմատ, սուրճ, օշարակ, բանդակ, զով ջուր և սիկարէթ կը մեծարուին: Ընչդ այդ պահուն է որ զովարար ըմպելիները մեծարելու պաշտօն ունեցող սարկուհիները Սուլթանին մօտենալու և անոր առջև երևնալու առիթը կ'ուներնան իրենց բնական ու արուեստական հրապոյրներուն բովանդակ փառով:

Իր այցելած անձին հետ խօսակցելով հանդերձ, որ վերջապէս ամէն մարդու պէս մարդ մ'է, իբրև հասկցող գեղասէր մը ինքզինքը չի զրկէր արագ ակնարկ մը նետելէ այն մանկամարդ և սիրուն հուրիններուն, որոնք իր սուրճը կը լեցնեն, սիկարէթ մը կը մատուցանեն և հազարումէկ փափկանոյշ հոգածութիւններով կը շրջապատեն զինքը, ինչպէս նաև արագ ու սիրատոյշօր ակնարկներով, ինչպէս նաև արագ ու սիրատոյշօր ակնարկներով, որոնց բոցերը բարձրաձայն կը հաստատեն Ն. Վերոնսի բոցերը բարձրաձայն կը հաստատեն Ն. Վերոնսի: հափառութեան յառաջ բերած տպաւորութիւնը: Եթէ այդ նայուածքներէն մին կայերական այցելուին վրայ այնքան ազդէ, որ այս վերջինը հարցնէ. «Ո՞վ է այդ սիրուն սարկուհին», կամ թէ պարզապէս ըսէ. «ահա սիրուն խարտիչազեզ մը» կամ «սիրուն թխանոյշ մը», ակնարկուած սուրբկուհին իսկոյն կէօզատէ մը կը դառնայ կամ Սուլթանին աչքին զարկած օրիորդ մը: Սուլթանուհին, որուն swիրէին մէջ տեղի կ'ունենայ այս

տեսարանը, այն ատեն շարժում մը կ'ընէ և բախտաւոր սարկուհիին կը հրամայէ, որպէս զի սօտենայ և համբուրէ ծօլը կամ թևը այն թիկնաթուփին, որուն վրայ բազմած է Հաւատացեալներու Պետին անձը: Ահա այսպէս տեղի կ'ունենայ պաշտօնական ներկայացումը և Աէօզտէի վիճակը անցնելու արարողութիւնը: Ահա այս արարողութիւնէն անմիջապէս վերջը, բախտաւոր աղջիկը կը քաշուի և մասնաւոր յարկաբաժին մը մը կ'անցնի, ուր կ'սպասէ Իգպալի կամ սիրականի կարգը անցնելու առիթին, որ երբեմն արագ կը հասնի և երբեմն ալ երբէք չի ներկայանար:

Երբ անգամ մը Իգպալի տիտղոսին տէր դառնա՛ պաշտօնապէս կը ճանչցուի և ամսական եկամուտի մը իրաւունք ունի, ինչպէս նաև մասնաւոր յարկաբաժինի մը պատիւներուն: Այն ատեն Հարէմին պնուական դասուն կը պատկանի, և իրապէս գատրններէն կամ օրինաւոր կիներէն ուրիշ տարբերութիւն չունի, բայց միայն վեհապետին մէկ քմահաճոյքովը ստացուած կացութեան մը անհաստատութեամբ, զս' այդ միեւնոյն քմահաճոյքը կրնայ ջնջել քսանըչորս ժամուան մէջ, Տիրոջ մէկ պարզ բառով:

Արդարեւ երբ Սուլթանը նուիրական բանաձևեր արտասանէ, «պիկնեկն պօշանսըն», կամ «այլևս Պալատին մէջ չտեսնեմ զինքը», դատապարտեալ աղջիկը անմիջապէս պարտաւոր է անյայտանալու, իրեն հետ տանելով իր օժիտը, կարասիները և իր վայելած բախտաւորութեան քանի մը շաբաթներուն կամ ամիսներուն միջ խնայած գրամները:

Այսպէս արձակուած կիներուն ձեռքը շատ կը փնտռուի Բ . Գրան բարձր պաշտօնատարներուն , Պալատական սենեկապետներուն կամ ուրիշ անձնաւորութեանց կողմէ , վասն զի իրենց համար թէ՛ պատիւ և թէ՛ օգուտ կայ անպաշտօն կերպով Սուլթանին քենակալ դառնալով և իբրև առաջին կին ունենալով այնպիսի անձ մը զոր Փատիշահը իր գերագոյն սիրով նպաստաւորած է մինչևեւ խկ վայրկեանի մը համար :

Ըստ որում օրինաւոր ամուսնութիւնը Սուլթաններուն համար գոյութիւն չունի , ամուսնալուծութիւնն ալ բնականաբար գոյութիւն չունի , վասն զի ամուսնութեան այս հետեւանքը չի կրնար գոյութիւն ունենալ , երբ ամուսնութիւնը պաշտօնապէս չի կատարուիր : Ինչու կողմէ Օսմ . Արքունիքին սովորութիւնը կ'ընդգիծմանայ որ Փատիշահին միացած կին մը կարենայ կենակցել կամ ամուսնանալ պարզ մահկանացուի մը հետ : Մասնաւորապէս այս բացարձակ սկզբունքին մէջ կը կայանայ Սուլթանին շնորհները վայրկենապէս միայն վայելած կիներուն եւ բուն Գատըններուն միջև կեցած տարբերութիւնը :

Այստեղական պալատին մէջ բուն Գատըններուն կացութիւնը աւելի հաստատուն է քան միւս կիներուն վիճակը : Անոնք ապահով են թէ Սուլթանին տիրապետութեան բոլոր տեւողութեան միջոցին պալատին մէջ պիտի մնան : Երբ իրենց տէրը մեռնի , դարձեալ կը պահեն իրենց համայքը և այն տեսակ մը պառապասկը որ անոնց անձը նուիրական կը գործէ և կարգիլէ անոնց նոր ա-

մուսնութիւն մը կնքել : Անոնք կը փոխադրուին Սարայ Պուրնուի հին պալատը ուր իրենց կեանքը կ'աւարտեն բաւական տիրութեամբ :

Այս նոր կեանքին մէջ , անոնք խիստ քիչ անգամ դուրս կ'ելլեն և դուրսի հետ իրենց յարաբերութիւնները խիստ հսկողութեան ներքեւ են :

Իրենց ամուսնոյն կենդանութեանը , նախանձու ենթակայ էին . անոր մահուանէն վերջ , իր յիշատակին ու յարգին նախանձութեան ենթակայ կը մնան , որուն պարտականութիւնն է հսկել իր նախորդին պրիններուն ընթացքին վրայ : Այս կրկնակ նախանձութեան հարուածին տակ , իրենց կեանքը կը սահի կ'անցնի տեսակ մը մենապիակութեան մէջ որուն խստութիւնը իրենց երիտասարդութեան ու գեղեցկութեան հետ ուղիղ կը համեմատի : Այն ատեն միայն քիչ մը ազատութիւն կը ստանան երբ արդէն յիսուն տարեկան եղած են : Իրենց կեանքին այս շրջանին մէջ , տիրող Սուլթանը երբեմն իր բնակարանէն մին պառաւ Գատընին տրամադրութիւն տակ կը դնէ և պատ կը թողու զայն իր ուղած կերպով ապրելու :

Եթէ Սուլթան Ապաիւլ-Ազիլի վաղեմի ծառաներուն կողմէ մեղի պատմուածներուն պէտք է հաւատալ , այս վերջինը շատ խիստ վարուէր է այն կիներուն հանդէպ որոնք իր եղբոր ու նախորդին համակրելին և բարեսիրտն Ապաիւլ-Մէճիտի վերաբերած էին : Այս խստութիւնը այնքան յառաջ տարեր է որ անոր կիներէն մէկ քանին , ի մէջ այլոց , Սէրվինայ Գատընը անդեմականը զրկեր է Բայց անցնի՛ նք :

Երբ այս տողերը կը գրենք, Սարայ-Պուրնուշի իր պալատին յարկաբաժիններուն մէջ, — այն պալատին մէջ իսկ ուր կը գտնուին Այսս. Գանձը, մասենադարանը և Փարգարէին նուիրական մասունքները, այն է գրօշը և վերարկուն, պարունակող մզկիթը, — տակաւին կ'ապրին Ապտիւլ Մէճիտի և Ապտիւլ Ազիզի կիներէն ոմանք: Այն Գատընները որ մայր կ'ըլլան, այս մենափակութեան ենթակայ չեն: Ասոնք կը շարունակեն պալատին մէջ մնալ իրենց զաւակին, իրենց աւաւնընին հետ: Աւելորդ է ըսել թէ անոնք ալ ոչ նուազ խիստ հսկողութեան մը և յարատեւ լրտեսութեան ենթակայ են:

Գատըններուն կեանքը ենթադրուածին շափ միօրինակ ըլլալէ հետի է:

Անոնք կրնան ոչ միայն յաճախակի դուրս ելլել, անշուշտ միշտ Աալիտէ-Սուլթանին արտօնութեամբ, այլև կրնան Առփօրի նայող, Քէօշկէրէն մին երթալ և քանի մը որ հոն անցունել, թէ՛ օգիտակալու համար և թէ՛ զբօսնելու համար, քանի մը ըստեկամութիւններ հիւրընկալելով: Այս ազատութիւնները մասնաւանդ շատ յաճախագէտ էին Ապտիւլ-Մէճիտի օրով, իր երկրորդ զաւակը, արդի տիրող Սուլթանը (Ապտիւլ-Համիտ) այս մասին իր Օգոստափառ հօրը չափ ազատամիտ ըլլալէ շատ հետի է, և իր միշտ կասկածոտ միտքը կը մղէ զինքը տակաւ առ տակաւ սահմանափակելու ազատութիւնները Հարէմի մը, ուր աստիճանաբար մտցուցած է աստիճան մը խստութիւն:

Բացի այն զբօսական պտոյտներէն ու շրջագա-

յութիւններէն զոր արդէն նշանակեցինք, Գատընները, Սուլթանին միւս կիներուն պէս, իրենց ժամանակը կ'անցնեն հիւր ընդունելով, գորգ գործելով կամ նուագ անելով, պուպրիկներ (պէպէթ) հագուեցնելով և պատիկ աղջիկներու պէս անոնց հետ խաղալով, հարկինքներու երթալով կամ իրենց անձին շուրջը բոլորելով ինչ որ կրնայ հմայել և զբօսցնել: Ասոր համար է որ պալատին մէջ պարուհիներու, նուագածուներու և կատակախօս կիներու պատկառելի թիւ մը գոյութիւն ունի:

Այս զբօսանքներէն ու թեթեւ զբաղումներէն վեր, Գատընները հազարաւոր եկղրիկներով կ'զբաղին, որոնցմով լեցուն է Օսմ. Արքունիքը: Անոնք որ մայր են, արդէն իրենք զիրենք Աալիտէ-Սուլթան կը տեսնեն և գահը իրենց զաւակին ապահովելու կը պատրաստուին, մինչև իսկ պաշտօնական յաջորդին ի վնաս: Անոնք որ մայր չեն, իրենց ձեռքէն եկածը կ'ընեն մայր ըլլալու համար, այս բանին համար Հօճաներուն կամ մոգութեան վարպետներուն ինչպէս նաեւ Այսս. Կանանոցին կցորդ երկու կամ երեք մանկաբարձու կիներուն խորհուրդ հարցնելով, առանց զանց ընելու այն թուրք մանկաբարձուհին, որուն տիազօքը, երբ ֆրանսերէնի թարգմանուի, կը նշանակէ առիւնստքու-սիրուհի, և որուն մասնաւոր պաշտօնն է գիւրացնել վիժոււմը այն կիներուն, որոնք քաղաքական կամ ուրիշ պատճառներով չեն կրնար ըլլալ, կամ պէտք է որ ըլլան Գանըն եփեկսի կամ իշխաններու մայր:

Ինչպէս զիւրըմբունելի է, նախանձը, բոլոր կի-
 ներու սրտին մէջ այս բուռն կիրքը, որ այլազան
 ձևերու ներքեւ ի յայտ կուգայ և նախանձաւոր
 պարզ բարկութենէ մը մինչև ոճիր կ'առաջնորդէ,
 ուղեղին գործելուն ճշմարիտ խանգարում մը
 պատճառելով, նախանձը, կըսենք, պալատին
 կնոջական բոլոր երեւակայութիւններուն մէջ մեծ
 ազդեցութիւն մը ի գործ կը գնէ: Ահաւասիկ այդ
 մասին խիստ անձանօթ մանրավէպ մը, զոր գոր-
 ծին մէջ շահակից եղող անձնաւորութեան մը բեր-
 նէն լսած եմ:

Ապտիւլ-Համիտի ամէնէն սիրական Գատըննե-
 րէն երկուքը իրարու դէմ կը տածէին բուռն նա-
 խանձ մը որ մէկ քանի ամիս անյայտ ու թաքուն
 մնալէ վերջ եղերական ու անակնկալ կերպով
 մը պիտի պայթէր: Այս Գատըններէն մին Չէրքէզ
 մ'էր, իսկ միւսը Բուժէլիցի: Գալով անոնց անուն-
 ներուն, ընթերցողը պիտի ըմբռնէ այն զգացումը
 որ կը պարտաւորէ մեզ այդ անուններուն վրայ
 լուութիւն պահելու:

Իրիկուն մը, կէս գիշերուան ատենները, —
 վասն զի մարդիկ պալատին մէջ քնաշրջիկ են, և
 այս քնաշրջիկութիւնը յուսահատութիւն կը պատ-
 ճառէ պալատին պաշտօնատարներուն, որոնք
 ստէպ, անակնկալ կերպով իրենց տիրոջ մօտ կը
 կանչուին գիշերուան գրեթէ ամէն ժամերուն, —
 երկու ախոյեանները երկար ու խիստ բուռն վի-
 ճաբանութենէ մը վերջ սկսան կուռիլ: Անոնցմէ
 մին, Չէրքէզուհին, իր վրայ կրած պղտիկ դաշոյնը
 քաշեց ու իր ախոյեանը զարկաւ: Այս վերջինը

գետինը փռուեցաւ մուկի սարսափի աղաղակ մը
 արձակելով: Աինքը վազեցին եկան, և Սուլթանը
 անմիջապէս տեղեկութիւն առնելով, խուժեց գէպի
 այն սրահը ուր տեղի ունեցած էր արիւնալի կը-
 ուիւր:

Ասկուղ գորգին վրայ տարածուած իր ախոյա-
 նին քով, Չէրքէզուհին պառկած էր ջղային
 գալարումներու մէջ:

Ջղային տագնապը այն աստիճան բուռն տպա-
 ւորութիւն մը ըրած էր Սուլթանին վրայ, որ դա-
 շունահար կնոջ վիճակը չէր տեսներ: Շատ մը
 բամբեր սպաններ ամէն կողմ զրկուեցան որպէս
 զի Մափրոյէնի փաշան գտնեն բերեն: Չայն իր
 բնակարանը չգտնելով, Բերա գացին, ոմանք այս
 կողմը և ոմանք այն կողմը վազեցին այցելեցին, այն
 ամէն վայրերը ուր կը կարծէին գտնել զայն:

Սպաններէն մին, իր բարեկամներէն մէկուն ա-
 ոռջնորդութեամբ, որ այն ատեն պալատին մե-
 ծանուն աստղաբաշխն էր, գտաւ զայն իր Բերայի
 բարեկամահիններէն մէկուն տանը մէջ և սրարշաւ
 տարաւ Երլտըզ. հո'ն բժիշկը գրեթէ քաշքշելով
 տարուեցաւ իր վեհապետին մասնաւոր բնակարանը:
 Սուլթանը, բազմոցի մը վրայ տարածուած, տղու
 պէս կուլար և ջղային տագնապի մը մասնուած էր
 որուն հետեւանքները քանի մը օրեր զգալի եղան:

Չէրքէզուհին, ինչպէս զիւրըմբունելի է, ա-
 րագապէս հանգարտեցաւ իր սրտայուզութիւննե-
 րէն, շնորհիւ այն գերագոյն ուրախութեան զոր
 իրեն պարգևած էր իր տէրը, այսքան բացառիկ
 նախապատուութեամբ արտայայտելով իր սէրը:

Գալով իր ախոյեանին, որուն վերքը ու է վրանդ չէր ներկայացներ, իր յարկաբաժինը քաշուեցաւ առաջինը դարմանը ընդունելէ վերջ, իր տիրոջ այսքան ակներեւ նախապատուութենէն աւելի նուաստացած և վշտացած քան ընդունած հարուածէն: Այս դէպքէն սկսեալ, Մաքրութեան փաշա հրաման ստացաւ այլևս որ պալատէն չհեռանայ, առանց բացորոշ արտօնութեան իր վեհապետին և առանց բացառութեան բոլոր գիշերները պալատան մէջ անցունէ:

Ազնուաշնորհ Էսկիւլապը պարտաւորեցաւ համակերպիլ այս անհաճոյ հրամանին, վասն զի այս անգամ ա՛լ Ապտիւլ Համիտի հետ կատակ չէր կրնար ըլլալ:

Հարէմի կայս. իշխանութիւններուն մէջ Սուլթանութիւնն են որ ամենամեծ ազատութիւն կը վայելեն: Իրենց պաշտօնական տիտղոսը թէև գիւրենք Ալալիտէ-Սուլթանին և Խաղնէտար Աստայի ազդեցութենէն զերծ չկացուցաներ, սակայն կուտայ այնպիսի իրաւունքներ զոր գիտեն գործածել և մինչև իսկ չարաչար գործածել:

Այս կայսերագուն իշխանութիւններէն իւրաքանչիւրը ունի պզտիկ տաշխտէ մը, որ ապա պիտի կազմէ շրջանակը այն հարէմներուն ուր պիտի երթան բնակիլ իրենց ամուսնութենէն վերջ: Ամուսնացած Սուլթանութիւններուն Հարէմը Սուլթանին կանանոցին վրայ օրինակուած է և կարեւորութեան կողմէ միայն կը տարբերի անկէ: Անոնցանոց կան նուիրապետութեան կարգին մէջ պիտի մտն-

նայինք յիշատակել Սուլթանին չորս մեծ մասնաւորութեան մտերիմ քարտուղարութիւնները: Այս կիներուն իրական պաշտօնը ինչ է: Արդեօք Սուլթանը ասոնց կը վստահի իր իրատուներուն խմբագրութիւնը: Անտար, հարէմին սիրային թղթակցութեան պաշտօնն ունին արդեօք: Ահա այս կէտը կ'անդիտանանք:

Ինչ որ կրնանք հաստատել, սա է թէ անոնց ոճին չեն պակսիր ոչ երեւակայութիւն և ոչ ալ վայելչութիւն: Մեր ընթերցողներուն և մասնաւորապէս մեր սիրուն ընթերցողներուն հետաքրքրութիւնը գոհացնելու համար, կը բաղձայինք աւելի մանրամասնութիւններ տալ այս չորս քարտուղարութիւններուն վիճակող. . . աշխատանքին վրայ, բայց ըստ որում այս երկը ճշմարիտ գիրք մ'է, ապրուած գիրք մը, ակամայ ստիպուած ենք երեւակայութեան ձգել իրենց օրինաւոր բաղձանքը գոհացնելու հոգը:

Գալֆաները կամ տիրութիւնները Ալայիպներուն կամ աշակերտութիւններուն մայրերն ու դաստիարակութիւնն են միանգամայն: Իրենց զրամնփէ է որ կը գնեն դանոնք: Այս մանկամարդ ստրկութիւնները, որոնք օր մը սիրական և Գատըն կրնան ըլլալ, իրօք գալֆաներուն սեփականութիւնն են: Աստի իրենց տիրութիւնները պարտաւոր են հագուելոցնէլ զանոնք, լուալ, անոնց գլուխները յարգարել, անոնց գոյքերուն հոգ տանիլ, անոնց զրաճը պահել և ամէն պարագայի մէջ օգնել անոնց: Անոնց պարտականութիւն է նաև Ալայըզը կարելի եղածին չափ օգտակար կերպով ամուսնացնել, անոնց օժի-

առ պատրաստել և անոնց շահերուն վրայ հսկել, արթուն մօր մը պէս :

Փոխադարձ համակրութենէ յառաջ եկած հասարակաց շահերու հետեւանօք, Գալֆան ու Ալաշիփը, երկուքն ալ ի բնէ ստրկուհի, զիրար կը սիրեն և այն աստիճան փոխադարձաբար կը պաշտպանեն որ երբէք բոլորովին իրարմէ չեն բաժնուիր, մինչև և իսկ եթէ իրենցմէ մին ամուսնանայ :

Երբ Գալֆան տակաւին գեռատի է. հազուադէպ է որ պարզ համակրութեան զգացումէն աւելի գողտր զգացում մը դայն չմիացնէ իր Ալայիփին :

Վ. Պոլիս այնչափ մօտ է համբաւաւորն Ասպուսի որ այսօր Միտիլլի կը կոչուի որ այդ հռչակաւոր Կղզիին բարբերը կարելի չէ որ մուտ գտած չըլլան անոր Հարէֆներուն մէջ : Ուստի բազմաթիւ են այն սիրուն քրմուհիները որոնք կը բաղձան միշտ վառ ու կենդանի պահել Սաֆօի պաշտամունքը և անոր ներդաշնակքնարը թրթռացնել առանց անոր ոչ մէկ լարը զանց առնելու :

Գալֆան իր գեռատի աշակերտուհիները կը կրթէ իր ծաշակին համաձայն և անոնց կը սովորեցնէ այն սպասարկութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, որուն պիտի սահմանուին : Օրինակի համար, այս կերպով է որ առաջ խոնկէ՛լի պաշտօնը ի գործ գնող Գալֆան իր Ալայիփներուն կը սովորեցնէ սուրը պատրաստելու եղանակը և տալիքէի տիրուհիին ու անոր ընկերուհիներուն բաժակները լեցնելու կերպը, Արքունի արարողական ծէսի համաձայն : Անոնք պարտաւոր են նաև մաքրել ու խնամով պահել իրենց խնասքին յանձնուած

աւորձի ու թէ՛յի ձօխ սպասները : Ամենամեծ խընամքով կը պահպանուին այդ սպասները, որոնք կիտուածանկար և թանկագին քարերով զարդարուած են :

Գառաւ Գալֆաները, այսինքն անոնք որ ամուսնութենէ հրաժարած են, Հարէմի սովորութեանց ու աւանդութեանց աւանդապահ պահպաններ են : Պալատին վերաբերող թանկագին առարկաներուն պահպանութիւնը անոնց յանձնուած է, ինչպէս ադամանդակու զարդեր, արծաթեղէններ, մուշտակներ, ցիսիներ, ասեղնագործութիւններ և այլն :

ԳԼՈՒԽ Թ.

Երլարդի Պարսար և իր գաղտնիքները
Երլարդի Քոսիլին շինութիւնը, — Հասարակութիւնը անոր
ո՛ր մասը կը տեսնէ և ո՛ր մասը չի տեսնէ. — Ո՛ւր
կ'երբան Թուրքիոյ միլիոնները. — Վասնում վասնումի վրայ. — Ներքին և արտաքին կեանք.
— Երլարդի գաղտնիքները. — Օգոստոսի և
խոզին պատմութիւնը. — 1900 Սեպտ,
ամսոյ բաժնեկան գայրակոլութիւնը :

Մեր Պաշտօնական Թուրքիա երկասիրութեան
մէջ այնքան ընդարձակ խօսած ենք Երլարդի պա-
լատին շինութեան վրայ, որ ա՛լ ներելի է մեզ
մանրամասնօրէն չխօսիլ այս նիւթին վրայ : Բայց,
որովհետև այն երկասիրութիւնը տասներեք տա-
րի առաջ հրատարակուած է և կընայ ըլլալ որ

մեր արդի ընթերցողներէն շատեր տեսած չեն զայն, պիտի փորձենք լայն գիծերով ուրուագրել յիշեալ պալատին շինութեան հետաքրքրաշարժ պատմութիւնը: Երբտրդի պալատը որուն վրայ այնքան շատ խօսուած է ու կը խօսուի, օսմանցիներէն մեծ մասին եւ ընդհ. օտազգիներուն համար գաղտնիք մըն է: Մեր է. գլխին մէջ տեսանք արդէն թէ Ապտիւլ-իւլ-Համիտ ի նշպէս եւ ի նշու համար իր նախորդներուն պալատները լըքած էր, տեղաւորուելու համար երբտրդի սարահարթին վրայ, որ իր տեսակէտով ռազմագիտական առաջնակարգ դիրք մը կը կազմէր, ուսկէց կարելի էր գիւրաւ իշխել Բերա-Աալաթայի եւրոպական թաղերուն եւ հինաւորաց Բիւզանդիոնի (Սթամպուլի) մեծ մասերուն վրայ:

Երբտրդի դարաստանը շարունակութիւնն է Չըրազանի պալատին պարտէզին, որ Առսիորի եւրոպական եղիւրքին վրայ կանգնած է եւ Տօլմա պահճէի փառաւոր պալատին շարունակութիւնը կը կազմէ: Այս դարաստանին սկզբնաւորութիւնը շատ համեստ բան մ'էր: Մուրատի և Ապտ-իւլ-Համիտի մեծ հայրը, Սուլթան Մահմուտ, 1832ին Պէշիկթաշի բլուրին գազաթին վրայ շինել տուաւ փոքրիկ քէօշք մը զոր ընդարձակ պարտէզով մը շրջապատեց. և ըստ որում մարդ անկէ փառաւոր տեսարան մը կը վայելէ Առսիորի և Պոլսոյ վրայ, «Երբտրդ» բանաստեղծական անունով մկրտեց զայն: Այս գղեկը 1844ին քանդուեցաւ Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտի կողմէ, որ անոր տեղ շինեց աւելի կարեւոր և ընդարձակ շէնք մը, ուր հաճոյք

կզգար ընդունելու իր սիրուհիները, և մասնաւորաբար շատ գեղեցիկ ու սիրուն Չէրէկուհի մը, որուն անունը երբտրդ էր:

Ապտ-իւլ-Ազիզ, որ Յաւիտենականին առջեւ մեծ շինող մ'էր, Չրազանի պալատը կառուցանելէ վերջ, ընդարձակեց երբտրդի դարաստանը և դրաւ ահագին կամուրջով մը, որ կալաթայէն Պէշիք թաշ տանող ճամբուն վրայ ձգուած է: Այնուհետեւ, իր նոր դարաստանին մէջ շինել տուաւ զանազան դղեակներ, որոնցմէ ոմանք գետ այսօր կանգուն կը մնան և ծանօթ են Մարտ-քէօշի, Չատրր-քէօշի և Չիր-քէօշ անունով: Նոյնպէս շինել տուաւ այն մեծ տաղաւարը, ուր այժմ կը գտնուին Ապտ-իւլ-Համիտի մասնաւոր քարտուղարին և իր սենեկապետներուն գրասենեակները:

Երբ կարմիր Սուլթանը, որ այն ատեն տակաւին տփոյն Սուլթանն էր, իր բնակութիւնը հոն փոխադրեց Առսիորի ջուրերէն հեռանալու նպատակաւ, և ըստ որում ինքզինքը ալ ապահով չէր զգար Տօլմա-Պահճէի ընդարձակ պալատին մէջ, ուր յաջորդաբար բնակած էին Ապտ-իւլ-Մէճիտ, Ապտ-իւլ-Ազիզ և Մուրատ, մեծապէս ընդարձակել տուաւ անոր ծառաստանը, իւրացնելով այն ընդարձակ հողերը որոնք Պէշիկթաշի բլուրէն կը տարածուին մինչև Օրթագիւղի բլուրը: Ի սկզբան իր սպասարկուններէն ոմանք, ի մէջ այլոց նաև Տօթթ. Մաւրօեէնի, պարտաւորեցան վրաններու տակ բնակիլ:

Այդ վայրկեանէն սկսեալ, Ապտ-իւլ-Համիտ ևս քան զես ամրացաւ երբտրդի մէջ, պատահա-

կան պաշարման մը երկիւղով : Երբ լարդ այն ատեն գարձաւ եղաւ Գանայեան տակաւը որուն մէջ հոսեցաւ Տէրութեան եկամուտներու ամէնէն յայտնի մասը : Եւանց հոս ճշմտրիտ պալատ մը կառուցանելու , շինել տուաւ Քէօշկեր , Շալէներ , տաղաւարներ և ընդարձակ հովանոց մը (պլիվտէտէն) : Ճարտարապետական բոլոր ոճերն ու սեւերը հոն կազմեցին անհեթեթ ու արտառոց խառնակոյտ մը ուր միացան ամէնէն գեղեցիկ մարմարներն ու ամէնէն հասարակ քարերը :

Եպտ-իւլ-Համիտ , իրեններուն ու իր կանանոցին սահմանուած այս բնակարաններու հիմնարկութեամբ զբաղելով հանդերձ , փոյթ տարաւ այդ փեթակը թանձր ու հաստատուն պատերով շրջապատելու , արտաքուստ պաշտպանոնած՝ կարգ մը զօրանոցներով ուր կրնային բնակիլ 15,000 զինուոր :

Եյն սարահարթը , որուն վրայ կառուցանել տուաւ զօրանոցները , դարմանատունը , ախոռները , ընդարձակ խոհանոցները և պալատին բոլոր յարակից մասերը , անկէ առաջ անջրդի , թափուր ու ամայի էր : Աչ մէկ տեղ ջուր կար : Կոյնն էր նաև Երբ լարդի դարաստանը , իր շրջանակներով : Ա. Պոլսոյ ջուրի Գրանս . ընկերութեան կը պարտինք այդ սարահարթին բարգաւաճումը : Անոր շնորհիւ է որ Տէրքոսի լիճին ջուրը , առատ ու վճիտ , ամենուրեք կը հոսի Քէօշկերուն , պալատներուն , մեծ լիճին ու անոր յարակից մասերուն , զօրանոցներուն , մզկիթներուն և այն բազմաթիւ շէնքերուն մէջ , որոնք քսան տարիէ ի վեր կար-

ծես զիւթարար հողէն դուրս ելան : Եւ սակայն՝ ո՛րքան խոչընդոտներու , ո՛րքան դժուարութիւններու և ո՛րքան անուանարկութիւններու հանդիպեցաւ Տէրքոսի ջուրի ընկերութիւնը , որ այսօր Ա. Պոլսոյ ժողովուրդին անհաշուելի ծառայութիւններ կը մատուցանէ : Հազարաւոր դժուարութիւններուն մէջէն իրողութիւն մը միայն պիտի յիշատակենք : Տէրքոսի լիճէն (որ Սև ծովու եզերին վրայ կը գտնուի) մինչև Երբ լարդի սարահարթը խողովակներու զետեղումը աւարտած էր : Երբ լարդի դարաստանին , ամարանոցներուն և իր Քէօշկերուն մէջ խողովակներուն զետեղումը պիտի սկսէր , երբ յանկարծ Ընկերութիւնը տեղեկացաւ թէ պէտք էր աշխատութիւնները դադրեցնել մինչև ցնոր հրաման : Երգեօք ի՞նչ պատահած էր : Շատ ծիծաղաշարժ և շատ ալ գուհիկ բան մը , անակնկալներու և երազներու այս սարօրինակ երկրին մէջ :

Խնամով քննուեցաւ խողովակներուն արամագիծը , անոնց թանձրութիւնը , անոնց շինութիւնը . Մ. Աբ թայլ ու իր գլխաւոր պաշտօնեաները քանիցս հարցաքննուեցան . . . : Հանրօգուտ շինութեանց նախարարը և իր ճարտարագէտները չարաչար յոգնած էին : Խուճապը և ամենէն անմիտ ու արտառոց զրոյցները մինչև այն ատեն անծանօթ համեմատութիւններու կը հասնէին :

Քսանը՛հինգ օր անցան ապարդիւն : Քսանը՛հինգ օր , որու միջոցին Ընկերութիւնը չկրցաւ կատարել ոչ մէկ շինութիւն . . . ամէն ինչ դադրած էր , թէ պալատին մէջ և թէ շրջակաները : Սակայն հարկ էր վերջ մը տալ : Պատշիշ Սուլթանը մէջտեղը մտաւ :

Քննիչ յանձնաժողովին անգամները այն ասան
 հասկցան այդ վախերուն և այդ չարամիտ ամբաս-
 տանութիւններուն տղայական հանգամանքը : Ընդ-
 հատուած աշխատութիւնները վերսկսան : Այսօր
 չկան բաւական ջերմագին գովեստներ , գոր ամէն
 մի փաշա , նախարար , Սուլթանին նուէրներով
 պատուած ուրիշ աստիճանաւորներ չուայլեն
 Տէրքոսի ջուրի Գրանս . Ընկերութեան ուշիմ անօ-
 բէնին : Միթէ , Սուլթանէն վերջ , անոր չեն պրա-
 տիր Երլտըզի այդ փառաւոր սարահարթին վրայ
 իրենց ունեցած ամարանոցները , սիրուն բնակա-
 րանները և գեղեցիկ պարտէզները :

Եւ ասիկա արդար է . վասն զի եթէ Տէրքոսի
 ջուրի ընկերութիւնը գոյութիւն չունենար , իր
 ապագա գիտական դիրքով մեծափառ համայնական-
 րով նշանաւոր այդ սարահարթին վրայ ոչ պա-
 լատ գոյութիւն պիտի ունենար , ոչ ամարանոց , ոչ
 Գօնաք և ոչ գօրանոց , ոչ լիճ և ոչ կանաչութիւն ,
 ոչ փաշա և ոչ պալատական , ոչ տէր և ոչ սպա-
 սարկու և ոչ ալ ճամբայ : Գարձեալ անջրգի ու
 կանաչադուրկ անապատ մը պիտի ըլլար , ինչպէս
 շատ կը գտնուի Պոլսոյ հիւսիսային ու հիւսիս-
 արեւմտեան կողմը :

Մեր «Պաշտօնական Թուրքիա» գործին հրա-
 տարակութենէ վերջ , Ապտ-իւլ-Համիտ նոր Քէօզ-
 կեր ու նոր տաղաւարներ շինել տուաւ : Օր չանց-
 նիր որ նոր քանդումներ ու նոր շինութիւններ չը
 խորհուին կամ չսկսուին : Շատ Քէօզկեր վաղանցիկ
 բանտերու կը ծառայեն , և ինչպէս Մալթա Քէօզկը ,
 որ հոչակաւոր է Մուրատի բանտարկութեամբ և

Միահամ փաշայի դատաստանով , բարոյական ու
 ֆիզիքական խոշտանգումներու մէկէ աւելի տե-
 սարաններ տեսած են , վասն զի խոշտանգումը , իր
 նախկին ու արդի բոլոր նրբացումներով , մեծ պա-
 տիւ կը վայելէ քաղցրանակոյրն Համիտի բոլոր
 արարածներուն քով : Երլտըզաբնակ խեղկատակին
 կողմէ նորաձեւութեան կարգ անցուած խոշտան-
 գումի նրբացած եղանակ մը կը յիշատակենք հօս :
 Այդ հնարքը կը կայանայ աստիճանաբար ճնշել այր
 մարդուն ամէնէն զգայուն մասերը , մինչև որ
 ցաւը անհանդուրժելի դառնայ և ամբաստանեալը
 խոստովանի ինչ որ կ'ուզեն իրեն խոստովանցնել :

Մուգաֆֆէր Ադա անուն նախկին ներքինապե-
 տը , որ երկու տարի առաջ Մէքքէ արքայութեան
 Երլտըզի գաղտնիքները Անգլիոյ ծախած ըլլալու
 ամբաստանութեամբ , կրնայ շատ շահեկան ման-
 րամասնութիւններ տալ խոշտանգումներու և շար-
 չարանքներու այն նրբարուեստ եղանակներուն
 վրայ , զոր ոսկիով ու արծաթով պարարած սպա-
 սարկուներ ի գործ կը դնեն իրենց շնորհաշուք
 ղեհասպետին ամենամեծ փառքին համար :

Ապտ-իւլ-Համիտ , որուն յիմարութիւններն
 այլեւս անհաշուելի են , իր պալատին մէջ կը գոր-
 ծածէ հեռաձայնը ու ելեքտրականութիւնը , բայց
 անոնց կիրարկութիւնը արգիլած է իր մայրաքա-
 ղաքին : Հեռաձայնը կրնայ դաւադիրներուն ծա-
 սայել և տիկնաւոները իրենց անունով այնքան
 դրացի են տիկնաւորին որ չեն կրնար սոսկալի կեր-
 պով վտանգաւոր չըլլալ : Արմիր Սուլթանը կը
 հաւատայ թէ տիկնաւորն են որ տիկնաւոր կը շի-

նեն : Եթէ մեզի դէմ առարկուի թէ Մահճակալ—
 վահոններու ընկեան երկու պաշտօնատունները ,
 Պանք Օթօման և Հանրային Պարտուց վար-
 չութեան շէնքերը և Մօտա բնակող Հանգուցեալ
 Սթէֆանովիչի բնակարանը ելեքդրական լոյսով
 լուսաւորուած են , պիտի պատասխանենք թէ այդ
 հաստատութիւնները տիկնաւոններու և անհրաժեշտ
 գործիքներու մաքսանենգութեան կը պարտին ե-
 լեքդրական լոյսով լուսաւորուած ըլլալու բախտը :
 Մինչեւ իսկ Բերա Բալասի անօրէն Մ. Մէլէտի
 գործադրած հնարքներուն վրայ ամբողջ ծիծաղա-
 շարժ պատմութիւն մը կայ , այդ տիկնաւոնները Ղա-
 լաթիայէն մինչեւ պանդոկ փոխադրել տալու հա-
 մար :

Ասկէ առաջ մանրամասնաբար ծանօթացուցած
 ենք արդէն գումարները այն ծախքերուն , զոր
 տարուէ տարի պետական գանձին կը պատճառէ
 երկտրդի պալատը : Այդ ամբողջական գումարը ,
 որ տասներկու տարի առաջ 150 միլիոն Փր. Ի կը
 հասնէր , անդադար աճեցաւ եւ ամբողջովին կուլ
 տալու համար այն բովանդակ ոսկին ու արծաթը
 զոր Թուրքիա , ևս քան զիս քամուելով , կրնայ
 հայթիաթել :

Վատնումը և Պախշիշ Սուլթանը , ահա այն
 Մինօփայուէրը , որոնք երկրին բովանդած կենսա-
 տու աւիշը կը ծծեն :

Չենք ուզեր հոս մանրամասնութեանց մէջ մըտ-
 նել երկտրդի ներքին կեանքին ու կազմակեր-
 պութեան զոր արդէն ուրուագծած ենք մեր նա-
 իրնթաց գործերուն մէջ . բայց մեր ընթերցող-

ներուն հաճելի ըլլալու և անոնց հետաքրքրութիւնը
 գոհացնելու համար , իրենց պիտի ըսենք թէ ինչ-
 պէս կ'ապրի Մեծ Բոնակալը , որուն բովանդակ
 թագաւորութիւնը պիտի անցնի երկտրդի անհուն
 ու մթակոխ միջնաբերդին մէջ . թէեւ բացառաբար
 տարին երկու անգամ դուրս կ'ելնէ :

Ղահապետը , որ այնքան համեստ , այնքան ար-
 խուր և այնքան մտադրազ կ'երեւի ուրբաթ օրե-
 րը Սեւամըքի հանդէսին ներկայ գտնուող զբօսա-
 շրջիկներուն , սեւ մաղձոտ տիրութեան այս եր-
 րեակ տարրերը կը կրէ իր ներքին կեանքին մէջ
 զոր ատեն ատեն կը լուսաւորեն միշտ նիւթական
 և յաճախ հեշտամոլ գուարթութեան մը հրթիռ-
 ները , ինչպէս անոնցմով օժտուած են կարգ մը
 թուրք կենցաղասէրներ , որոնք աղատ ու հեշ-
 տամոլ գրոյցներով չափազանց համեմուտած , պատ-
 մութիւններու սիրահար են :

Ապտ-իւլ-Համիտ , որ իր առաջին երիտասար-
 գութեան ատեն , շամբանիայի ու զօրաւոր ըմպե-
 լիներու համար բուն հակում մը ունէր , հիմա
 շատ ժուժկալ եղած է առողջական պատճառաւ և
 իր նախկին բժշկապետ Մալթոյէնի փաշայի ստի-
 պողական խորհուրդներուն անսալով :

Այս վերջինը , իր երիտասարդ յաճախորդին
 փափուկ առողջութիւնը տեսնելով և գիտնալով որ
 ան ճշմարիտ շուայտանքներու անձնատուր կ'ըլ-
 լար , բրտօրէն յայտարարեց անոր թէ ստոյգ մահ-
 ուան մը կը դիմէր և թէ իր մահը մտաւալուտ էր ,
 եթէ իր ցօփ ու անառակ կեանքին սանձ չղնէր :

Իշխանը , իր մասնաւոր բժիշկին բոլոր ըսածներէն սարսափահար , որուն վրայ մինչեւ անոր վերջին տարիները միշտ մեծ փստահուածիւն մը ունեցաւ , յանկարծ վերջ տուաւ իր անցեալ շուայտ կեանքին , դինիի տեղ ջուր խմեց եւ ժուժկալուժեան ու խտամբերութեան ճշմարիտ տիպար մը եղաւ :

Բայց իր կայսերական դիրքին ընծայած միահեծան իշխանութեան կիրառութեամբ , կայսերական կանանոցի միժնոլորտին անգուլ ու անդադար պահանջած . կիրքերու չափազանցութեամբ , իր թագաւորութեան առաջին տասնըհինգ տարիներուն մէջ կատարած մեծամեծ աշխատութիւններով , աստիճանաբար անդգալտպէս այլափոխեց իր երբեմնի խտամբերութիւնն ու ժուժկալութիւնը , երբ իբրեւ անյոյս իշխան մը , գաղտնաբար կը դաւէր իր Մուրատ եղբորը դէմ :

Այսօր , եւ մասնաւորաբար այն օրէն ի վեր որ իր ծերունի բժիշկին ազդեցութենէն ազատեց իր օձիքը , նոյնքան կասկածով որքան անոր յառաջացեալ տարիքին պատճառաւ , (Մափրոյէնի փաշա 1902 Յնվ . Չին մեռաւ) , Ապտիւլ-Համիտ , իր սովորական ժուժկալութենէն առանց իսպառ հրաժարելու , մերթ ընդ մերթ եւ պզտիկ չափերով , աւքօլային գրգռիչներու դիմելէ չխնայաւ : Ընդհանրապէս քիչ կ'ուտէ եւ քիչ ժամանակ կ'անցընէ սեղանին վրայ : Բոլոր ջղագարներուն եւ տկարակազմներուն նման իրեն մեծարուած կերակուրներուն շատ քիչ կը մտնենայ եւ անոնց մնացորդը մնձարել կուտայ այն պալատականներուն զորս կ'ուզէ պատուել :

Յոճախ , երբ խեղքին փչէ , իրեն հրամցուած կերակուրներուն համը նայել կուտայ իր սքիւէր-ձի»ին Այն օրերը , երբ իր վախերը չափէ աւելի սաստիկ ըլլան , իր սնունդին մէկ մասը կը բաշխէ այն շուներուն ու կատուններուն զոր իր շուրջը կը պահէ իբրեւ փորձառութեան միջոց : Բոլոր թուրքերուն պէս , Սուլթանն ալ շատ կը գընահատէ յիլափը եւ ոչխարի փայտն , սխտոր քացախով համեմուած : Աշխարի միսէն նախամեծար կը համարի հաւկիթն ու կաթը . կը խորհի թէ այս երկու ուտելիքները թունաւորման նուազ ընդունակ են : Կաթը , իր տիպար ագարակէն կը հայթայթուի : Այդ կաթը մատակարարող կովերը անտարակոյս ա խորհի ամենէն գեղեցիկ եւ ամենէն լաւ սնուցած կովերն են : Ասոնք սովորաբար կը սնուցուին ընտիր խտակէններով խառն գետնախինձորով եւ տանձերով : Հաւեղէններն ալ , զոր շատ կ'սպասէ , Երլտըղի տիպար ագարակին մէջ սնուցանել կուտայ :

Գալով պտուղներուն , անոնք ալ Փոքր Ասիոյ իր ագարակներէն կուգան , ինչպէս նաեւ բովանդակ պալատին մէջ ծխուած ծխախտար :

Սուլթանը իր ճաշերէն վերջ երբեմն կանչել կուտայ իր միմօսը եւ անոր խեղկատակութիւններուն առթած զուարճութեամբ կը զիւրացնէ իր մարտողութիւնը : Կրիկունները , Ապտիւլ-Համիտ ստեպ ներկայ կը գտնուի իր մասնաւոր թատրոնին մէջ տրուած ներկայացումներու եւ ասոր համար մասնաւոր դերասանախումբեր կը պահէ : Այդ խումբերէն մին թուրք եւ Հայ արուեստագէտներէ

բաղկացած է . միւսը եւրոպական է և ամէն երկիրներու աւրուեստագէտներէն կազմուած , որոնց պաշտօնն է Սուլթանին նախասիրած «օրէրա»ները և «օրէրէգ»ները ներկայացնել :

Այդ արուեստագէտներուն տուած ներկայացումներէն գուրս , սովորութիւն է մերթ ընդ մերթ պալատ կանչել նաեւ այն մասնաւոր դերասանախումբերը , որոնք ձմեռը իրենց ներայացումները կուտան Թէրէ-Պաշիի թատրոնից մէջ : Նոյն բանը կ'ըլլայ նաեւ այն համբաւաւոր դերասաններուն համար , որոնք պատահաբար Պոլիս կ'այցելեն :

Այս երկոյթիներուն համար միջին հաշուով 150 Օսմ. ոսկի կամ 3450 Փր. կը վճարուին , բայց գումարը զգալապէս պակասած միայն կը հասնի թատերապետին կամ արուեստագետին ձեռքը :

Երբ Սուլթանը գոհ ըլլայ . այդ գումարին վրայ կ'աւելցնէ նուէրներ և պատուանշաններ , գլխաւոր դերասաններուն և գերասանուհիներուն համար :

Յարենք թէ պարզ լարախաղաց մը կամ գաղանազուսպ, ինչպէս կը գտնուին բոլոր կրկեսներուն մէջ, յաճախ աւելի յաջողութիւն կ'ունենայ քան Քօքլէն մը կամ Սառա Պէրնար մը: Եւ ահա այն մասին մանրամասն մը որուն վաւերականութիւնը կ'երաշխաւորենք , վասն զի հեղինակին բերնէն իսկ լլած ենք , զոր խնամելիք մեր Վ. Պոլիս բնակած միջոցին :

Կրկեսախումբ մը Պոլիս եկած էր ներկայացումներ տալու Թէրէ-Պաշիի պարտէզին մէջ : Եւ մառ էր , թատերական եղանակէն վերջ : Համբա-

նաւոր միմոսներուն մէջ կը գտնուէր երիտասարդ Բարիդցի մը որ Օգոստոսի և Շօքուլայի դերը կը կատարէր :

Այդ միմոսը մասնաւոր խոյ մը ունէր կատարելապէս մարդուած խաղի մը հետ , որ կարծես շարժումներու և խօսքերու կը հնազանդէր :

Այն երկոյթիին , զոր կրկեսին անօրէնք տուած էր Երլարդի միմոսին ընկերները դիտած էին որ Սուլթանը տարապայման գուարթութիւն մը կ'զգար իր ուսուցչին ծանրաշարժ ու ճարտար անօրէնութեան տակ խոյին կատարած մարզանքներուն ի տես :

Երբ ներկայացումը աւարտեցաւ , խումբին գըլխաւոր անդամները Մէճիտիյէ պատուանշանը ստացան և իրարու մէջ բաշխեցին գումար մը , որմէ մէն մի դերասանի 10 ոսկի (230 Փր.) վիճակեցաւ :

Մեր Օգոստոսը , որ անթխտելի կերպով երկոյթին յաջողութիւնը ունեցած էր , խորին յուսախարութիւն մը ունեցաւ , երկրորդ ու երրորդ կարգի դերասաններու տրուած համեստ գումարը միայն ընդունելով , այն է 5 ոսկի (կամ 115 Փր),

Եւ ինք որ ի սկզբան մեծ ուրախութիւն մը զգացած էր այն մտածութեամբ թէ պիտի կրնար պղտիկ կ'ուր գումար մը զրկել իր ծերունի մօրը , որ այն պահն Մօնմարդը կը բնակէր , մեծ տխրութիւն մը և թաքուն նախանձ մը զգաց իր ընկերներէն անոնց դէմ , որոնք , առանց իր տաղանդը ունենալու , իրենց ամէնէն խանդավառ յոյսերուն իրականանալը տեսած էին , պատուանշան և տասը որկի պարգև ստանալով :

Երեք օր վերջը, խումբը Խախվական ընկերութեան շոգենաւը կը նստէր Իզմիր երթալու համար, ուր անհամբեր կ'սպասուէր, Ա. Պոլսոյ մէջ ունեցած յաջողութիւններուն համբաւը իրմէ առաջ արդէն հոն հասած ըլլալով: Բովանդակ խումբը շոգենաւին վրայ հաւաքուած էր, և իւրաքանչիւր ոք կը ջանար յարմար տեղ մը գտնելու, երբ Այստերական շոգենաւակ մը շոգեպինդ գալով մտեցաւ Խախվական թղթատար շոգենաւին: Այս. Պալատան թիկնապահ մը վեր ելաւ և հարցուց թէ Օգոստոս անուն գերակատարն ու իր խողը արդեօք ճամբորդներուն մէջ էին: Արկեսախումբին անօրէնը այն պատասխանեց, թիկնապահը յայտարարեց թէ պաշտօն ունէր մարդն ու անասունը ցամաք հանելու և Ն. Ալեհասախումբեան առջև տանելու:

Օգոստոս, բարոյապէս վախկոտ, իր խողը դուրս հանեց այն տեղէն ուր դրած էր զայն ճամբուն բովանդակ աւելողութեան համար և Երջալըզի պատգամաբերին հետեւելու կը պատրաստուէր երբ կրկեսին անօրէնը յանկարծ միջամտելով յայտարարեց թէ չէր կրնար այսպէս բաժնուիլ ճարտար գերակատարէ մը, որուն վրայ դրած էր իր յոյսը, հասոյթը աւելցնելու համար:

Թիկնապահը պատասխանեց թէ արտօնուած էր իրեն վճարելու այն հատուցումը որուն իրաւունք ունէր: Այն ատեն վիճեցին այս հատուցումին քանակութեան վրայ և վիճաբանութիւնը վերջացաւ 200 ոսկիի վճարմամբ, զոր թաաերապետը գրպանեց, յայտարարելով հանգերձ թէ իր Օ-

գոստոսին արժամ գումարին երրորդ մասը միայն կը արուէր իրեն: Գալով Ս. Անտոնի Նշանաւոր ընկերոջ, անոր բնակարանի ու սպրուստի ծախքը Այստերական անձնական գանձէն պիտի վճարուէր:

Երբ նոյն իրիկունը մեր բախտաւոր բարիպիտ իր նոր բնակարանը դարձաւ, ուրախութենէն ցատկուտեց: Երբ իր ուրախութիւնը հանդարտեցաւ, իր բարի մօրը երկար նամակ մը գրեց, պատմելով թէ իր բախտը ինչպէս բացուեր էր այն պահուն երբ ամենէն աւելի յուսահատած էր: Յետոյ անոր զրկեց իր լուսանկարը մեծ համագրեկտով, ինչ որ Մօնմարդը թաղին բնակիչներուն կարծել տուան թէ Աբրաուի գաւազը Սուլթանին մարաջախտը եղած էր:

Երբ վերջապէս Օգոստոս Երջալըզի վեհապետին առջև երկրպագելու մեծ պատիւը ունեցաւ՝ լսեց որ Սուլթանը կը շնորհաւորէր իր տաղանդը և կ'իմացնէր իրեն թէ այնուհետև Երջալըզի գառագեղին մեծ կապիկներէն մին մարդելու պաշտօնը պիտի ունենար: Ահա այսպէս Օգոստոս՝ Սուլթան Համիտ Բ.ի Այս. թատրոնին քնարերգական մեծ արուեստագէտներու սիրականը դարձաւ, այն Սուլթանին որ երկու անգամ Արալի (յաղթական) յորջորջուած էր. Ռուսիայէն պարտուած և Եւրոպական Թուրքիոյ երեք չորրորդ մասը կորսնցուցած ըլլալուն համար, առանց հաշուելու անշուշտ Արսի, Պաթմուի և Արտահանի Ասիական կարեւոր քաղաքները:

Երջալըզի տխուր բանտարկեալին զբօսանքներուն և զուարճութիւններուն այս միջագէպէն վերջ

Կարժէ որ խօսինք նաև այն թատերական մեծ գայթակղութեան վրայ որ 1900 տարւոյ Սեպտեմբերի սկիզբը տեղի ունեցաւ Երլտըղի թատերաբեմին վրայ: Բըլթի-Շանի թատրոնին օբէրէթի Ֆրանսական խումբը, որ այն ատեն Եւրոպական մեծ պանդոկներու ընկերութեան անօրէնութեան տակ կը գտնուէր, և Վոլսէն մեկնելու վրայ էր, շատ մը «կեցցէ»ներ և քիչ գրամ շահելէ վերջ, երբ եկան իր անօրէնին իմաց տուին թէ Ն. Ղեհափառութիւնը կը փափաքէր վերջին անգամ մ'ալ տեսնել խումբը իր թատրոնին բեմին վրայ: «Գեղեցիկն շեղինէն» պիտի ներկայացուէր: Օտարազգի կին մը, որ մեր Պաշտօնական Թուրքիա գործին մէջ կարգացած էր Երլտըղի թատրոնին և անոր ներկայացումներուն նկարագրութիւնը, որոքոչեց աւելիէն օգտուիլ Երլտըղի պալատը մանկու և աչքով ստուգելու մեր նկարագրութեան աւելի կամ պակաս ճշտութիւնը:

Ելի տիկինը համաձայնեցաւ խումբին անօրէնին և առաջնակարգ դերասանուհի Օր. Ժանն Սօլիէի հետ: Եյս վերջինները իրենց գործած արարքին ծանրութեան վրայ առանց կասկածելու, փութով ընդունեցին Ֆրանսուհին առաջարկը: Համաձայնութիւն գոյացաւ որ այս տիկինը գրեթէ իր հասակը և գիրութիւնը ունեցող երզնուհի մը տեղը պիտի բռնէր և ներկայացման պիտի օգնէր: Սրտեալ ժամուն խումբը Երլտըղ մեկնեցաւ, բայց կառքերու մէջ բազմած:

Եյս վարձու կառքերէն մեկուն մէջ կը գրտնուէր Բերա-Բէլէսի անօրէնը, Օր. Ժանն Սօլիէ

և վերոյիշեալ տիկինը: Երբ թատրոն հասան, Երլտըղի դարաստանին մէկ մասէն անցնելէ վերջ, արուեստագէտները պատրաստուեցան իրենց քույիմները հագնելու, իրենց սահմանուած օթեակներուն մէջ: Օր. Ժանն Սօլիէ ու իր ընկերուհին առաջին օթեակը գրաւեցին: Ներկայացումը սկսաւ առանց արգելքի, նոյնպէս առաջին արարուածը վերջացաւ մեծ ուրախութիւն և զգուշաւոր քըրքիջներ առթելով Կայս. Կանանցի տիկիններուն, որոնք իրենց լայնարձակ օթեակներուն ոսկեցօծ վանդակներուն ետին պահուած էին: Երկրորդ արարուածը կէս եղած էր երբ տեսնուեցաւ որ թիկնապահ մը ածապարանքով Ն. Ղեհափառութեան մօտեցաւ և յոյժ յարգանքով նամակ մը յանձնեց:

Հազիւ այս նամակին ընթերցումը աւարտած էր, տեսնուեցաւ որ Ն. Ղեհափառութեան դէմքը տփուունեցաւ և իր հետեւորդներուն մէջ խառնափոթ շշուկ մը յառաջ եկաւ:

Եյս միջպէսէն քանի մը վայրկեան ետքը, այն թիկնապահը որ Սուլթանին անունով պահապարգ վեղեցիկ ապարանջան մը յանձնած էր գեղանի շեղինէին, բեմին վրայ խոյացաւ երկու սենեկապետներու և Երլտըղեան զուարճութեանց Տնօրէնին ընկերակցութեամբ: Եյս պարտները այնպիսի կերպով կեցան որ ա'լ իրենց աչքէն չէին վրիպեցներ այն օտարուհին, որուն ներկայութիւնը իրենց տիրոջ իմաց տրուած էր Բերայի ծածուկ ոստիկանութեան կողմէ: Երբ երկրորդ արարուածէն վերջ վարագոյրը գոցուեցաւ, Բերա-

Բէլէսի անօտնը , չափազանց յուզուած և գոճուատ
եկաւ աղաչեց Փրանսուէիին որ ա՛լ բէմին վրայ
չերեւնայ և իր օթեակին մէջ սպասէ մինչեւ որ
ներկայացումը աւարտի :

Պ. Մ. . . Տաղիւ այս խորհուրդը տուած էր
երկու պալատականեր մտան սենեակ մը որ պարզ
վարագոյրով մը զատուած էր նոյն օթեակէն և
հոն իրրեւ գէտ սպասեցին մինչեւ երեկոյթին վախ-
ձանը: Գերասանները սրտայուզութեան մասնուած ,
առանց տեղեակ ըլլալու Սուլթանին օթեակին մէջ
անցած դարձածին . “Գեղեցիկն Հեղինէ”ի վերջին
արարուածը շուտով մը աւարակցին : Բայց ինչ որ
աւելի արագ ու շուտով կազմակերցուեցաւ , այն
լրտեսներու և Ալպանիացի պահակներու շղթան է ,
որոնք Փրանս . խումբին վրայ հսկելու պաշտօն
ունէին , անշուշտ առանց զանց ընելու այն օթեա-
կը ուր կը գտնուէին օտարուհին և Օր. Թանն Ս-
լիէ , Գեղեցիկն Հեղինէն : Վարագոյրը Տաղիւ գոց-
ուած էր , Պ . Մ . . . նոյն օթեակը փութաց և
գոչեց .

— Աճապարենք , Տիկիններ , շուտ մեկնինք . . .
Չեր վերարկուներուն մէջ փաթթուեցէք . . . պան-
դոկին մէջ կը հանուիք :

Եւ մինչեւ անգամ առանց Ժամանակ տալու
այդ տիկիններուն որ իրենց երեսներուն անգոյրը
մաքրեն , զանոնք քաշեց տարաւ իր կողքը , հրա-
ման ընելով կառապանին որ կարելի եղածին չափ
շուտ վարէ կառքը :

Կառքերուն ընկերացան ձիաւոր պահակներ
մինչեւ Երլտըզի պալատին դուռը : Յաջորդ օրը

Բերայի մէջ զրոյց կը պտըտէր թէ “Փրանսացի
հանրաժողովը լրագրող մը” պալատ մտցուցած էր
տիկին մը որ Սուլթանն սպաննելու պաշտօն ունէր :
“Տէյլի Թէլէկրաֆ”ի թղթակիցը այս լուրը ձեռք
անցուց և իր թերթին զրկեց , որ զայն արտատը-
պած ըլլալով , առանց սակայն ծրագրուած համ-
բաւաւոր սպանութեան վրայ խօսելու , աշխարհի
շրջանը ընել տուաւ անոր :

Երբ այս տիկիններն ու Պ . Մ . . . պաղակ հա-
սան , իրենց ապշուածիւնը շատ մեծ եղաւ , պան-
դոկին դահլիճը պաշարուած տեսնելով Երլտըզի
մեծ ազաներուն կողմէ :

Եթէ այս գէպքը պատմեցինք , գէպք որ կըը-
նար եղերական վախձան մը ունենալ , պատճառը
սա է որ անգամ մը եւս ցոյց կուտայ թէ Կարմիր
Սուլթանին ծածուկ ոստիկանութիւնը ս’ըչափ ա-
րագութեամբ կը գործէր :

Այս ողիսականին զիւցադնուհին Պ . Մ . . . ի
կառքին մէջ գիտուած ըլլալով , Բերայի պահա-
կանոցին ծածուկ ոստիկանները հետեցուցած էին
թէ ան քնարերգակ խումբին անդամներէն չէր և
փութացեր էին իմաց տալ պալատ թէ Փրանսացի
տիկին մը , որ քիչ առնէ ի վեր Պոլիս կը գրտ-
նուէր , Բըթի Շանի գերասանական խումբին կ’ըն-
կերանար : Բայլ մը միայն կար այս բանէն հե-
տեցնելու թէ այդ տիկինն քաղաքական պատ-
ուիրակուհի մ’էր : Այս քայլը այնչափ շուտ առ-
նուեցաւ որ տակաւին այսօր Բերայի մէջ կը խօս-
ուի այն գայթակղութեան վրայ որ 1900 սեպ-
տեմբերին տեղի ունեցաւ Երլտըզի թատրոնին մէջ :

Վերի պատմուած դէպքէն և Ֆրանսացի համբաւաւոր լրագրողին առթած զրկիւղէն ի վեր է որ շատ մը օտարազգիներ, իրենց դեսպանին կողմէ յանձնուած քառօրին հակառակ, չեն կրնար ներկայ գտնուիլ Սէլամըքի արարողութեան, բայց եթէ ամէն տեսակ և ամէն սասիճանի լըրտեսներէ շրջապատուած: Նոյնպէս մեր վերեւ պատմած կարծեցեալ մեծ դաւադրութեան հետեւանքով է որ Սէլամըքի արարողութեան ներկայ ըլլալու փափաքող օտարազգիներուն սահմանուած քէօշկը նախ փակուեցաւ և . . . ապա քանդուեցաւ:

Ահա ինչու համար սա սատանորդի Ֆրանսացի լրագրողը երջարզի թատրոնին բեմին վրայ մըտցուց տիկին մը, որ իբր թէ պաշտօն ունէր Ապտիւլ-Համիար սպաննելու, առանց այլ և այլ արարողութեան, «Գեղեցիկն շեղինէ» ի ներկայացման մէջտեղը:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Կ. Պոլիս ի՞նչպէս լրտեսներու երկիր դարձաւ

Լրտես իշխան մը ի նպատակ իր հօրեղբորը. — Ով որ խմեց, նորէն պիտի խմէ — Լրտեսութիւնը Քուրբիյ գահուն վրայ. — Լրտեսը իր փատիշահին հանդէպ ամենէն նախնական պարտականութիւնը կատարել է. — Տօն Պազլի վարդապետութիւնը. — Ճանճերն ու . . . մարդիկը մեղրով որսալ. — Մեր սիրելի լրտեսները և Մարէշալ Ֆուատ փաշա. — Խնդպէս ձերբակալեցին զինքը, — Նախագահ Լիւպէ և Շէյխ Էպիւլ Հիւտա. — Երաւարտութիւն. — Երաւարտ պացի լրտեսներուն մեծագոյնը և ամենէն հուշակաւորը:

Կ. Պոլիս մէկէն լրտեսներուն երկիրը չդարձաւ Երաւ է որ իրողութիւնը արագապէս տեղի ունեցաւ, բայց սասիճանաբար: Ըմբռնելու համար թէ լրտեսութիւնը ի՞նչպէս կրցաւ մուտ գտնել ազգի մը մէջ որուն իսլամ տարրը բացարձակապէս թշնամի է այդ ամենթալի սովորոյթին, պէտք է ուսումնասիրել և քաջ ճանչնալ անոր թեւադրիչը: Անոր թեւադրիչն է կարմիր Սուլթանը. ի յաւիտենից մեծ ապականարարը, Վիլհէլմ Բ. ի

և զբայրը և Վուպէ նախագահին բարեկամը , այսինքն եղբայրն ու բարեկամը երկու մեծ կառավարութեանց , զոր իր մաքիավէլեան քաղաքականութիւնը խաբեց խաբխրեց , յօգուտ իր սիրեցեալ բարեկամին Ռուսոյ , որ կամաց կամաց , առանց փողի և թմբուկի , յաջողեցաւ իր ազդեցութիւնը իրապէս տարածել այն երկրին վրայ զոր Պերլինի դաշնագիրը ջանաց իր ձեռքէն կորզել :

Ապտ-իւլ-Համիտ սագայեւական ինչ խորամանկութեամբ յաջողեցաւ իրեն ծառայող իսլամներուն բարոյական ողջմտութիւնը այլայլել : Այս չարաղէտ մարդը ինչպէս կրցաւ , քիչ տարիներու մէջ , ապականել չքսնք յայտ կամ քրիստոնեայ տարրերը , որոնք ապականուելու պէտք չունէին , վասն զի մինչև իրենց ոսկորներուն ծուծը արդէն ապականուած էին , այլ ի բնէ պարկեշտ ու գժամ այն տարրը որ “օսմանցի” ազգին բուն իսլամական հոգին կը կազմէ :

Ահա ճիշդ այս կէտը պիտի բացատրենք : Համիտ իշխանը , զոր մեր ընթերցողներուն ներկայացուցինք իբրև հմայող և չարագիւթիչ կախարդ մը , իր մոգական գործողութիւններուն կը միացընէր լրտեսի ու վաշխառուի շահաւէտ արհեստը : Իր հօրեղբոր Ապտ-իւլ-Աղիդի ի հաշիւ , լրտեսութիւն կ'ընէր իր անդրանիկ եղոր Մուրատի և երկու կրտսեր եղբայրներուն վրայ : Այս վերջինները , որ իրողութենէն տեղեկութիւն ունէին , անչուշտ իրենց Համիտ եղբորը նկատմամբ մեծ յարգանք մը պիտի չտածէին : Աւ արդարև ալ ճիշդ այսպէս եղաւ :

Օր մը երբ գտտական նախարար Ա.քիֆ փաշա գահաժառանգ Մուրատ իշխանի այցելած էր , այս վերջինին վստահելի մարդը ածապարանքով ներս մտաւ և ցած ձայնով բաներ մը ըսաւ : Մուրատ , յոյժ վրդոված , խնդրեց իր հիւրէն որ յարակից սենեակ մը քաշուի , և յարեց . — “Համիտ եղբայրս զիս տեսնելու կուգայ , և շեմ ուզեր որ , գոնէ ձեր օգտին համար , ձեզ հոս ինծի հետ գանէ” :

Այս յայտարարութիւնը բնորոշ չէ : Եւ Համիտ իշխանը ոչ միայն իր եղբայրներուն բնակարանին մէջ անցած դարձած իրողութիւնները կը տեղեկագրէր իր հօրեղբորը , որուն վստահութիւնը կրցած էր գրաւել , այլև իրեն այցելող անձերուն գործերուն ու շարժումներուն վրայ կանոնաւոր տեղեկագրեր (ժուրնալ) կ'ուղղէր անոր : Ապա , իրենց ֆրանսա կատարած ծամբորդութենէն վերջ , Համիտ որ Նարուէօն Գ.ի արքունիքին մէջ երբէք չէր կրցած համակրելի ըլլալ , ուրիշ հնարքներու դիմեց և օգտուելով սա պարագայէն թէ Ապտ-իւլ-Համիտ մերժած էր մասնաւոր դուժար մը վճարել իրեն , ծածկամիտ կերպով մը սխաւ անոր դէմ մեքենայել , յօգուտ գահաժառանգ իշխանին :

Ինչպէս կը տեսնուի , Համիտ ոչ միայն իր անձնական օգտին համար լրտեսութիւն կ'ընէր , այլև իր ծախքերուն մէջ չափազանց խնայող ըլլալով դրամ կը զիգէր : Իր Մուրատ եղբայրը որչափ վեհանձն ու առատաձեռն էր , ինքն ալ նոյնչափ ազհէ և կծծի էր , և չէր վարաներ վաշխա-

ուսի արհեստը ի գործ դնել, մէկ կողմէ սուղ սակերով գրամ փոխ տալով իր եղբայրներուն և միւս կողմէ ալ օգուտ քաղելով այն գործերէն զոր իրեն կը հայթայթէր Ասանի անուն մարդ մը. որ իր բազմաթիւ խաբէութիւններով ու գողութիւններով հանրածանօթ էր Ղալաթիոյ մէջ :

Ինչ որ ի սկզբան պարզ անձնութիւն մը եղած էր, ընդհուպ դարձաւ եղաւ շահաւոր արհեստ մը, քծնելու ճարտար եղանակ մը, և ամենէն անխոստովանելի փառասիրութիւնները գահացնելու ծառայող արագ միջոց մը :

Երբ չյաջողէր իր կողմը շահիլ նախարար մը կամ զինուորական պետ մը, քաղաքափար կերպով մը իր օձիքը անոր ձեռքէն կ'աղատէր, հեռաւոր պաշտօններու անուանելով զայն, պաշտօնավայրեր ուրիկէ շատերը չեն կրցած երբէք ողջ վերադառնալ :

Ապտ-իւլ-Համիտ իր շուքին վրայ իսկ կասկածելով, երբ ուղէ բան մը գիտնալ, միեւնոյն գործը քանի մը հոգիներու կը յանձնէ, որպէսզի այդ անձերէն իւրաքանչիւրը ինքզինքը միայնակ պաշտօնի մէջ կարծելով, կարենայ իր պաշտօնակիցներուն վրայ հակակշիռ ի գործ դնել, առանց միտքէն իսկ անցընելու : Մեր միտքը լաւ հասկըցընելու համար, ահա հաղարներու մէջէն ընտրուած օրինակ մը տանք :

Քանի մը ամիս առաջ պալատ հասաւ ամբաստանութիւն մը, որ անվիճելի վաւերաթուղթերու վրայ հաստատուած կը թուէր : Այս ամբաստանագիրը ուղղակի Աուլթանին ձեռքը հասաւ. առանց

իր առաջին քարտուղար Թահսին պէյի ձեռքէն անցնելու :

Այս մատնտու գիրը, որ յունարէն գրուած էր, կը վերաբերէր այն այցելութիւններուն զոր Բօլտը Ռէկլա անուն մարդ մը տուած էր Մարէշալ Գուատ փաշայի, անոր Գանարաքիի ապարանքին մէջ : Արդ, ամէն որ գիտէր թէ Գուատ փաշա Աուլթան Մուրատ Ե.ի ամենէն անձուէր ու ամենէն ահարկու կուսակիցն էր : Այդ թուականն է ի վեր, Մարէշալին ընթացքը, խորհրդաւոր դարձուածքներ ստացած ըլլալով, արդէն պատճառ կար ամենամեծ հսկողութիւն մը ի գործ դնելու անոր վրայ : Բայց յունարէն հռչակաւոր տեղեկագիրը այդչափով չէր շատնար, շատ մը մանրամասնութիւններու և նկատողութիւններու մէջ կը մտնէր, որոնց վրայէն պարտաւորուած ենք լուռութեամբ անցնիլ : Այս վաւերաթուղթին առաջին թարգմանութիւնը բացարձակապէս գահացուցած չըլլալով Աուլթան Համիտը, իր քարտուղարներէն մէկուն պաշտօն յանձնեց ուրիշ թարգմանութիւն մը կատարել տալու, անշուշտ առանց անոր ըսելու թէ արդէն առաջին թարգմանութիւն մը ունէր իր ձեռքը : Երկրորդ թարգմանչին յաջորդեց երրորդ մը, չորրորդ մը և սպա հինգերորդ մը :

Աուլթանը այս այլապան թարգմանութիւնները այն ատեն իրարու հետ բաղդատելով նշմարեց թէ առաջին թարգմանիչը զանց ըրած էր միակ բառ մը. որուն կարեւորութիւնը շատ մեծ կը թուէր իրեն : Այս հէք մարդը, իբրև անուղղամիտ ու անկարող դատուելով, իր պաշտօնէն զրկուեցաւ և արտարսուեցաւ :

Լաւ ուրեմն, ինչ որ Սուլթանը այս անկարեւոր պարագային մէջ կատարեց, ամէն օր ընդարձակագոյն աստիճանի վրայ ի գործ կը դնէ իր պետական մարդոց և իր դեսպաններուն նկատմամբ : Զրպարտութեան վրայ Պաղիլի վարդապետութիւնը ամէնօրուան իրողութիւն մ'էր որչափ Երւարդի նոյն չափ ալ նախարարական պաշտօնատանց մէջ : Պատճառը սա է որ զրպարտելը Պոսփորի արհիւրուն վրայ լոկ վրէժխնդրութեան գործ մը չէ, այլ նաեւ լաւ եւ ստէպ յոյժ շահաբեր գործ մ'է : Զրպարտութիւնը որքան աւելի ապուշ և տղայամիտ բլլայ այնքան աւելի շահաբեր կ'ըլլայ իր հեղինակին :

Երբ Ապտ-իւլ-Համիտ սրոշած է բարձրաստիճան անձնաւորութեան մը կորուստը, մանաւանդ երբ խնդիրը այնպիսի անձի մը վրայ է որմէ կը վախնայ, նախ կ'սկսի անուշ խօսքերով, գրեթէ հայրական հաւաստիքներով, խոստումներով ու կարեւոր ընծաներով ընկձել զայն :

Լրտեսութեան այս ընդարձակ գրութեան կը պարտի Ապտ-իւլ Համիտ իր գահուն պահպանութիւնը, զոր սակայն օրքան զօր կ'անպատուէ : Իր պալատականներն ու արարածներն ալ իրենց մասնաւոր շահերն ունին այս լրտեսական գրութեան մէջ :

Իրեն մօտեցող բոլոր անձերուն պատուաստած այս ապականութեան կը պարտի այն յաջողութիւնը, որով իր ժողովուրդին ատելութեան ու արհամարհանքին ներքեւ տակաւին կը պահէ իր գահը : Տիկին Ատամ օր մը իր նախկին Հանդէսին մէջ գրեց .

Այսօր ապացուցուած իրողութիւն մըն է թէ Սուլթան Ապտ-իւլ-Համիտ, աւելի ներողամիտ է մարդասպանի մը դանակին առջեւ քան գրագետի մը գրչին հանդէպ, և թէ կուսապղծութեան, սպանութեան, աւարաւարութեան հեղինակներուն հանդէպ գթասիրտ է, իսկ ուսուցչական արուեստը ի գործ գնողներուն դէմ անգութ ու անողոր :

Այդ զրագիտուհին կրնար նաեւ յարել թէ մարդասպանի մը դանակին, գողութեան, աւարաւորութեան և իր մարդոց պարտազանցութիւններուն հանդէպ ներողամիտ եղող այս վեհապետը անողոր եղած է ոչ միայն անոնց համար որ կ'ուսուցանեն, այլ այն ամեն ուշիմ ու խելացի մարդոց դէմ, որոնցմէ վախնալու բան մը ունենալ կ'երեւակոյտ :

Իր թագաւորութեան երկար տարիներուն մէջ միջոցը գտած է հեռացնելու, արտրելու կամ անյայտացնելու այն բոլոր անձնաւորութիւնները, որոնք իրրեւ հեռեւորդ Մուրատի ծառայած էին, ինչպէս նաեւ բոլոր այն մարդիկը որ անոր հետ յարաբերութիւններ ունեցած էին :

Աքսորը, բանտը և մահը Երւարդի մէջ իր կացութիւնը ամրապնդելու ծառայեցին : Անոնք զոր իր դատարաններուն միջոցաւ չի կրնար դատապարտել տալ, պաշտօնով հեռու տեղեր կը զրկէ, ուրկէ այլ եւս չեն կրնար վերագառնալ :

Ոմանք , ինչպէս Ա. Իէննայի Օսմ. դեսպան Սա-
տուլլաս փաշա , իրենց արտորաբայրին մէջ տա-
ռապելէ ձանձրացած , անձնասպան կ'ըլլան . ու-
րիշներ , ինչպէս Միւլէյման փաշա , իրենց պատ-
ուակալ պաշտօններուն մէջ համբերատար կը
սպասեն մինչեւ որ Բոնակալին մահը կարելի ընէ
իրենց վերադարձը ի Պոլիս :

Ապտ-իւլ-Համիտ , լրտեսութիւնն ու կաշա-
ռուժը կառավարական լծակ մը դարձնելով , ցարդ
յաջողեցաւ իր անձը պաշտպանել , բայց իր ժո-
ղովուրդին մէջ սերմանեց տարրալուծման սերմեր ,
որոնք պիտի կրնային ի կորուստ մտանել զինքը
շատ աւելի արագ քան քանի մը ճակատամարտ-
ներու կորուստը : Բառին բովանդակ առուժով ա-
րեւելքցի , սուրիտկան սա առածը լայնօրէն գոր-
ծադրելէ չի դադրիր . « Ճանձերն ու մարդերը
մեզրով կ'որսացուին » :

Գաղանի սպաննումներու աւելի հակամէտ քան
մեծադղորդ գատերու եւ դատապարտութիւններու ,
թերեւս շատ արիւն հոսեցնելէ պիտի խորշէր ,
եթէ միշտ ինքն իր գլխուն մնացած ըլլար , այ-
սինքն բոլոր մենամոնչներու նման մերթ ընդ մերթ
չկրէր Իզդէթ-Պէյերու , Թահիր-Պէյերու , Կպիւլ-
Հիւաններու եւ աւելի կամ պակաս ազդեցիկ ու-
րիշ անձնաւորութիւններու թելադրութիւնները .
ինչ որ ըսել է թէ Օսմ. գահուն վրայ քանի մը
կայսրեր կան , որոնց քաղաքականութիւնը տիրա-
պետող այս կամ այն ազդեցութեան համեմատ
կը տարբերի :

Մէկ խօսքով , ամէն բան գիտնալու և ամէն

բան հասկնալու իր յաւակնութեան հակառակ ,
Կարմիր Սուլթանը բոլոր վեհապետներուն մէջ
այն միակ վեհապետն է որ բոլորովին կանգիտա-
նայ իր ժողովուրդին և օտար ժողովուրդներուն
հոգեկան վիճակը , որոնց վրայ ամէնէն այլանդակ
ու արտաուոց կարծիքներն ունի :

Ասոր համար է որ երբ վերջերս ստիպուեցաւ
իր կարծիքը յայտնել Ժէօն-Թիւրքերու համաժո-
ղովին վրայ , որ Բարիզի մէջ գումարուեցաւ իր
պաշտօնական ներկայացուցչին՝ նշանաւոր լրտես
Միւնիր պէյի թափած ջանքերուն հակառակ , սա-
պէս բացատրեց իր միտքը . « Սա Լուպէն իրօք
պետական մարդ մը չէ եղեր... Ինչ անկարող
մարդ . կը հասկնա՞ք , չէ կըցեր արգիլել հա-
մաժողովը սա Ժէօն-Թիւրքերուն , որոնք զժողովն
տակը երթան » :

Առօրի վրայ տիրող բազմախոհ Կակը իր
միտքը այդ կերպով բացատրելով , իր Եւրոպայի
նշանաւոր եղբայրներուն ու բարեկամներուն իշ-
խանութեան վրայ կազմած կարծիքին հետ ուղիղ
կը արամաբանէր : Թող չկարծուի որ մեր կողմէ
կը հնարենք այս պատմութիւնը զոր լսած ենք
ճիշդ այն մարդուն բերնէն որուն ուղղած էր
Սուլթանը իր խօսքը :

Տակաւին Պոլսոյ համար ճամբայ խոկ ելած
չէինք , — ուր անցուցինք 1900 տարուոյ Սեպտ. և
Հոկտ. ամիսները , — երբ Երբուրդի Քամարիլլան
մեր մտալուտ ժամանուժը իմացած և իր զգու-
շութիւնները արդէն ձեռք առած էր , ըստ այնմ

մեզ ընդունելու համար : Մեր անձին ու գործերուն վրայ խօսելու սովորութիւն չունենալով , արագաբար պիտի անցնինք այն բաղմամբիւ միջագէպերուն վրայէն , որոնք նշանաւոր գործեցին մեր բնակութիւնը Պոլսոյ մէջ , ուր յարատււ չորս լրտես ունեցանք մեր քայլերուն ետեւէն , որոնց մէջ ամէնէն կարեւորը պիտի յիշատակենք , Այս. թիկնապահ Շա... փաշան , և շուտով պիտի հասնինք մեր կառքով պտոյաներուն Առսիորի ասիական եկեղեցին վրայ , ուր պէտք ունէինք տեսնելու Մարեշալ Ֆուատ փաշան և Սուլթանին մասնաւոր դիւանին պետ Ահմէտ Ճէլալէտօֆին փաշան :

Եթէ այցելութիւններուն վրայ կը խօսինք , պատճառը ան է որ , անոնք յառաջ բերին այն տարապայման հսկողութիւնը , որուն վախճանը եղաւ Մարշալի ձերբակալութիւնը : Այս վերջինը , մեր երկրորդ այցելութեան ատեն իր բարեմիտ , քիչ մը ծաղրասէր ժպիտով ըսած էր մեզի .

— Չեր քայլերը շրջապատող թշուառական լրտեսներուն շնորհիւ , պալատին մէջ գիտեն թէ երկրորդ անգամ եկած էք ձեր նախկին հիւանդին ու բարեկամին հետ սուրճ խմելու և խօսակցելու : Արդ , որովհետեւ չեմ ուզեր Երջալըզի այդ թըշուառական պալատականներուն առաւելութիւն տալ իմ վրայ , այս իրիկուրնէ իսկ պիտի գրեմ Սուլթանին , ձեր այցելութիւնները իմաց տալու և խնդրելու համար որ ունկնգրութիւն մը շնորհէ ձեզի : Ինչ որ իրօք տեղի ունեցաւ , վասն զի յաջորդ առտուն իսկ ժամը 7ին (Ը. Կ.) Պալատին

Թիւֆէնկճիներէն սպայ մը Բերա Բալաս կը ներկայանար , առաջին քարտուղար Թահիր պէյի կողմէ զիս ողջունելու : Օթէլին գոնապանը ընդունեց այդ դեսպանը , ինչպէս որ պէտք էր , այսինքն սիկար և սուրճ մեծարելով , մինչդեռ մեզի իմաց կուտար պալատան պաշտօնէի մը ներկայութիւնը : Երբ մեր արդուղարը աւարտեցինք , ընդունելութեան դահլիճը իջանք ուր մեծ յարգանքով ընդունուեցանք սպային կողմէ : Սովորական ողջոյններու փոխանակումէն վերջ , սպան առաջին քարտուղար Թահիր պէյի բարեւները հաղորդեց մեզի , ըսելով թէ մեր ժառանգումը ղեռնոր ինսցած էր , և կ'աղաչէր մեզ որ անմիջապէս պալատ երթանք , իրեն հետ տեսակցելու համար : Երբ յայտարարեցինք որ այդ առաւօտ անկարելի էր մեզ պալատ երթալ , բայց յաջորդ օրը ժամը 9ին պիտի երթայինք , սպան բարեւեց մեզ և մեկնեցաւ :

Մարեշալին զեկոյցը իր արդիւնքը յառաջ բերած էր : Ա՛լ Երջալըզի մէջ չէին կրնար կեղծել մեր ներկայութիւնը կ'անգիտանային : Երբ երրորդ անգամ այցելեցինք Ֆուատ փաշայի , որուն խոստացեր էինք պատմել իր նամակէն յառաջ եկած արդիւնքը , տեսանք որ Մարեշալը սաստիկ զայրացած էր այն լրտեսներուն դէմ , որոնց կտրքերը մերինին կը հետեւէին մօտէն :

— Եթէ ասիկա շարունակէ , գոչեց Ֆուատ փաշա , այդ անդգամ լրտեսներուն խեղքը գլուխը պիտի բերեմ , իրենցմէ մէկ քանին աղօսոր մը ծեծել տալով :

Ինչ որ քիչ ետքը տեղի ունեցաւ, անշուշտ մեր Պոլսէն մեկնելէն վերջը :

Քանի որ մեր պատմութեան ընթացքը տարաւ մեզ «Էլէնայի յաղթական»-ին վրայ խօսելու, պիտի բռնենք թէ ինչու և ինչպէս մեր նախնիին յաճախորդը ձերբակալուեցաւ, դատապարտուեցաւ և արսորուեցաւ :

Ֆուստ փաշա, որ այն պահն ահաւելին իր մեանքի բովանդակ կորովին մէջ էր, միշտ ահ ու սարսափ ազդած էր Սուլթանին պալատականներուն :

Սուլթանն ալ իր կողմէ միշտ կը կասկածէր անոր վրայ, անոր զինուորական տաղանդն ու քաջութիւնը ճանչնալով հանդերձ : Շատ մը տեսակէտներով, Ֆուստ փաշա հռչակաւոր Միւշիւր Հիւսէյին Ալի փաշայի կը նմանի, անոր զինուորական ակնարկը, պաղարիւնութիւնն ու յանդրգնութիւնը ունի : Իր յատկութիւնները, զինքը զինուորներուն ու սպաներուն սիրելի ընծայելով հանդերձ, պատճառ եղան իր հեռացման այն բոլոր զինուորական պաշտօններէն, զոր ուրիշ Սուլթան մը իրեն համար բարեբախտութիւն պիտի համարէր անոր յանձնել :

Մեր «Պաշտօնական Թուրքիա» և «Կ. Պոլսոյ ասորիս խաւերը» գործերուն մէջ, արդէն պատմած ենք թէ իր Սիլիստարի հին ապարանքին մէջ արգելափակ ըլլալուն հետեւանօք ինչպէս յանկարծ բռնաբարած էր ապարանքէն դուրս շեղուելու հրամանը, և մեծ համազգեստով և կուրծքն ալ իր օտմ. ու օտար պատուանշաններով զարդարած,

Յըլաբդ գացած էր իր ճակատամարտի ձիուն վրայ աշտանակած, թուրը քովէն կախած և ատրճանակներն ալ թամբին պատաններուն մէջ տեղաւորած : Ըսած ենք թէ ինչպէս պալատին դուռը բռնաբարելով հասած էր մինչև Սուլթանին քով, 40 օրէ ի վեր բանտարկուած իր սպասաւորներուն սպասութիւնը և իրեն դէմ գրուած արգելքին բարձուը պահանջելու համար : Իր պատուանշանները կուրծքէն խլած և վեհապետին սարերուն տակ նետած էր գոչելով, մինչ այս վերջինը աջ ձեռքը ըէփօլվէր մը բռնած է :

— Լաւ ուրեմն, զարկէ՛ք այս կուրծքին, զոր ուստական կապարները զիտցան յարգել :

Նոյնպէս պատմած ենք թէ Սուլթանը ինչպէս ձեռքէն վար ձգելով զէնքը, որ գորգին վրայ պայթեցաւ, Մարեշալին թեւերուն մէջ նետուած էր. բարեկամութեան ու անձնուիրութեան արապայտութիւններ շուայլելով անոր : Այս ամենքը տեղի ունեցան խորին սուղութիւն պատճառելով այն սենեկապետներուն, որոնք պայթման ձայնը լսելով վազած եկած էին բսելով :

— Ահա Ֆուստ փաշան սպաննեց մեր մեծախառ Փատիշահը :

Այս յանկարծական յարձակման յաջորդ օրը, Մարեշալը կարեւոր գուժար մը կ'ընդունէր Սուլթանէն, և իր Պէշիքթաշի կիսափուլ ապարանքին նորոգութեան կը ձեռնարկէր : Սուլթանը հրաման ըրած էր անոր որ հոն գայ բնակի, որպէս զի իր անձին աւելի մօտ ըլլայ : Գայց մէկ ամիս չանցած, Ֆուստ փաշայի հայրը,

որ տակաւին ֆերիզ էր , կայս. Իրատէով Միւշիւր
անուանուեցաւ և այս առթիւ ալ շատ գեղեցիկ
նուէր մը ընդունեց :

Երբ յաջորդ գարնան , Աղէքսանդր Չարը Աի-
փատիա այցելեց , ըստ սովորութեան Մարեշալ
Ֆուլատ փաշայի յանձնուեցաւ զայն յանուն Սուլ-
թանին ողջունելու պաշտօնը : Երբ կապի Օսման
փաշա մեռաւ , Սուլթանը անոր պաշտօնը Ֆուլատ
փաշայի առաջարկեց , բայց այս վերջինը զանա-
զան պատճառներով մերժեց զայն : Ինչ որ սա-
կայն արգելք չեղաւ իրեն , Սէլամըքի արարո-
ղութեանց ատեն , իր տիրոջ կառքին մէջ գրաւե-
լու այն տեղը զոր Բլէվնայի նշանաւոր պաշտպանը
գրաւած էր երկար տարիներ :

Եթէ այս զանազան միջադէպերը խոշոր դիժե-
րով պատմեցինք , պատճառը սա է որ անոնք մեր
ընթերցողներուն պիտի օգնեն ըմբռնելու թէ Միւ-
շիւր Ֆուլատ փաշայի պէս մարդ մը ինչպէս ձեր-
բակալուեցաւ , բանտարկուեցաւ և աքսորուեցաւ :
Մենք որ քիչ մը այդ քաջարի մարդուն մանրիմը
եղանք և բարեկամը մնացինք , կրնանք հաստա-
տել թէ ան երբեք իր Ալեհապետին դէմ դաւա-
ձանելու գաղափարը չունեցաւ : Թէ շատ մը կէ-
տերու մէջ կը պարսաւէր զայն , թէ անոր պա-
լատականներուն դէմ ատելութիւն կը սնուցանէր ,
իբրև զինուոր գժգոճ էր այն ընթացքէն զոր
Ապտ-իւլ-Համիտ բռնած էր Արեւելեան Բուժէլիի
ապստամբութեան ատեն , զոր առաջարկած էր
5000 զօրքով զսպել , թէ Հայկական ջարդերէն
վերջ աւելի սրանեղութեամբ իր միտքը արտա-

յայտած էր , ասոնք այնպիսի ճշմարտութիւններ
են զոր ամէն մարդ գիտէ : Բայց ասկէ մինչև
իրական դաւաձանութիւն մը , Համիտական գար-
շելի ուէժիմը տապալելու համար , ամբողջ աշ-
խարհ մը կայ :

Ինչ որ ըլլայ այս նկատողութիւնները , ստոյգը
սա է որ Ֆուլատ փաշա քանի մը ամիսներէ ի վեր
Սուլթանին աչքէն նորէն ինկած էր , և թէ Սուլ-
թանը իր ծածուկ ոստիկանութեան պետին թե-
լադրութիւններուն անսալով , որ Ֆուլատ փաշայի
անձնական թշնամին էր , բազմաթիւ խաֆիյիներու
միջոցաւ հսկողութիւն կատարել կուտար անոր
վրայ :

Իր Մատ-Ֆանարաքիի բնակարանը լրտեսներէ
շրջապատուած տեսնելէ ձանձրացած , Ֆուլատ փա-
շա նամակ մը ուղղեց Սուլթանին , լրտեսներու
արարքներուն դէմ գանգատելու և յայտարարելու
համար որ , եթէ իր առանձին միջամտութեամբ
յաջողած էր արգիլել Գատրգիւղի և Մատայի հա-
յերուն ջարդը , սակայն իր բնակարանը շրջապա-
տող լրտեսներուն վրայ հրագէն պարպելու պիտի
չփարանէր :

Երկու օր ետքը , Մարեշալը կ'ընդունէր Սուլ-
թանին մէկ թիկնապահին այցելութիւնը որ իրեն
կը բերէր 2000 ոսկիի դրամական պարգև մը ,
ինչպէս նաև վեհապետին խորին ցուր յայտնե-
լով , ներողութիւն կը հայցէր :

Այդ ձեռնարկին առջև , Ֆուլատ փաշա սա չա-
քաղէա հաւատքը ունեցաւ թէ այդ լրտեսները իր
անձնական բարեկամներուն կողմէ դրուած էին իր

բնակարանին շուրջը և և թէ Սուլթանը բնաւ տեղեկութիւն չունէր : Այս հաւատքէն առաջնորդուած , խնայուց այդ լրտեսներուն թէ իրենց վրայ կրակ ընել պիտի տար , եթէ չհեռանային :

Յաջորդ օրը , լրտեսներուն թիւը աւելցած ըլլալով , Գուլատ փաշա իր խոստումը կատարեց և իր մարդոց կրակ ընել տուաւ անոնց վրայ :

Սպասաւորները , որոնք քանի մը ամիսներէ ի վեր զինուած էին , հնազանդեցան իրենց տիրոջ հրամանին : Հրացանաձգութիւնը երկուստեք սկսաւ և հինգ հոգի զիտապաստ ինկան , — Յը վերաւոր և Յը մեռեալ :

Նոյն իրիկունն իսկ , նոր թիկնապահ մը հասաւ Մարեշալին ապարանքը և յայտարարեց թէ իրենց վեհապետը բնաւ տեղեկութիւն չունէր այդ միջադէպերէն , և վերջապէս ինդրեց որ Մարեշալը ելլալով երթայ , իր անձին գէտ ի գործ դըրուած բռնաբարումներուն վրայ Ն. Ա. և հատուած թեան անձամբ տեղեկութիւն տալու համար :

Գուլատ փաշա , իբրև փափաք արասյայտուած այս հրամանին անջև խոնարհելով , յայտարարեց թէ քանի մը ժամէն պալատ պիտի երթար :

Բայց իր ընտանիքէն բաժնուելէ առաջ , երկու նամակ գրեց , զոր իր անդրանիկ դաւկին յանձնեց , ջերմապէս յանձնարարելով որ զանոնք անձամբ իրենց հասցէներուն տանի , եթէ հակառակ իր ակնկալութեան ձերբակալուէր :

Այդ նամակներէն մին ուղղուած էր ուստական գեսպանին , իսկ միւսը ֆրանսական գեսպանին :

Մարեշալը , ըստ սովորութեան , իր պաշաօ-

նական համազգեստը հագաւ , թուրը կապեց և ելլալով գնաց : Հոն ընդունուեցաւ սենեկապետներուն կողմէ և սպասեց որ Սուլթանը երանչել տայ զինքը :

Բաւական երկար տանն սպասելէ վերջ , ներքինի մը եկաւ խնայուց իրեն թէ Սուլթանը իրեն կը սպասէր :

Ըստ որում ոչ ոք կրնար զինեալ ներկայանալ Ն. Ա. և հատուածին , Գուլատ փաշա իր թուրը հանեց , զոր թիկնաթուփ մը վրայ դրաւ , և իրեն առաջնորդող սենեկապետներուն հետեւեցաւ : Անոնցմէ մին ըսաւ Մարեշալին թէ այնպիսի սրահէն պիտի անցնէր , ըստ որում Սուլթանը յաջորդ սրահին մէջ կը սպասէր իրեն :

Հազիւ Գուլատ փաշա այդ սենեակը մտած էր , ուժգնապէս գոցեցին անոր դուռը , և յայտարարեցին թէ Ն. Ա. և հատուածեան հրամանով ձերբակալուած էր :

Ահա այսպէս , Ապտ-Իւլ-Համիտ Սուրիական անածը անգամ մը եւս գործադրելով , հնարքով իր քարայրին մէջ ձգեց այն քաջարի զինուորականը , որուն կորուստը վճառած էր երկար տանէ ի վեր , մանաւանդ այն օրէն ի վեր որ զինու. գորութեամբ ընդդիմացած էր Հայերու ջարդին :

Մինչ իրենց տէրը այս կերպով կը ձերբակալուէր , սպասաւորներն ալ շղթայակապ կը տարուէին Մօտայի պահականոցը և անկէ կը զրկուէին Մեծ-Զապթիլէի բանար :

Աւելորդ է ըսել թէ Գուլատ փաշայի ձերբակալութեան յաջորդեցին բազմաթիւ ձերբակալու-

Թիւններ: Երևորդի մէջ շատ գոհ էին առիւծին
 Հալանաւորութեն, որմէ կ'օգտուէին բոլոր կաս-
 քածեցի դատուած սպաներէն ևս իրենց օձիբը
 ազատելու համար:

Մարեշալ Գուստ փաշայի անդրանիկ որդին իր
 հօրը հրամանները երկիւղածութեամբ կատարե-
 լով, վերոգրեալ երկու նամակները իրենց տէրե-
 բուն յանձնեց:

Ռուսիոյ դեսպանը անմիջապէս ունկնդրութիւն
 մը խնդրեց Ապտ-իւլ-Համիտէն:

Երևորդի Քամարիլլայի բոլոր ջանքերուն հա-
 կատակ, այդ ունկնդրութիւնը շնորհուեցաւ: Գես-
 պանը ազդուապէս միջամտեց ի նպաստ Մարեշա-
 լին, և բոտ որում՝ Սուլթանը կը յայտարար-
 ւէր թէ Միւշիւր Գուստ փաշա մահուան արժանի
 մասնիչ մըն էր, Ռուսիոյ ներկայացուցիչը պա-
 տասխանեց:

— Ահհափառ Տէր, կը մոռնար որ Մարեշալը
 ռուսական պատուանշաններ ունի, որոնք զինքը
 Ռուսաց կայսեր պաշտպանութեան ներքեւ կը
 դնեն:

Եւ մինչ կարմիր Սուլթանը իր ծառային յան-
 ցապարտութեան վրայ կը պնդէր, Նիքօլա Բ. Չա-
 րին ներկայացուցիչը յայտարարեց թէ կ'ուզէր որ
 Մարեշալին կեանքը խնայուի և թէ Ն. Ահհա-
 փառութիւնը պաշտօնապէս պատասխանատու կը
 բռնէր Գուստ փաշայի կեանքին:

Եւ ահա ինչո՞ւ համար Մարեշալը ասկաւին
 աշխարհիս վրայ կ'ազրի այսօր:

Օրաթերթերը աւելի կամ պակաս երկարօրէն

խօսած ըլլալով անոր դատին, դատապարտութեան
 ու աքսորման վրայ, անոր ձերբակալման եղանակին
 վրայ մեր յայտնութիւններով կը շատանանք, ան-
 միջապէս ըսելու համար թէ այս խնդրին մէջ
 մեր Քրանսական դեսպանին ընթացքը ինչ եղաւ:

Այդ ընթացքը եղաւ ճիշդ այն, զոր հանրա-
 պետական Ֆրանսա ամէն անգամ բռնեց, երբ
 պարտաւորեցաւ պաշտպանել կարմիր Սուլթանին
 զոհերը, մինչեւ իսկ եթէ այդ զոհերը Մարեշա-
 լին պէս, մեր երկրին անկեղծ բարեկամներն և
 հիացողներն ըլլային:

Մեր դեսպանը, Մ. Քոնսդան, Միւ իր Գուստ
 փաշան Երևորդի անգլին մագիլներուն մէջ լքանեց
 այն պատճառաւ որ փաշան խտիւ քննադատած
 էր Քրանսական նաւատորմին կողմէ Միախլիի
 գրաւումը: — Գիւրըմբունի քննադատութիւն, երբ
 խորհիւք այն պաշտօնական պատճառին վրայ որ
 զինու զօրութեամբ միջամտել կուտար Ֆրանսայի:

Ֆրանսական դեսպանը այսպէս գործելով, հա-
 ւանաբար Արտաքին գործոց նախարարութեան հրա-
 մաններուն կ'անսար:

Բայց ոչ նուազ ստոյգ կը մնայ նաև թէ ան-
 ցած է այն ժամանակը երբ բռնակալի մը զոհերը
 կրնային Ֆրանսայի դիմել, օգնութիւն և պաշտ-
 պանութիւն ստանալու համար:

Իրերը ծայրայեղութեան ասնելով և իր նա-
 խորդէն գերազանց երեւնալու փափաքով, Ահհա
 ճէլալէտօտին փաշա, — որ ի Բարիկ իր վերջին ու-
 ղեւորութեան անյաջողութեան երեսէն կասկածի
 տակ ինկած էր, — ուղեւորութիւն որուն նպա-

տակն էր Պօլիս վերադարձնել Սուլթանին քեռայրն ու երկու զաւակները — Ապտիւլ-Համիտի Ծածուկ Ոստիկանութեան արդի պետը իր օձիքը ն. Անհատաութեան երազահան Շէյխ Էպ-Իւլ-Հիւտայի յարաձուն ազդեցութենէն ազատելու համար, կանոնաւոր խուզարկութիւն մը կատարել տուաւ այդ բարձր անձնաւորութեան բնակարանին մէջ, Մարեշալին մեծ դաւանաւորութեան մէջ գա՛յն ալ մեղսակից ցոյց տալու փափաքով: Գժբախտաբար խուզարկութիւնը ու է արդիւնք չունեցաւ:

Երբ կ'ըսենք թէ ու է արդիւնք չունեցաւ, կը սխալինք: Խուզարկութիւնը մեծ գայրոյթ պատճառեց Շէյխ Էպ-Իւլ-Հիւտայի և Սուլթանին ալ պահ մը մեծ անձկութիւն առթեց: Էպ-Իւլ-Հիւտա իր մոգական իշխանութեան բոլոր շանթերով սպառնաց իր տիրոջը, յայտարարեց թէ իր կայսերական յաճախորդը պիտի լքանէր Սեւ Հրեշտակին (սատանային) բոլոր երազներուն ձեռքը և թէ պիտի մեկնէր Պալատէ մը ուր ա՛լ կարող չէին գնահատել իր փայլուն և ամենապօր ծառայութիւնները:

Ապտ-Իւլ-Համիտ աղաչեց, պաղատեցաւ իր նշանաւոր գուշակին, որպէս զի իր խորհուրդը ի գործ չգնէ և լիակատար գոհացում խոստացաւ անոր:

Իր խոստման հաւատարիմ, Աիլհէլմ Բ. կայսեր արիւնարբու եղբայրը և Լուպէ նախագահին մեծ բարեկամը, վերջին պայրամի հուշակաւոր արարողութենէն օգուտ քաղելով, լիակատար գոհացում տուաւ իր լրտեսապետին նշանաւոր գոհին:

Երբ Էպ-Իւլ-Հիւտա իր Գահուն առջեւն անցաւ նախարարներուն և Ապարութեան Աւագանիին հետ, ինչպէս տեղի կ'ունենայ Աջահամբոյրի մեծ արարողութեան ատեն, և երբ իր տիրոջ Սքանկուղիին քղանցքը իր շրթունքներուն տանելու համար խոնարհեցաւ, Սուլթանը յանկարծ ոտքի հանեց զայն, և իր սենեկապետներէն մէկուն նշան ընելով, այս վերջնոյն կողմէ իրեն ներկայացուած թաւշեայ քարձին վրայէն առաւ նո՛ւն ականախուռ պատուանշանը զոր հպարտութեամբ կը կրէ Փրանսական Հանրապետութեան Նախագահը, Սուլթանը Իմթիագի այդ մեծ պատուանշանով զարդարեց իր գուշակին կուրծքը. յայտարարելով թէ իր Այս. բարձր գնահատութեան արժանացած էին անոր մատուցած հաւատարիմ ու եռանդուն ծառայութիւնները:

Էւ ահա այսպէս Ապտ-Իւլ-Համիտ իր գուշակին հրոպարակաւ գոհացում տալով, ապացուցուց թէ իր մտածութեան մէջ, այս վերջինը շանրապետութեան Նախագահի մը չափ արժէք ունէր, եթէ մինչև իսկ այդ հանրապետութիւնը Փրանսական հանրապետութիւնն եղած ըլլար:

Անգամ մը եւս ցոյց տալով թէ Օսմանի գահուն վրայ բարձրանալով չէր մոռցած լրտեսութեան իր մեծ ընդունակութիւնները, և թէ իրօք կուղէր արդի ժամանակներու նշանաւոր Մաֆիայիչը մնալ, Ապտ-Իւլ-Համիտ բանակին, սօֆիստներուն ու ժողովուրդին մէջ հետզհետէ ծաւալող դժգոհութիւնը առանց հոգ ընելու, անգամ մըն ալ ցոյց տուաւ թէ, եթէ Էւրոպայի լրտեսներուն մե-

ծագոյնն էր , սակայն ոչ նուազ անարժան կը մնար ի գործ գնելու այն վեհապետական պաշտօնը զոր իր դաւերով ու ստախոսութիւններով ձեռք անցուցած էր :

Միւշիր Գուստ փաշայի , Շաքիր փաշայի , Նասին փաշայի և քառասունէն աւելի սպաներու ապօրէն ձերբակալութիւններն ու դատապարտութիւնները Օսմ. բանակին մէջ բուռն բողոքներու առիթ տուին , որոնք հրատարակուեցան Բարիդի Մեշիքեթ թերթին մէջ :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՊՏ-ԻԿԼ-ՀԱՄԻՏ ԽԱՆ Բ. ԵՒ ՄՈՒՐԱՏ Ե.

Երբ Կ. Պոլսէ մեկնեցանք , — անկէ ի վեր 13 տարի է հիմա —, Սուլթան Մուրատի խոստացանք , — որուն քով կրցած էինք մտնել մեր ազատութեան ու կեանքին վտանգը աչք առնելով , — իր ճշմարիտ կացութիւնը պարզել իր Գրանսայի եղբայրներուն եւ անոնց օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը հայցել որոնց իրաւունք ունին մարդոց անիրաւութեան ու դաւաճանութեան ներքեւ ընկճուած բոլոր մասօնները :

Ճշմարիտը խօսելով , ինքզինքնիս շատ չէինք խաբեր այն արգիւնքին վրայ , զոր պիտի կարենայինք ձեռք բերել մինչեւ իր ծուծը հրէացած ու իր նպատակէն մտրոյած մասօնականութենէ մը : Բայց խոստում տուած էինք , հարկ էր որ գործադրէինք զայն :

Եւ ճիշդ 1892 տարւոյ սկիզբը սկսանք գործադրել մեր խոստումը :

Մեր երկարատեւ քունը ընդհատելէ վերջ այսինքն քանի մը տարիներէ ի վեր մեր ընդհատուած մասօնական աշխատութիւնները վերսկսելէ վերջ , մեր պայքարը սկսանք առաջին բանախօսութեամբ մը , մեր անդամակցած օթեակին մէջ , Մուրատ Ե. ի և Ապտ-Իւլ-Համիտ Բ. ի վրայ :

Այս առաջին բանախօսութիւնը մեր ակնկալութիւնէն շատ վեր յաջողութիւն մը ունեցաւ :

Այն եղբօր առաջարկութեամբ , որ այն ատեն օթեակին ամենէն ուշիմ և Պատկառելին էր , օթեակը միաձայնութեամբ քուէարկեց մեր բանախօսութեան առաջ բերած սպաւորութիւնը և Գրանսայի Մեծ Արեւելքին իշխանութեան ներքեւ զրուած բոլոր արեւելեան օթեակներուն հաղորդեց զայն :

Մէկ քանի Պատկառելիներ մեզմէ խնդրեցին որ նոյն բանախօսութիւնը կրկնէք նաև իրենց օթեակներուն մէջ և մենք ալ փութացինք գոհացում տալ անոնց փափաքին Բարիդի շրջակայ օթեակներուն մէջ :

Բայց Օսմ. Գեապանտունը կը հսկէր , և Հրեայ Աֆոն-Նատարայի լրտեսութեամբ , որ ի Պոլիս իր բրած ճամբորդութեան ատեն յատկապէս պաշտօն ստացած էր Մուրատ Ե. ի Նպաստ մեր պայքարին գէմ կլլելու ամէն գնով , Օսմ. դեսպանը այն ատենուան վարչապետ Մ. Ֆլօքէի մօտ այնքան պնդեց որ այս վերջինը քատէ փողոցի պաշտօնաթերթին մէջ գեկոյց մը հրատարակել տուաւ , որ

մեզ նկատմամբ զգուշաւոր պարսաւ մը ի գործ գնելով հանդերձ, ինքզինքը կ'արգարացնէր ըսելով թէ չէր կրնար լեզուի աղատութեան դէմ խստանալ...:

Երբ այդ գեկոյցը, — որ Ապտ-իւլ-Համիտի հանդէպ խորին հպատակութեան մը դրօշը կը կրէր, — իրմէ սպասուած արգիւնքը չտուաւ, մեր սրունքներուն միջեւ նետեցին Նիլպէր անուն շրեայ մը, որուն աղուոր պաշտօն մը խոստացան Պոլսո՛ւ մէջ, եթէ երբեք յաջողէր մեր քրօքախանսը կասեցնել:

Այս կեղծ Գ... իր նպատակին հասնելու համար բան մը չթողուց: Պագիլի համոզուած աշակերտ, զրպարտութիւն զրպարտութեան վրայ կուտակեց և յանդգնութիւնը այնքան յառաջ տարաւ որ կարմիր Սուլթանը ներկայացուց Վ. Պոլսեցի Ֆրանս-Մասոններուն իբրեւ պաշտպանն ու բարեկամը:

Այդ բարիծաղիկը, իր ընկերոջ՝ Ապու-Նատարայի օգնութեամբ, հաւանաբար իրերը աւելի հեռուն մղած պիտի ըլլար, եթէ իրեն սպաննացած չըլլայինք թէ կատաղի շուն մը պիտի յորձորջէինք զինքը պատկառելի օթեակին բոլոր անդամներուն առջեւ:

Եւ մինչ յաջորդ օրը մեր մարդուկին վկաններուն սպասելու միամտութիւնը ունէինք, իմացանք որ աճապարանօք Պոլիս մեկնած էր, իր տխուր պայքարին վարձքը ստանալու համար: Մարդուկը արգարեւ խորհրդական անուանուեցաւ նախարարութեան մը, 23,000 Փրանք տարեթոշակով:

Բայց այդ բարիծաղիկ արարածը լրտեսութեան

անուշ արհեստէն համ առած ըլլալով, այնքան ըրաւ և այնքան յանդուգն ու վարպետ կորզուտ մը հանդիսացաւ, որ օրին մէկը մեր գեսպանը, Մ. Քանայօն, իր խաւազներուն ձեռքով բռնել տուաւ զան և շոգենաւ գնելով ֆրանսա ճամբեց,

Մեր ողորմելի հակառակորդը երբ Բարիդ դարձաւ, շաբաթաթերթ մը հիմնեց, որուն մէջ աշխատեցաւ ապացուցանել թէ, — միշտ Պագիլի հնարքները ի գործ գնելով, — Սուլթան Մուրատ Ե. մարմնով և միտքով առողջ էր և թէ իր գահուն գողը, թշուառական Ապտ-իւլ-Համիտ կապուելիք խենդ մըն էր:

Եւ ահա ինչպէս կը վերջանան կարմիր Սուլթանին լրտեսներէն շատերը, անամօթ վարպետ գողեր, երբ Երլտըղի դրամարկիւր իրենց համար կը փակուի:

Վ Ե Ր Զ Ա. Բ Ա Ն

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Թագաւորութեան մը վախճանը. — Օսմանեան Տերութեան ներխուժումը և պապական. — Պաշխանեան դաշնակցութիւնը. — կամ բարեկենդանութեան յայրիջ եւ կամ սրադու-բուռով մեռնիլ:

Մարգարէ ըլլալու պէտք չկայ գուշակելու համար, մօտալուտ վախճանը մտադար Սուլթանին որ, աւելի քան քառօրդ դարէ ի վեր, Օսմ. կայսրութեան յօշոտումին կը նախագահէ այնքան չարաղէտ կերպով:

Արդարեւ ամեն նշան ցոյց կուտայ թէ այս
չարազէտ տիրապետութեան վախճանը մտա է :

Այդ վախճանը ինչպէս պիտի գայ , Ապտ-իւլ-
Համիտի մտային ու ջղային հիւանդութեան ծան-
րանալովը եթէ ոչ երկար ատենէ ի վեր զսպուած
դժգոհութեան մը բիրտ պոռթկումովը :

Երկու լուծումներն ալ հնարաւոր և ընդունելի
են . բայց եթէ ապստամբութեամբ է որ այս տի-
րապետութիւնը վերջ պիտի գտնէ , այդ ապստամ-
բութիւնը զինուորական միայն կրնայ ըլլալ , Անի-
զէրիներու սոսկալի արարքներուն նման :

Պօֆթաններն և իւրէմաները այսօր ալ չեն կըր-
նար անցեալ ժամանակներու ապստամբութիւն-
ները յարուցանել , գալով ժողովուրդին , միշտ
տարապայման կերպով հպատակած է իր Սուլթան-
ներուն , այնպէս որ ալ զանցառելի քանակութիւն
մը միայն կը կազմէ :

Պաւազիրները եւս , անհատական ըլլան թէ
խմբակցական , չոյնպէս անկարող են բան մը ը-
նելու :

Սուլթանը այնքան լաւ կը պահպանուի իր
արարածներուն կողմէ — որոնք զայն պահպանե-
լով հանդերձ , կը պահպանեն նաեւ իրենց կա-
ցութիւնը և մանաւանդ կարագի պնակը — որ գա-
ւազիրները , եթէ երբեք չմասնուելու միջոցն իսկ
գտնեն , չեն կարող անոր մօտենալ և իրեն մահա-
փորձը ի գործ դնել :

Գալով կիներուն , անոնք տարապայման կը վախ-
նան իրենց Տիրոջմէն , իրարմէ չարիազանց կը նա-
խանձին , իրենց կացութեան ու բարօրութեան

հոգի կուտան . գիտեն թէ լրտեսներ կը հսկեն
իրենց բոլոր գործերուն վրա , և իրենց յիշողու-
թեան մէջ շատ մը եղբերագութիւններ ունին ,
այնպէս որ չեն համարձակիր իրենց Տիրոջ կեան-
քին դէմ դաւաճանել :

Գիտենք որ սէրը , որ անոնց սրտին մէջ շատ
աւելի հզօր է քան արեւմտեան կիներուն մէջ ,
կրնայ զանոնք ծայրայեղութեանց մղել , բայց
Ապտ-իւլ-Համիտ , իր հարէմին անկարգութիւն-
ները զսպելով , խիստ կարգ ու ձեւ մը և աւելի
խիստ լրտեսութիւն մը ներմուծելով հոն , անգա-
մալուծած է այն շահատակութիւնները զոր Աու-
պիտոն ընելու սովոր է : Չարածճի Սէրը չի կրնար
մտնել Ապտ . Հարէմը , ինչպէս չի կրնար մտնել
պարզ օտարական մը :

Երկպառակութեան , ատելութեան եւ ժոխա-
դարձ լրտեսութեան շնորհիւ , զոր խնամով կը
սնուցանէ իրենց Տէրը , դժգոհները դաւադրելու
համար չեն կրնար միանալ , ինչ որ ալ ըլլայ ի-
րենց սեռը , առանց անմիջապէս մատնուելու :
Մնաց որ միապետութեանց , կայսրութեանց և
հանրապետութեանց արդի Պատմութեան մէջ յա-
ջողած գաւազրութիւնները որոնք են :

Մեկուսացած , անհազօրդ , ժողովուրդին ատե-
լութեամբ սնած ու արբշիտ տարաբախտ անհատ-
ներ միայն կը յաջողին իրենց նպատակը իրակա-
նացնել... և սպաննել : Բայց ինչ որ անոնց հա-
մար հնարաւոր է արեւմտեան ու ամերիկեան եր-
կիրներուն մէջ , ուր վեհապետները միշտ զուրս
կ'ելեն և իրենց ոստիկանութեան հակառակ ,

նոյնչափ դիւրամատոյց են աղերսագիր մը ընդունելու որչափ գնդակի կամ դաշոյնի հարուած մը ստանալու, բացարձակապէս անկարելի կը դառնայ այնպիսի երկրի մը մէջ ուր վեհապետը ամբօխէն խոյս կուտայ, ինչպէս վախոսները քօշերայէն կամ ժանտախտէն կը խուսափին :

Աւրեմն, ինչպէս վերը ըսինք, զինուորական գրէթէ ինքնայորդոր ապստամբութեամբ մըն է որ Ապտ-իւլ-Համիտ կրնայ իր գահէն տապալիլ, տարածամ հիւանդութեան և ծերութեան ժամը դեռ չհնչած : Խոստովանինք սակայն որ եթէ մասքարները կրնան երկար ատեն ապրիլ : նոյն բանը չէ այն վեհապետին համար, որուն կեանքին մէն մի ժամը սրտին անհաւասարակչիւ անձկութիւն մը կը պատճառէ :

Ինչ որ ալ ըլլան այս նկատողութիւնները, այսինքն կ'ուզէ յեղափոխութիւնը բնական վախճանը փութացնէ, կ'ուզէ բնական վախճանը բուն սրտայուզութիւններու պատճառաւ ժամանակէն առաջ տեղի ունենայ, մօտալուտ է վախճանը այն բունակալին, որուն կը պարտին Ա. Պոլսոյ բնակիչները՝ Առսիորի ձուկերուն համեղ ու առատ միսը, որոնք Հոռոմայեցի փափկակերներուն ձրկնաւորաններու միւրիներուն մօրիւնա պաշտը նման կը սնանին սարուկներու, դժգոհներու և գաւազիւրներու միսերով :

Ապտ-իւլ-Համիտի իւրացուցած տիպոգոսներէն կամ «տժգոյն, կարմիր եւ արիւնարբու» մակդիրներէն ո՞րն է որ Պատմութիւնը յաւէտ իրեն պիտի սահմանէ. կը կարծենք թէ, ինչպէս որ իրնախնիք-

ներէն մին «գիկեմոլ» յորջորջուած է, ինքն ալ պիտի յորջորջուի Ապտ-իւլ-Համիտ Խան Բ. արիւնարբու մտազարը :

Սոյգը սա է որ երբեք թագաւորութիւն մը այնքան աղետաբեր չէ եղած ազգի մը որքան եղած է Ապտ-իւլ-Համիտի իշխանութիւնը : Աշխարհիս երեսէն անյայտացած ատեն, Ապտ-իւլ-Համիտ իր կայսրութիւնը ամենասաւառ կացութեան մը մէջ պիտի թողու : Այ՛ միայն կազմալուծուած և իր Գանուբեան, Պալբանեան և Ասիական նահանգներուն երեք չորրորդ մասէն զրկուած Թուրքիա մը պիտի թողու, այլև կործանած, յարգէ ինկած և մինչեւ ոսկորները փտախտի մատնուած Թուրքիա մը, զուրկ նաւատորմէ և բանակէ, թէև իր հօրմէն ու հօրեղբորմէն ժառանգած էր զայն, զօրաւոր նաւատորմով և ահեղ բանակով մը օժտուած, որուն գլուխը կը գտնուէին ճշմարիտ պատերազմիկներ և կարող զօրավարներ :

Արգասաւոր հողերու, խելացի մարդերու, հզօր ժարտանաւերու, կարեւոր քաղաքներու, հարուստ ու բարեբեր նահանգներու կողմէ հզօր ու մեծափարթամ այդ ժառանգութենէն ուրիշ բան չմնաց բայց եթէ դժնդակ ու ցաւագին յիշատակ մը :

Այս նողկալի թագաւորութեան քսանեվեց տարիները բաւական պիտի ըլլան ի կորուստ մասնելու այդ բովանդակ ժառանգութիւնը : Երբ այս ամենուն վրայ խորհինք, երբ տեսնենք թէ այս մարդը ինչ ըրաւ Ապտ-իւլ-Մէճիտի (իր հօրը) և Ապտ-իւլ-Ազիզի (իր հօրեղբորը) կայսրութիւնը,

գիւրաւ պիտի ըմբռնենք այն խորին արհամարհանքը, զոր ծերունի թուրք մը արտայայտեց, հայրենասիրական ցասումի մը պահուն գոչելով .

— Ասիկա ո՛չ թէ կարմիր Սուրբանն է, ալ անօրի ու անեծֆի Սուրբանն է :

Եթէ յաջորդ օր մը սերունդը հարցնէ թէ այս Ահհապետը ի՞նչ ըրաւ իր ժողովուրդին փառքին ու բարգաւաճութեան համար, պատմութիւնը պիտի պատասխանէ .

— Երևալը շինեց :

Երևալ՞ը, այս Գանայեան տակաւը, ուր ընկուզուած են երկրին բոլոր հայրստութիւնները, իր տիրահազակ վեհապետին անձնապահպանութեանը համար :

Եւ պատմութիւնը դարձեալ պիտի պատասխանէ . — Երևալը մէջ ինքզինքը պաշտպանելու համար, լրտեսութեան երկիրը դարձուց Վ. Պուլիսը : Եւ այդ ամօթալի սփորութիւնը իր ահաւոր գազաթնակէտը հասցուց : Թո՛ղ մեր ընթերցողները չերեւակայեն թէ մեր միտքը այս կերպով բացատրելով, կուսակցական սգոյ և զրպարտութեան փաստարանը կ'ուզենք ըլլալ : Երբ կ'ըսենք թէ Ապտ-իւլ-Համիտ իր ցեղէն պիտի անխիճուի, պատճառը սա է որ թուրքերը անխիճեալ Սուրբան կը կոչեն իրենց կրած չարիքներուն հեղինակը :

Եւ պատասխանելու համար այն զրպարտիչ ամբաստանութիւններուն, որոնց կրնանք անգամ մը եւս զո՛հ ըլլալ, թայնզի դատաստանին կը դիմենք : Անգլ. մեծ թերթը, արդարեւ, հրատարա-

կած է վաւերական տեղեկութիւններով լի յօդուած մը Երևալը Պալատին աղետաբեր դերին վրայ : Ենք ալ հոս կ'արտատպենք այդ յօդուածը, զոր քանի մը լրագրեր արդէն արտատպած են : Երբ ընթերցողները պիտի տեսնեն թէ տասներեք տարիէ ի վեր մեր անդադար կրկնածու ըսածներուն կրկնութիւնն է :

«Ժամանակէ մը ի վեր երկրին կացութիւնը տակաւ առ տակաւ տապնապալի հանգամանք մը կը ստանայ : Բովանդակ կայսրութեան վրայ տարածուող այս ընդհանուր անդամալուծութեան ախտանիշները ամենուրեք կը տեսնուին : Անիշխանութիւն կը տիրէ Մակեդոնիոյ, Ալպանիոյ, արեւելեան Անատոլուի և Եմէնի մէջ, բայց պաշտօնական մարմինը այն աստիճան պակասուած է որ թուրք պաշտօնատարները լաւատես շեշտով մը միայն կը խօսին անցած դարձածին վրայ :

«Տիրող Բեժիմը այսպէս կ'ուզէ և ըստ որում վարչութեան մէջ ամէն արժանապատուութեան զգացում ջնջած է, ուզածը դիւրաւ ձեռք կը բերէ : Ամէն մարդ իր անձնական շահը յառաջ կը քշէ, Սուլթանը, որ իր ժողովուրդին բնաւ հոգ չի տանիր, կը բաջալերէ այս նուաստացումը : Պալատն է որ ամէն բանի վրայ կը տիրապետէ և Սուլթանը չի կրնար հանդուրժել ու եւ անկախ նկարագրի : Ուստի, ոչ մէկ նախարար կը համարձակի ամենաթեթեւ նախաձեռնութիւն մը ստանձնել, Ասկէ կը հեռուի թէ հայրենասիրութեան շուքն անգամ չկայ և ոչ ալ չարիքին դէմ ու է դարման :

«Ամենէն մեծէն մինչեւ ամենէն պղտիկը, բո-

լոր պաշտօնատարները քաջ գիտեն թէ իրենց հայրենիքը դէպի կործանում կ'ընթանայ, բայց որովհետեւ կը զգան թէ բան մը ընելու կարող չեն, իրենց միակ մտահոգութիւնն է կրցածնուն չափ դրամ մէկ կողմ դնել, լքայքայման օրը իրենց նիւթական անկախութիւնը ապահովելու համար:

Ապտ-իւլ-Համիտ ընտիր լրտեսին յատկութիւնները ամէն բանէ աւելի կը յարգէ իր «սիրականներուն» քով, ինչպէս կ'անուանուին անոնք: Այս սիրական բառը շատ գէշ ընտրուած է, վասն զի կարմիր մեր Սուլթանը ոչ ոք կը սիրէ և ոչ մէկուն վրայ վստահութիւն ունի: Այս կարծեցեալ սիրականները կը դրդէ զիրար լրտեսելու:

«Ասոր հակառակ, բնաւ չաշխատիր երկրին իրական վիճակը գիտնալու, և եթէ մէկը ուզէ այս մասին լուսաբանել զայն, իսկոյն անոր կասկածները կը հրաւիրէ իր վրայ: Գիւանագիտական մարմինէն միայն գրաւոր զեկուցումները կ'ընդունի: Այլ արտաքին գործոց նախարարը և ոչ ալ կայս. Պալատին աւաջին քարտուղարը կը համարձակին իրեն իմացնել այն զիտողութիւնները, զոր օտար տէրութիւն մը կրնայ ընել ընդհանրապէս:

Թէվֆիդ փաշա երբեք Սուլթանին չխօսեցաւ այն կորովի զիտողութեանց վրայ զոր Աւստրիոյ և Ռուսիոյ զեապանները ուղղեցին իրեն, Մակեդոնիոյ և Արեւելեան Անատոլուի կացութեան մասին, երբ իրեն ըսին թէ այդ նահանգներուն մէջ տիրող անիշխանութիւնը հուսկ ուրեմն պատճառ պիտի ըլլայ Հայաստանի և Քրդաստանի կորսուե-

լուն և Մակեդոնիոյ ինքնօրէն նահանգի մը վերածուելուն:

«Այս վերջին իրողութիւնները նօթագրելով, պէտք է յիշել թէ այդ անիշխանութիւնը Ապտ-իւլ-Համիտի գործն է, որ իր անձնական ապահովութեան համար նպաստաւոր կը գտնէ զայն: Ամէն ժողովրդային գումարում իրեն համար կորուստ մըն է, որուն քով ուրեք հողային կորուստ ոչինչ կ'արժէ»:

Այսպիսի խոստովանութենէ մը վերջ ինչ ըսելը և ինչ գրելը:

Ստէպ Թուրքիոյ բարեկամը և պաշտպանը հանգիստացող թերթի մը կողմէ արտայայտուած այս խոստովանութիւնը միթէ ահաւոր չէ: Արդարեւ մարդ չէ կարող սարսուռ չլքալ, երբ խորհի այն կացութեան վրայ զոր Ապտ-իւլ-Համիտ ժառանգ պիտի թողու իր յաջորդին: Այս կացութիւնը, արդարեւ, յոյժ ահաւոր պիտի ըլլայ:

Այլ միայն անոր ժառանգ պիտի թողու իր բոլոր նոր սահմաններուն վրայ անդամատուած և զինքը շրջապատող փոքր պետութեանց դէմ պայքարելու անկարող տէրութիւն մը, այլ և պիտի թողու ժողովուրդ մը, որուն վարիչ մասը մինչև իր ոսկորներուն ծուծը փտախտաւոր եղած է:

Անոր պիտի թողու թերեւս նորահնար թնդանօթներ և զէնքեր, բայց զանոնք կիրարկելու համար ոչ միայն դատարկ գանձ մը, այլ և մինչև մրուրը քամուած հասոյթի աղբիւրներ պիտի ունենայ: Այս պայմաններուն մէջ ինչ պիտի ըլլայ Թուրքիոյ վիճակը և ինչ պիտի ըլլայ այն ահագին գործը

որ Նոր Սուլթանը պիտի պարտաւորի կատարել , եթէ չուզեր Օսմ. Ահապետներուն վերջինն ըլլալ :

Հիմա ճիշդ այդ կէտը պիտի քննենք : Մեր Պաշտօնական Թուրքիա գործի մէջ ցոյց տուինք թէ Խրիմի պատերազմին և Բարիզի դաշնագրին յաջորդող դէպքերը խորապէս փոփոխած էին Մուսուլման փառասիրութեան սկզբնական նպատակը :

Ա. Պոլսոյ վրայ իր յառաջխաղացութեան մէջ անդամալուծուած և Սև Ծովու նաւային տիրապետութենէն զրկուած , Ռուսիա պարտաւորուած էր իր գործունէութիւնը դէպի հարաւ դարձնել և երկրակալութենէ երկրակալութիւն , իր յառաջապահները մղել մինչև Աֆղանստանի սահմանագլուխները , այսինքն երկու քայլ հեռու այն անդէլ . Հնդկաստանէն , որուն վաղ կամ անագան բռնի պիտի տիրէ օր մը :

Այս պայմաններուն մէջ ուսական փառասիրութեանց նպատակը օր քան զօր հեռացած ըլլալով , Ա. Պոլսոյ տիրացումը ա՛լ իրեն համար չունի այն կարեւորութիւնը զոր վերջին դարուն սկիզբը ունէր :

Վերջին Թուրքեռուս պատերազմը , իր յաջողութեանց հակառակ , պարտեալին հանդէպ յաղթականին կացութիւնը զգալապէս չբարեփոխեց , և մենք կը կարծենք թէ Ա. Պոլսոյ տիրացումը Ռուսիոյ համար փուշ մը պիտի ըլլար , որմէ զբո՛ւռարաւ իր օձիքը պիտի ազատէր և որ զգալապէս պիտի վնասէր իր յառաջխաղացման Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ :

Այսօր Ռուսիա ուրիշ ամէն եւրոպական տէրու-

թենէ աւելի շահ ունի Օսմ. կայսրութեան անվրթար պահպանման մէջ . այդ կայսրութիւնը կ'ուզէ Թուրքերուն վերաբերի կ'ուզէ Պալքանեան նոր պետութիւններէն մէկուն , օրինակի համար Պուլկարիոյ , ինչ որ ճակատագրաբար տեղի կրնայ ունենալ , եթէ նոր Սուլթանը Ապտ-իւլ-Համիտի ցաւագին սխալները շարունակելով , իր երկրին մէջ չներմուծէ այն բարենորոգումները , առանց որոյ չի կրնար շարունակել իր գոյութիւնը :

Արեւելք թէ Ռուսիա ուրիշ ո և է տէրութենէ աւելի շահ ունի իր ասիական հողը չեղող տէրութեան մը կողմէ պահպանուած տեսնելու , թաւրօն (խցան) տիրութեան մը կողմէ , դիւանագիտական նոր բանաձեւին համաձայն : Բայց որպէս զի այդպէս ըլլայ , պէտք է որ այդ տէրութիւնը իր ազդեցութեան ներքե գտնուի , որպէս զի նեղուցներուն ազատութիւնը իր օգտին համար պահպանէ : Դաւե պէտք է որ նեղուցներու այդ պահպանը իր անկախութիւնը պահպանելու չափ ոյժ ունենայ , կատարելու համար կարեւոր դերը ա՛յն ապագայ դաշնակցութեան մէջ որ իր մէջ պիտի պարունակէ Գարատաղ , Պուլկարիա , Սերպիա և Ռումանիա :

Ճակատագրաբար ահա՛ այս է Եւրոպական Թուրքիոյ վերապահուած ապագան : Այս է նաև այն տեսակէտը զոր ապագայ Սուլթանը պարտի առաջնորդել իր ներքին ու արտաքին աշխարհափարութիւնը վարելու համար :

Օսմ. կայսրութիւնը մեր ցոյց տուած կարեւոր

զերը կատարելու բացարձակ պայմանով միայն կրնայ գոյութիւնը պահպանել, վասնզի այլ ևս կարող չէ ձեռնարկելու այն մեծ պատերազմներուն որոնցմէ միշտ կը յուսար յաղթական դուրս գալ ի վնաս իր թշնամիին՝ Ռուսիոյ և իր վաղեմի թշնամիին՝ Աւստրիոյ :

Եթէ Թուրք կառավարութիւնը չըմբռնէ կամ չուզէ ըմբռնել այն կացութիւնը՝ զոր Պերլինի դաշնագիրը և Ապտ-իւլ-Համիտի հրէշային քաղաքականութիւնը իրեն համար սանդղած են, իրեն ուրիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ նեղուցներէն անցնիլ և իր եւրոպական դիրքը թողուլ Պալքանեան փոքր պետութիւններէն անտր որ և Պոլսոյ վրայ քալելու և անոր ատրելու յանդգնութիւնը պիտի ունենայ :

Հաւատալ թէ այսպիսի իրողութիւն մը կրնայ եւրոպական պատերազմ մը յառաջ բերել, մեծ տէրութեանց հոգեկան վիճակը գրեթէ չհասկնալ կը նշանակէ : Արգարե Երեւելեան խնդիրը այլ ևս և Պոլսոյ մէջ չէ, այլ շատ աւելի հեռուն կը գտնուի, Հնդկաստանի և Չինաստանի մէջ :

Այն պահուն երբ և Պոլիս պաշտօնապէս Ռուսիոյ ձեռքը չիյնայ և պատերազմը լոկ Թուրքիոյ ու իր նախկին հպատակներուն միջև սահմանափակուի, Եւրոպա ինչ ինչ երաշխաւորութիւններ ձեռք առնելով պիտի շատանայ և պիտի թողու որ իրերը իրենց ընթացքը շարունակեն :

Ուստի պէտք է որ նոր Սուլթանը, եթէ երբէք Օսմանի տէրութեան մնացեալ մասը կ'ուզէ պահպանել, իր ժողովուրդներուն շնորհէ իր միշտ խոս-

տացած . . . բայց երբէք չգործադրած բարենորոգումները : Պէտք է որ իր կառավարութեան մէջ ներմուծէ բարեկարգութիւն, խնայողութիւն և ապահովութիւն :

Ըստ որում անցեալ սխալները քրքրելու համար ժամանակը շատ ուշ է, պէտք է կամայ ակամայ ընդունիլ կացութիւնը այնպէս ինչպէս որ է . յառաջդիմութեան հետ քալել և իսլամական սկզբունքները պահպանելով հանդերձ, Եւրոպական կառավարութեանց սկզբունքները ներմուծել անվնասեր : Ի մի բան, պէտք է որ Թուրքիա, իր օգտին համար իրականացնէ այն օրինակները զոր իրեն հայթայթած է ճարձն : Պէտք է որ նոր կառավարութիւնը ինքզինքը ազատէ այն կրօնական կապերէն որոնք զինքը կը պահեն տակաւին այն վիճակին մէջ ուր կը գտնուէր միջնագարեան Եւրոպան, և այն կապերէն ազատուած, անվնաս ընթանայ արդի յառաջդիմութեան բացած ճամբուն մէջ :

Իր կրօնքը, որ այնքան լայնօրէն բաց է յառաջդիմութեան առջև, իր օրէնսդրական հաստատութեանց իրապէս ժողովրդական հիմերը և անոնցմէ բղտող ներողամտութիւնը Թուրքիան կը գնեն շատ աւելի նպաստաւոր կացութեան մը մէջ քան Ֆրանսան երբ իր մեծ յեղափոխութիւնը կատարեց : Անհրաժեշտ չէ նոր օրէնքներ գարննել, երկրին կերպարանափոխութիւնը արդիւնաւորելու համար : Այդ կողմէ լայնօրէն օժտուած է : Բայց ինչ բանի կը ծառայեն օրէնքները և մինչև իսկ

սահմանադրութիւնները, երբ չեն գործադրուիր և մեռեալ տառ կը մնան: Քիչ երկիրներ կրնան պարծիլ թէ Օսմ. կայսրութեան չտի հանրապարական են: Օսմ. կայսրութիւնը իր օրէնսդրութեանց, իր բարքերուն և իր կրօնական սկզբունքներուն մէջ հանրապարական է, բայց կը թուի թէ միմիւր թող մը տարածուած է իր վրայ, զայն ամբողջ աշխարհի ամենէն անձանցով, ամենէն գէշ դատուած և ամենէն քննադատուած անկիւնը դարձնելու համար:

Թուրքիա, մանաւանդ իր մեծ Սուլթաններուն օրով, լայնօրէն բաց էր արկածախնդիր միտքերուն, հալածեալներուն և արեւմտեան մեծ պատերազմիկներուն առջև:

Երբ Հրեաները Սպանիայէն արտաքսուեցան, Թուրքիոյ մէջ, Սելանիկի մէջ է որ գտան ապաւէն և ապրելու ազատութիւն, զոր միւս կառավարութիւնները կը զլանային անոնց: Լաւ ուրեմն, այս ներողամտութեան և ազատութեան ոգիին պէտք է որ վերագառնայ Թուրքիա, իր հիմնական օրէնքները ու հաստատութիւնները լայնօրէն բանալով իր բոլոր հպատակներուն առջև. ինչ դաւանութեան է ալ որ ըլլան անոնք:

Ներողամտութեան, հաւասարութեան և եղբայրակցութեան այս ոգին մահու կամ կենաց խնդիր մ'է իրեն համար: Թո՛ղ իր օրէնքները վերակենդանացնէ գործադրելով, թո՛ղ իւրաքանչիւրին ապահովութիւն եւ արդարութիւն ընձեռէ, թո՛ղ Սուլթան Մահմուտներու, Ապաիւլ Մէճիսներու, Ապաիւլ-Ազիզներու և Մուրադներու որոշումները լոյս

աշխարհ գան և գործադրութեան վաւերացումը ընդունին, և այն համբաւուր քաբիլիւրախիօնները որոնք անտեսական, ընկերային և քաղաքական կեանքին մէջ շարք մը պետութիւններ կը ստեղծեն Օսմ. տէրութեան մէջ, այս վերջինին համար մշտատե նեղութիւն մը ըլլալէ պիտի դադրին: Անոնք իրենք իրենցմէ պիտի դադրին գէպերուն ներքին և իրական ոյժով:

Բայց եթէ Օսմ. ապագայ կառավարութիւնը իր նոր Սուլթանին և իր պետական մարդոց վրայ չգտնէ մինչև ոսկորներուն ծուծը զինքը կրծող կազմալուծութեան գէժ ազդուապէս ոգորելու համար անհրաժեշտ եղած կամքն ու կորովը, Թուրքիոյ ուրիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ մահ-ուան պատրաստուիլ, Պալքաններու և Դանուբի Եւրոպական Դաշնակցութիւնը կազմելու սահմանուած Պետութիւններէն մէկուն օգտին համար:

Թուրքիա, տակաւին իր ունեցած կենսական ոյժին հակառակ, յաւէտ պիտի դադրի ապրելէ: Չգձգուեմներու ժամանակը անցած է: Եւրոպա, երբէք չգործադրուած խոստումներէ ձանձրացած, պիտի չվարանի լքանել պարտաւ թուրքիան և կատարուած իրողութիւնը ձանձնալ: Ուրեմն իրեն կը մնայ միանգամ ընդ միշտ ըսել թէ կ'ուզէ ապրի՛լ կամ մեռնի՛լ:

Այս եզրակացութիւնները, որոնք շատ խիստ կ'երեւին իրենց լակոնականութեան մէջ, չեն փոխեր մեր Պաշտօնական Թուրքիա անուն գործին մէջ արդէն տուած եզրակացութիւնները:

Մեր այս գիրքը գրած միջոցին իսկ, Աւստրիա,

Գերմանիայէն յառաջ մղուած, — որուն ձեռքը օր քան զօր զգալի կը դառնայ Օսմ. կառավարութեան վրայ, մանաւանդ հայկական ջարդերէն ի վեր, — դեռ կը ջանայ Սելանիկի տիրացու մը ձեռք բերել, ձեռքի տակէ դժ տալով ալպանական խռովութիւններուն Բայց պէտք է ի հաշիւ առնէ թէ Միջերկրականեան փառասիրութիւններուն մէջ նորեկ մըն ալ մուտ գտած է, այս է Իտալիան, որ Գարատաղի թագաւորին դստեր հետ իր նոր թագաւորին ամուսնութեամբ, աւելի կամ պակաս գաղտնի դաշնագիր մը կնքած է այդ քաջարի Իշխանապետութեան հետ, որուն զօրքերը պիտի սկսին շարժիլ այն օրը երբ Իտալիա առաջ նետուի Տրիպոլիսը բռնի գրաւելու համար, Հապեշաստանի մէջ իր կրած պարտութեան փոխարէնը առնելու համար: Եւ պիտի ձեռնարկէ այդ երկրակալութեան, Ֆրանսայի պահած լուծենէն քաջալերուած, որուն արտաքին քաղաքականութիւնը — Ֆրէսինէի ազետալի դաշլիճէն ի վեր, կը կայանայ Անգլիոյ, Գերմանիոյ, Եւստրիոյ, Ռուսիոյ և Իտալիոյ զիմուսներուն ծառայելու մէջ:

Եւ թո՛ղ չկարծուի թէ այսպէս ըսելով կը չափազանցենք: Մարդ շատ յիմար ըլլալու է, Օսմ. կաւարութեան հորիզոնին վրայ տակաւ առ տակաւ կուտակուած ամպերը չտեսնելու համար: Մարդ շատ յիմար ըլլալու է, որպէս զի չըմբռնէ թէ Պալքանեան պետութեանց բուռն փառասիրութեանց մէջ կը գտնուին եւրոպական ահաւոր պատերազմին սերմերը, փառասիրութիւններ, զոր Եւստրիա եւ Ռուսիա փոխ առ փոխ կը գրգռեն և

կը սանձեն: Արեւմտեան, կերպարանափոխուած և իր անկախութիւնը անվճար պահելու չափ զօրաւոր Թուրքիա միայն կրնայ յետաձգել այդ ահաւոր պատերազմը, իր նախկին թշնամիին՝ Ռուսիոյ ապաւինելով: Անցած է այն ժամանակը երբ կըրնար ուստական և աւստրիական փառասիրութեանց դէմ հանել անգլիական և Ֆրանսական փառասիրութիւնները:

Բայց Թուրքիա ըստ բաւականի պիտի ըմբռնէ այն գեղեցիկ խաղը զոր իրեն կը թողու տակաւին՝ մեծ տէրութեանց մրցակցութիւնը և իրաց այս վիճակէն պիտի գիտնայ օգտուիլ, գործադրելու համար անհրաժեշտ բարենորոգումները, որոնց շնորհիւ ոչ միայն Պալքանեան Գաշնակցութեան նախագահութիւնը պիտի ստանձնէ, այլ և պիտի ապրի և բարգաւաճութեան ու փառքի նոր կեանք մը պիտի սկսի վարել, կը թնամ այնպիսի ժողովուրդի մը վրայ որ տակաւին գիտէ հաւատալ, ապրիլ և մեռնիլ: Թուրքիոյ ապագային բովանդակ խնդիրը ահա ասոր մէջ կը կայանայ:

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Մեր հրատարակած քարթ-բուխները սպառած ըլլալով եւ նկատելով որ ամէն կողմէ կը պահանջուի, նորէն տպագրեցինք հետեւեալ տեսակները, ընտիր թղթի վրայ՝

1. Խարբերդի Հնչակեան Նահատակները .
 2. Ձեյլօ եւ կիւլպէնկ .
 3. Դանիէլ Չավուշ .
 4. Շաքէ՝ Սասնոյ Դիցազնուհին .
 5. Անտիգոնէ .
 6. Նազենի՝ Բինկեանի Դիցազնուհին .
 7. Արխանեան Գալուստ .
 8. Քարլ Մարքս .
 9. Պէպէլ .
 10. Քարլ Գաուցկի .
 11. Բօլ Լաֆարկ .
 12. Ֆրիդրիխ էնկէլս
 13. Ֆէրտինանտ Լասսալ
 14. Ժիւլ Կէտ
 15. Հնչակեան Խորհրդանշանը :
 16. Հնչակեան «Արծիւ» խումբը
 17. Միեր (Հնչակեան հերոս)
 18. Քաջն Ջարգանդ (Հնչակեան հերոս)
 19. Բարսեղ Ջաքարեան
 20. Պատուելի (Ն. Քէշիշեան)
- Հատը 10 փարա , 20 հատը՝ 4 զրուշ .
50 հատը՝ 10 զրուշ , 100ը՝ 18 զրուշ :
ԱՊԱՌԻԿ ՈՉ ՈՒՅԻ ՉԸՂՐԿՈՒԻՐ :
Դիմել հմբադրութեանս :

4365

24540

24541

24542

24543

24544

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0652624

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0652623

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0652627

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0652621

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0652628

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0652625

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0652619

12-54

79.

2013

